

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

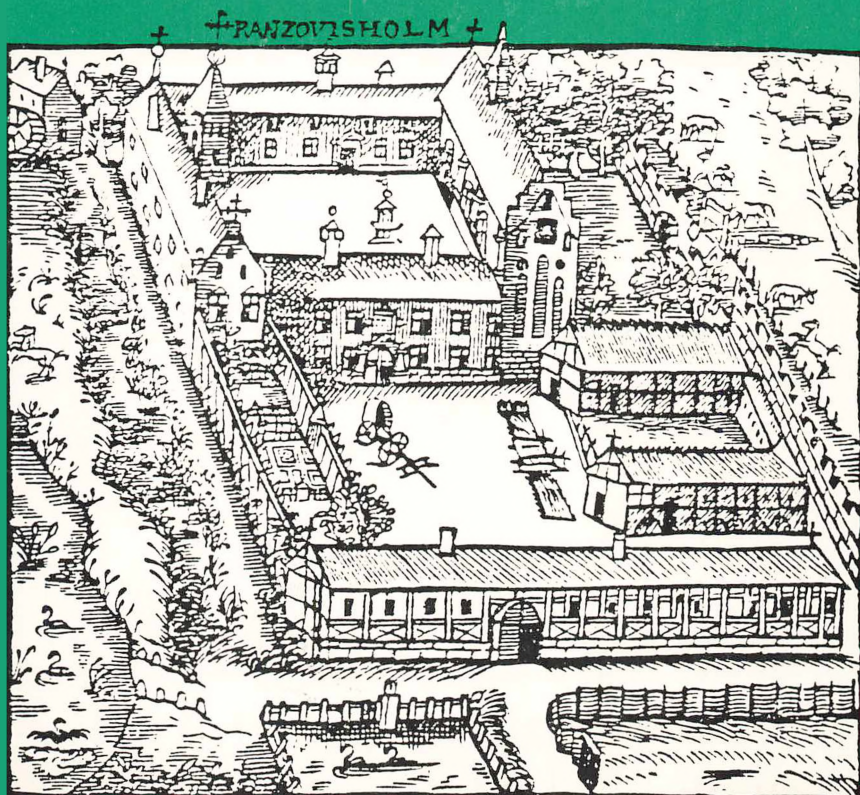
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Det danske godssystem

- udvikling og afvikling 1500-1919

Det danske godssystem

- udvikling og afvikling
1500-1919

Redaktion:

Carsten Porskrog Rasmussen
Hans Schultz Hansen
Kaare Ulrich Jessen
Klaus Thingholm Kristensen

Forlaget HISTORIA 4.
Århus 1987

Det danske godssystem
©Copyright 1987 by Forlaget HISTORIA

Omslag: Redaktionen
Bogen er sat med Times Roman hos
Werks Fotosats, Århus
Tryk: Werks Offset, Århus

1. udgave, 1. oplag
ISBN 87-88052-07-9

Kopiering af denne bog eller dele heraf må ikke finde
sted uden forlagets skriftlige tilladelse

Forlaget HISTORIA har tidligere udgivet:

Nye strømninger i dansk lokalhistorie, 1981 (udsolgt)

Dansk kolonihistorie. Indføring og studier, 1983 (kr. 81,- + porto)

Socialhistorie og samfundsforandring, 1984 (kr. 122,- + porto)

Forlagets publikationer fås ved bestilling på adressen:

Forlaget HISTORIA
Box 1082
8200 Århus N

Indhold

	side
Forord	5
Det danske godssystem	7
Introduktion	8
Godssystemet 1500-1700	10
Godssystemet 1700-1818	18
Godssystemet 1818-1919	31
Hovedkilder til godssystemets historie.....	41
Introduktion	42
I. <i>Godsejerarkivalier</i>	43
1. Privat godsregistrering: jordebøger, skifter og skøder	43
2. Godsregnskaber	47
3. Fæsteprotokoller, fæstebreve m. m.	53
4. Arbejdskraft:	
a: hoveri	57
b: lønnet arbejdskraft	59
5. Kilder til godsadministrationen.....	61
6. Forpagtningskontrakter	63
II. <i>Offentlige arkivalier</i>	65
1. Offentlig ejendomsregistrering - præsteindberetninger, matrikler, hartkornsspecifikationer og -ekstrakter.....	65
2. Hovedgårdsstatus og -udvikling belyst ud fra centraladministrationens arkiver	68
3. Udviklingen i krongodset.....	73
4. Reformtiden:	
a: Udskiftning	75
b: Hoveri.....	79

III. <i>Retsvæsenet</i>	82
1. Ting- og dombøger.....	82
2. Skøde- og panteprotokoller.....	86

Seks studier i det danske godssystems historie

1500-1919.....	89
1. <i>Jens Ulrik Engelund</i> : Et fæstegodsimperium på reformationstiden. Mogens Gøyes godssamling og godstab 1500-1544.	90
2. <i>Jens Villiam Jensen</i> : Fæstegodssystem eller hovedgårdssystem. Gammel Estrups godshistorie fra 15. til 17. århundrede.	113
3. <i>Anne-Vibeke Bjergstrøm</i> : Drift og økonomi på Knabstrup 1777-1809.....	139
4. <i>Finn N. Schytte</i> : Husmændenes arbejde på godserne 1780-1870. En undersøgelse af 10 godser i Randers amt.....	167
5. <i>Jens E. Olesen</i> : Nørre Vosborgs indkomstgrundlag i det 19. århundrede.	185
6. <i>Ellen Christensen-Dalsgaard</i> : Godssystemets afvikling. Fæstegodssalg og lensafløsning på Fyn 1850-1920.	211
Litteratur	233

Forord

Til næste år vil 200-året for stavnsbåndets ophævelse blive festligt markeret. Stavnsbåndet og de andre bondeundertrykkende godsejerbeføjelser som f.eks. revselsesretten over de hoverigørende fæstebønder var imidlertid kun een side af godssystemet. Godsernes hovedgårde var rigtignok iøjnefaldende magtcentre i landbosamfundet, men de var i reglen samtidig store landbrugsbedrifter af stor vigtighed for Danmarks fødevarerproduktion.

Med denne bog ønsker Forlaget HISTORIA at følge godssystemets udvikling fra begyndelsen af 1500-tallet og frem til lensafløsningen og fæstevæsenets endelige afvikling i 1919. Stordriftens og fæstegodsets skiftende betydning for godserne vil stå i centrum, og derved tilsigter Forlaget at medvirke til at fremskynde den begyndende nyorientering indenfor den landbrugshistoriske forskning henimod godssystemet og godsdriften, bort fra den overvejende fokusering på gård- og husmændene, som hidtil har præget dansk historieskrivning.

Bogens første del er en af redaktionsgruppen affattet introduktion til godssystemets historie ca. 1500-1919, hvor begreber vil blive defineret og hovedlinjerne trukket op. Anden del er ligeledes udarbejdet af redaktionsgruppen. Den består af en præsentation af hovedkilderne til godssystemets historie og tilsigter at beskrive nogle kildetyper, påpege anvendelsesmuligheder og komme med kildekritiske kommentarer. Denne del af bogen henvender sig primært til studerende og amatørhistorikere.

Som tredje del af bogen følger seks nye detailstudier af godshistoriske emner, der spænder fra 1523 til 1920-erne og fra Vestjylland til Sjælland. Disse artikler vil ikke alene bringe ny historisk indsigt, men også vise, hvordan kilderne kan anvendes i praksis.

Denne bog ville ikke have været mulig uden en række menneskers og institutioners hjælp. Det gælder de seks yngre historikere, som har leveret artikler, der bygger på specialeafhandlinger eller på nye undersøgelser, der er foretaget specielt til bogen. Statens humanistiske forskningsråd, Augustinusfonden, Christian X's fond og Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse har alle ydet værdifuld økonomisk støtte. Birgit Løgstrop, Erik Ulsig, Troels Dahlerup og Poul Enemark har som anbefalere af projektet en stor del af æren herfor.

Forlag og redaktionsgruppe ønsker herved at bringe de nævnte vor bedste tak.

Århus, januar 1987.

Carsten Porskrog Rasmussen
Klaus Thingholm Kristensen

Hans Schultz Hansen
Kaare Ulrich Jessen

Det danske godssystem 1500-1919

Introduktion

Stordriftens betydning for dansk landbrug og samfundsopbygning siden tidlig middelalder kan bedst sammenlignes med et penduls bevægelse. Snart havde de store brug den dominerende vægt i landbrugsproduktionen, snart de mellemstore og små. På det tidspunkt, hvor denne bog begynder sin analyse af det danske godssystem, havde pendulet tilendebragt en bevægelse fra højmiddelalderens brydegårdssystem til det senmiddelalderlige fæstegårdssystem. Brydegårdssystemet kendetegnedes, for så vidt som dets udformning og udbredelse er kendt for os i dag, af mange store brug, bestyret for ejeren af en såkaldt bryde, og endvidere af helt små brug, der var boliger for den arbejdskraft, som skulle bruges på brydegården (landboer og gårdsæder).

Men under den senmiddelalderlige landbrugskrise fra omkring 1340 og godt 100 år fremefter faldt befolkningstallet. Det blev umuligt at få besat de helt små brug, og dermed mistede brydegårdene delvist deres arbejdskraft. Konsekvensen var, at brydegårdene blev opdelt og småbrugene lagt sammen. En betydeligt mere ensartet brugsstørrelse, den mellemstore »klassiske« danske *bondegård*, blev resultatet.

Denne opdeling betød dog på ingen måde, at jordejerne opgav deres ejendomsret til jorden. Jordejerne, det var helt overvejende den privilegerede herremandsstand, kronen og kirken, overlod i stedet *brugsretten* til bønderne. Dette skete ved indgåelsen af en *fæste- eller lejeaftale*, hvor bonden som modydelse forpligtede sig til at erlægge tre slags afgifter. For det første *indfæstningen* eller stedsmålet, der oftest var en sum penge, bonden betalte ved fæstemålets begyndelse, eventuelt i rater, svarende til et lejerindskud. For det andet svarede fæstebonden en årlig afgift kaldet *landgilde*. Den bestod for det meste af en del af kornhøsten, ikke sjældent af en del af smørproduktionen, men også andre produkter kunne indgå. Sammen med den rene lejeafgift, kaldet skylden, afleverede bonden såkaldte herlighedsafgifter for at vise, at han anerkendte jordejeren som sin husbond og beskytter. Det er nemlig vigtigt at fastslå, at fæstet ikke var et rent lejeforhold mellem ligeberettigede parter. Det var tillige et herre-tjernerforhold, og denne side af fæstevæsnet fik en stadig større vægt (se s. s. 11).

For det tredje var bonden oftest pligtig til at yde en mængde *arbejde* for jordejeren, i begyndelsen af vor periode betød den dog endnu ikke særlig meget. Dette *hoveri* bestod overvejende i landbrugsarbejde på den jord, som lå til den gård, jordejeren selv dyrkede, især i forbindelse med høsten og andre spidsbelastningsperioder. Det var nemlig stadig sådan, at jorde-

jeren havde sin egen gård. Den var oftest, men ikke nødvendigvis, større end de almindelige bondegårde, og den var fritaget for skatter. Disse gårde kaldes *hovedgårde*. Det må understreges, at ejeren ikke behøvede at bo på den, men kunne overlade driften til en foged. Betingelsen var oprindeligt blot, at han lod den drive for egen regning, og ikke fæstede den ud til ufri. Derfor var det muligt at eje flere hovedgårde på samme tid.

Hovedgårdene var de administrative centre for opkrævningen af fæsternes afgifter. Jordejerens ejendom eller med andre ord hans *gods* bestod altså af hovedgården plus de tilhørende, bortfæstede gårde og huse, som lå i landsbyerne. Denne tostrengethed i ejendomsstrukturen betegnes her som *godssystemet*, og det er dettes historie fra ca. 1500 til 1919, som vil blive analyseret i denne bog.

Typer af godssystemer

I de dele af Europa, som lå nærmest Danmark, foregik dyrkningen af jorden også indenfor rammerne af et godssystem. I Tyskland skelner landbrugshistorikerne mellem to former af godssystemer, Grundherrschaft og Gutsherrschaft. Ordene kan ikke oversættes til dansk, og i det følgende vil disse termer derfor blive benyttet uden oversættelse. Der skal dog gives en kort og forenklet redegørelse for deres betydning.

Ved indgangen til 1500-tallet svarede godssystemet overalt i Tyskland i det store hele til det senmiddelalderlige danske som ovenfor skitseret. Dette gjaldt både i det gamle Tyskland og i det øst for Elben liggende nye Tyskland, som var blevet koloniseret vestfra fra omkring 1150. Det er dette godssystem, som betegnes *Grundherrschaft*, hvor grundherren altså er den godsejer, til hvem fæstebønderne betalte deres afgifter, især landgilde, mens hoveriet ikke havde større betydning. Grundherren var med andre ord *rentier*, jordrentemodtager.

Men i løbet af 1500-tallet og især i 1600-tallet gik godssystemerne i de to områder af Tyskland i hver sin retning. I Østtyskland, og i store dele af Polen, fik af de tre fæsteafgifter - indfæstning, landgilde og hoveri - den sidstnævnte stadig større betydning. Det skyldtes, at godsejerne begyndte at lægge bondegårdsjord ind under hovedgårdens drift, i begyndelsen overvejende jord fra øde, ikke-bortfæstede gårde. Hovedgården voksede derved på bondegårdenes bekostning, og der blev færre til at forrette en stadig stigende arbejdsmængde på hovedgården. De tidligere gårdfæstere blev for en stor dels vedkommende reduceret til landarbejdere på de nu virkelig store brug.

For at hindre bønderne i at flygte til andre og bedre egne indførtes livegenskabet, hvorved bønderne blev bundet til det gods, hvor de var født. Livegenskabet gav derimod ikke bønderne nogen sikkerhed i fæstet, gods-

ejernes adgang til at få fjernet en uønsket fæster blev tværtimod lettere. Godsejerens magt over fæstebønderne hang ikke mindst sammen med, at han var udøver af politi- og retsmyndigheden indenfor sit gods' område og dermed var den lokale øvrighed. Dette var muligt, fordi gårdene i en øst-tysk landsby som oftest tilbage fra koloniseringstiden alle hørte under en og samme godsejer.

Når hovedgårdsmarkerne blev større, blev produktionen også større, og indtægterne ved salget af denne på markederne eller direkte til vesteuropæiske købmænd blev derfor vigtigere for godsejeren end bøndernes landgildeafgift. Han var ikke længere rentier, men foretager, *entrepreneur*. Det godssystem, som er skitseret her som rådende i de østelbiske områder af Tyskland, benævnes *Gutsherrschaft*.

I Vest- og Sydtykland samt Frankrig blev det eksisterende Grundherrschaft derimod opretholdt. Landgilden forblev godsejerens hovedindtægtskilde. I forhold hertil betød godsdriften på hovedgårdene mindre, så lidt, at fæstebøndernes hoveripligt kunne afløses med pengeafgifter og driften klares af lønnede arbejdere.

Grundherren havde ikke som godsherren den samme myndighedsstilling over fæstebønderne, vel fordi gårdene i en landsby langt fra alle hørte til det samme gods. Nogle tilhørte endog slet ikke noget gods, men ejedes af selvejerbønder. Endelig var bøndernes muligheder for at komme fri af fæsteforholdet som tidligere uhindret, ligesom de var mere sikre på at kunne blive i fæstet, hvis det var det, de ønskede. Tilmed gik fæstet ofte i arv fra far til søn (arvefæste).

Forskellen på de to godssystemer og dennes langtrækkende historiske betydning illustreres af de store gårdes andel af den dyrkede jord i to områder af Tyskland i 1933. I det udprægede Gutsherrschaftsområde Mecklenburg havde gårde over 100 ha ejendomsret til 54 % af landbrugsarealet, i Bayern derimod kun til 3%. I Danmark havde de 9%.

Godssystemet 1500-1700

Adelsvælde og prisrevolution i 1500-tallet

Ved år 1500 var dansk landbrug endnu i høj grad præget af agrarkrisens virkninger. Fæstegårdene dominerede helt i ejendomsstrukturen. I hovedgårdenes rækker var der en stadig vekslende, da gårde fik eller mistede hovedgårdsstatus alt efter, om deres ejere behøvede dem som administrative centre eller ikke. Deres betydning som dyrkningsenheder var lille og drif-

ten på dem oftest beskeden og især i Jylland ekstensiv med studeavlen i centrum. Behovet for arbejdskraft på hovedgårdene var derfor ikke så stærkt, og hoveriet betød meget lidt. Det var derfor ikke særlig generende for godsejerne, at en intensiv udnyttelse af fæsternes hoveriagtigt heller ikke ville have været nem med den eksisterende godsstruktur.

Denne havde *strøgodset* som den dominerende godsform, det vil sige de fleste fæstegårde lå spredt og eventuelt ret langt fra hovedgården; der var dog næsten altid en godskerne bestående af gårde i samme sogn som hovedgården. Derudover var der for de større godsers vedkommende oftest en ring udenom kernen med en nogenlunde stor og tæt bestand af fæstegårde. Dette »arronderede strøgods« svarede gerne til de fæstegårde, der lå i samme herred som hovedgården.

Fra omkring 1500 var der imidlertid på det retslige område tendens til, at godsejernes magt over fæstebønderne blev øget. Det gjaldt især på Sjælland og Lolland-Falster, hvor *vornedskabet* efter alt at dømme blev en realitet i 1490-erne, efter at der havde været tilløb til det siden århundredets midte. Vornedskabet skulle fastholde fæstebonden i værnsforholdet til godsejeren (vorned = værnet) og dermed hindre, at bønderne benyttede sig af manglen på jorddykere til at flakke om fra godsejer til godsejer for at finde frem til den, der bød på de bedste fæstevilkår. Vornedskabet indebar, at bønderne skulle forblive på det gods, hvor de var født. Dets indførelse markerer mere end noget andet, at senmiddelalderens krisesituation for godsejerne var på vej til at blive overvundet.

Tendensen forstærkedes i de første år af 1500-tallet, og senest med Christian 3.'s håndfæstning fra 1536 - efter at Grevefejdens bondeoprør var knust - fik adelen hals- og håndsret over deres fæstere, det vil sige ret til at fængsle dem, anklage dem for herredstinget og eksekvere dettes dom. Fra gammel tid havde godsejerne ret til at oppebære fæstebøndernes bøder, kaldet *sagefald*. Derimod fik adelen ikke birkeret, den kunne kun erhverves ved kongelig bevilling. *Birkeretten* indebar, at fæstebønderne retslig set blev udskilt fra herredstingenes myndighedsområde og i stedet dømt af en af godsejeren udpeget birkedommer. Birkeretten gav adelige stor magt over bønderne, men den var altså svær at opnå, også fordi strøgodsstrukturen vanskeliggjorde et retssystem bygget op omkring det enkelte gods.

Ved siden af disse retslige privilegier, der i tendens omend ikke i omfang mindede om Gutsherrschaftsforhold, må godsejerstandens *skattefrihedsprivilegium* fremhæves. Siden middelalderen var alt adeligt gods (og kun adelige kunne nu eje privilegeret gods) fritaget for ordinær beskatning, det gjaldt både hovedgårdene og fæstegårdene. Og fra 1527 fik hovedgårdene tilmed tiendefrihed. Ekstraordinære skatter, i kortform ekstraskatter, kunne kongemagten kun pålignes med det adelsdominerede rigsråds samtykke, og også da var hovedgårdene sammen med den nærmestliggende,

hoveriydende del af fæstegodset fritaget. Fra 1526 blev skattefriheden præciseret til at gælde de i hovedgårdssognet boende ugedagsmænd, der ydede en dags hoveri på hovedgården om ugen. Godsejerstanden fik således fra omkring 1530 stadig flere privilegier. Det var netop privilegierne, der gjorde en gård til hovedgård, størrelsen spillede en underordnet rolle. Hovedgårdsdrift og stordrift er derfor ikke nødvendigvis identiske begreber, selvom det naturligtvis i mange tilfælde var gældende. Vi ser da også, at denne udvidelse af hovedgårdsprivilegierne, hvoraf kun de vigtigste er nævnt her, først efterfølges af en udvidelse af stordriften omkring 100 år senere. *Adelsvælden* betegner som begreb altså først og fremmest en bestemt politisk-juridisk tilstand, og ikke en økonomisk-strukturel.

Fra ca. 1550 og indtil ca. 1620 var også de økonomiske konjunkturer på trods af mange udsving til godsejernes fordel, omend næppe på fæstebøndernes, men snarere på fødevarerforbrugernes bekostning. Tidsrummet kendetegnedes nemlig af befolkningens hastige vækst i Europa i denne periode. Fæstebønderne afleverede som nævnt altovervejende deres landgilde i naturalier, og ved at sælge disse varer på det rigtige tidspunkt kunne store fortjenester opnås, og under alle omstændigheder var godsejernes jordrenteindtægter inflationssikrede. »Det fremherskende naturaliesystem indebar, at godsejeren i modsætning til sine engelske og franske standsfæller kunne høste det fulde udbytte af prisstigningen«, fremhæver Sv. Aa. Hansen og fortsætter: »Tilskyndelsen til indlemmelse af bondegårde under hovedgården var under disse omstændigheder begrænset«. Hvorfor skulle man investere i udvidelse af hovedgårdsdriften, når udbyttet herved var usikkert, mens landgildens værdi lå fast?

Det juridiske grundlag for godsejernes indbringende, spekulationsliggende handel med landbrugsprodukterne fra fæstebøndernes afgifter lå i *Koldingrecessen af 1558 § 34*, der gav adelsmanden ret til »at gøre sig sit eget gods så nyttigt som han kan, og sælge det hvem han vil«, altså frit på markedet. Den heraf flydende velstand gav sig landet over udslag i et omfattende byggeri af renæssanceherregårde, hvor man ikke alene skal have opmærksomheden rettet imod hovedbygningen, men også mod studestaldene og kornladerne, de sidste blev bygget så store, at kornet kunne lagres til frem på foråret, hvor det var højest i pris. Samtidig fik herregårdene gerne deres jord udskiftet af landsbymarken og lagt ud som selvstændige jordlodder.

De nye herregårdskomplekser var et visuelt udtryk for adelens rigdom og markerede dermed ejerens prestige overfor standsfællerne, men viste også fæstebønderne, hvor magten i landbosamfundet befandt sig og godssets administrative centrum lå. De godsadministrative hensyn kunne også tilskynde til, at strøgodsset blev forsøgt samlet i nærheden af hovedgården,

og eventuelt kunne birkeretten derved opnås. Antallet af adelige birker var stigende og var omkring 1600 nået op på noget over 50.

Man har peget på *mageskifterne* mellem konge og adel i især 1580-erne som en vej til bedre arrondering af adelsgodset, og det har været hævdet, at motiverne for at opnå denne bedrede arrondering var ønsket om en mere intensiv udnyttelse af fæstebøndernes hoveri. Som påpeget kan andre, mindre vidtgående motiver, ligesåvel have spillet ind, og hertil kommer, at det er tvivlsomt, om mageskifterne betød en samling også af adelens gods. Uden tvivl gjaldt det adelen som samlet gruppe, men gjaldt det også for den enkelte godsejer? Nye undersøgelser betvivler det. Desværre er kilderne til hoveriets omfang få og usikre, så det kan ikke afgøres, om hoveribyrderne var stigende, men intet tyder på, at det i betydelig målestok har været tilfældet.

Styrkelsen af godsejernes juridiske position i forhold til fæstebønderne fortsatte, og her er en omfortolkning af Koldingrecessens § 34 central. I 1608 lykkedes det godsejere at få rettertinget til at godkende, at der med begrebet »gods« ikke alene som oprindeligt skulle menes »vare«, men også jordejendom. Paragraffen gav herefter også lov til at foretage omstruktureringer på godset med nedlæggelser af bondegårde og inddragelse af deres jord under hovedgårdsdriften, til at forøge hoveriet m.v. Muligheden blev dog ikke udnyttet straks, men først omkring 1630, og da ikke på grund af ønsket om udvidelse af stordriften.

Hovedgårdsekspansion i 1600-tallet.

Endnu omkring 1600 var Danmark en domænestat, hvor statens indtægter hovedsagelig hidrørte fra lenene og krongodset, der efter Reformationen omfattede 44 % af landets faste jordejendom. Fra 1629 og fremefter foregik imidlertid en »udgiftsekspllosion«. Den var tildels begrundet i udgifterne til de stående, hvervede hæere under kejserkrigen 1625-29, men var også en almen udviklingstendens som følge af fyrstemagtens aktivitetsudvidelser, som Christian 4. i lighed med andre europæiske herskere fik gennemført. Indtægterne fra lenene og krongodset kunne ikke i længden dække de stigende udgifter, og det voksende underskud på statsbudgettet måtte dækkes ind ved *ekstraskatter*, der hurtigt blev regel frem for undtagelse. Danmark var stærkt på vej til at blive en skattestat.

Det fik vidtrækkende følger også for landbosamfundet, især efter at en direkte nedgangskonjunktur fra midten af 1640-erne indskrænkede eller helt fjernede det overskud, hvoraf skatterne skulle betales. For de adelige godsejere tilskyndede denne situation til en intensiveret udnyttelse af hovedgårdsprivilegiernes bestemmelser om skattefrihed for ugedagsbønder, hovedgårde og ladegårde også ved ekstraskatteudskrivninger. Det kan da

også konstateres, at mageskifteaktiviteten mellem konge og adel samt mellem adelige indbyrdes for alvor tog fart i 1620-erne og 1630-erne. Mageskifterne skulle ved bytte af fæstegods føre til en samføring af bondegårdene i nærheden af hovedgården. I to herreder på Lolland blev den andel af fæstegårdene, der lå samlet i hovedgårdens hjemsohn og dettes nabo-sogne forøget fra 66% i 1568 til 83% i 1660/62. Strøgodset blev altså redu-ceret.

Også udensogns fæstere, der gjorde ugedagshoveri, kunne fritages for ekstraskatterne. Mens hoveribyrdens oprindelig kun havde påhvilet fæ-sterne i hovedgårdens umiddelbare nærhed, blev den nu udbredt også til fjernereliggende gårde. Ved midten af 1600-tallet var 18 % af landets bøn-der ugedagstjenere, ses der alene på adelens var tallet hele 42%. Endelig kunne ugedagsbøndernes frihed for ekstraskatter tilskynde godsejeren til at oprette en ny hovedgård eller en *ladegård* i et sogn, hvor han havde mange fæstere, der så ville blive gjort til ugedagsmænd.

Ekstraskatterne kunne også opfordre godsejeren til at inddrage jord fra bondegårde under hovedgårdsmarken; i særdeleshed gjaldt det, hvis der var tale om *ødegårde*. Allerede besættelsen af Jylland 1627-29 havde af-stedkommet, at mange gårde slet ikke kunne bortfæstes, hvorfor godsejer-ne helt måtte undvære landgildeindtægten eller i hvert fald se den stærkt beskåret. Ødegårdsproblemet blev ikke mindre, efterhånden som bonde-standens forarmelse fra midten af 1640-erne blev varig. Hertil bidrog ikke mindst de nye krige med Sverige 1644-45 og 1657-59 og de deraf følgende besættelser af hængende og i den sidste krig pestbefængte tropper, hvad enten det var fjenden eller kongens udenlandske allierede. Måske for-svandt en tredjedel af befolkningen på grund af pestepidemien i »Skæbne-året 1659«. Lønnet arbejdskraft blev derfor knap og dyr samtidig med, at kornpriserne var faldende. Dette tilskyndede godsejerne til en kraftigere udnyttelse af hoveriressourcerne.

Nedlæggelser af bondegårde var forekommet også i 1500-tallet, men der er store problemer forbundet med en nærmere bestemmelse af nedlæggel-sernes omfang. Det må antages, at nedlæggelserne i hvert tilfælde frem til 1600 gik lige op med eller måske blev overgået af oprettelser af bondegår-de ved nedlæggelser og udparcelleringer af hovedgårde. Specielt gjaldt det mange af de adelshovedgårde, kronen erhvervede ved mageskifterne, der kulminerede i 1580-erne.

Derimod var der givetvis tale om flere nedlæggelser end oprettelser af bondegårde i 1600-tallet. Antallet af nedlagte gårde 1600-1700 i forbindel-se med oprettelser og udvidelser af hoved- og ladegårde er anslået til mindst 1500, heraf de knap 550 i århundredets første halvdel og godt 950 efter 1650, og heraf igen ca. 675 i tidsrummet 1650-82. Selvom tallene er usikre og meget omtrentlige og ikke tager hensyn til, at der stadig blev

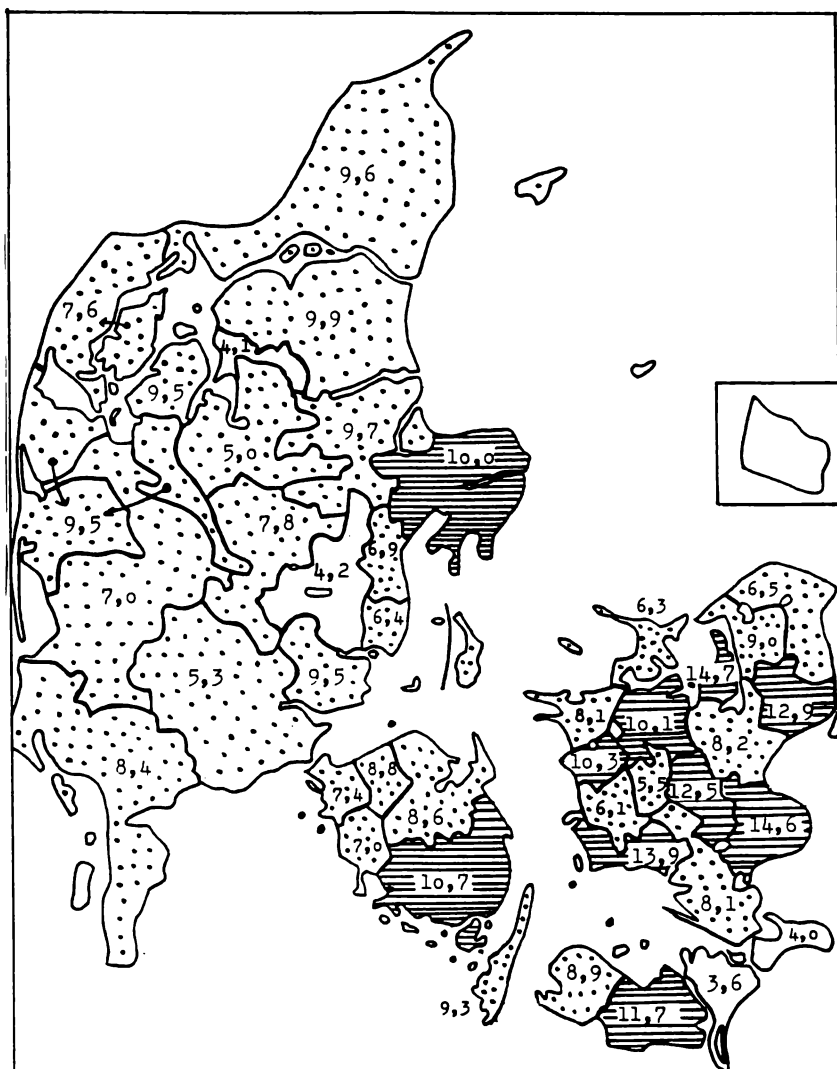
nedlagt og udparcelleret hovedgårde (næsten lige så mange, som der blev oprettet), giver de alligevel mulighed for to konklusioner: For det første var det især i perioden 1650-90, at der blev inddraget bondegårdsjord under hovedgårdsdriften. For det andet havde nedlæggelserne kun en forsvindende betydning for bondebrugets position som altdominerende dyrkningsenhed - de ca. 1500 gårde skal ses i forhold til et samlet gårdtal på omkring 60.000, med andre ord udgjorde antallet af nedlagte gårde kun omved 2 1/2%, og mange af disse gårde var øde. Men det er dermed ikke sagt, at nedlæggelserne ikke havde betydning for de hovedgårde, som stod tilbage. Skønmæssigt kan det nemlig anslås, at det under hovedgårdene drevne hartkorn blev forøget med mellem en fjerdedel og en tredjedel i løbet af 1600-tallet, især efter 1650.

I 1680-erne dyrkedes 8,7 % af hartkornet under 740-50 hovedgårde; tilsammen havde de ialt godt 31.000 tdr. htk. Skal stordriftens regionale udbredelse på denne tid sammenlignes med senere tilstande, er det imidlertid nødvendigt at benytte det statistiske kriterium »brug på over 20 tdr. htk.«, selvom det betyder, at en del store bondegårde medregnes og at de små hovedgårde udgår. I 1680-erne dyrkede ialt 707 gårde på over 20 tdr. htk. 9,0 % af landets samlede hartkorn, svarende til 32.000 tdr. htk. Tallet varierede dog fra landsdel til landsdel. Sjælland lå forrest med 10,0 % efterfulgt af Fyn med 9,2%, Lolland-Falster med 8,3 % (Lolland alene 10,4%!) og Jylland med 8,2%. Procentdelen i de enkelte amter er indtegnet på kort 1, der viser store lokale forskelle indenfor de enkelte landsdele, især betinget af krongodsernes beliggenhed (f.eks. lav stordriftsprocent ved Skanderborg, Kolding, Slagelse, i Nordsjælland og på Falster).

Sammenholdes stordriftens geografiske fordeling med, at udvidelsen af hovedgårdene havde været størst på den sjællandske øgruppe, og at det var her, vornedskabet gjaldt, kan man konkludere, at godssystemet i Østdanmark lå nærmere Gutsherrschaft end godssystemet i Jylland. Men der var dog meget langt til, at østelbiske tilstande rådede, og i sammenligning hermed var forskellen mellem øst og vest i Danmark kun en gradsforskel.

Ved *enevældens* indførelse i 1660 mistede den gamle danske adel en stor del af sin indflydelse, og det slog snart igennem i hovedgårdsprivilegierne. Samlingen af fæstegårde i hovedgårdssognet og nedlæggelserne af samme havde været dyr for kronen, som derved mistede skatteobjekter. Men i 1662 mistede godsejerne skattefriheden for såvel hovedgårde som ugedagsbønder, og de skulle herefter svare for, at fæsterne indbetalte deres skatter. Fra 1670 blev hovedgårdene (derimod ikke ugedagsbønderne) atter skattefri; denne frihed blev dog i 1682 indskrænket til de »komplette sædegårde«, som skulle have 200 tdr. htk. (efter 1664-matriklen) bøndergods indenfor en afstand af højst 2 mil fra hovedgården. De »ukomplette

Kort 1. Procentdele af hartkornet under gårde over 20 tdr. htk. 1683.

0-4,9%

5,0-9,9%

10,0-14,9%

Kilde: Henrik Pedersen: De danske landbrug, Kbh. 1928/75, tabel IV.

sædegårde« fik imidlertid en frist til at komplettere sig, og i det hele taget blev der ret rundhåndet givet dispensationer.

Da der 1662-70 ingen skattefrihed var for hverken hovedgårde eller ugedagsbønder, var der i denne periode ingen fordel i skattemæssig henseende forbundet med inddragelse af bondejord. Men incitamentet til at lægge bondegårde under hovedgårdsdriften blev stærkt efter 1670, da hovedgårdene, men ikke ugedagsbønderne, blev skattefrie. Mens kronen indtil da ikke havde lidt økonomisk skade ved nedlæggelse af ugedagsbønders gårde, gjaldt det herefter om at forhindre sådanne, og den 28. januar 1682 kom der derfor et *lovforbud* mod nedlæggelser. Året efter gik forbuddet over i Danske Lov som paragraf 5-10-48: »Må herefter ingen landsbyer eller bondegårde ødelægges for at forbedre sædegårdens avling med«.

Imidlertid blev forbuddet lidt af en papirtiger, der blev ikke effektivt grebet ind overfor overtrædelser, og der blev i mangfoldige tilfælde givet dispensationer, så tiåret 1680-90 synes at være den periode, hvor der overhovedet fandt flest nedlæggelser sted.

Ved siden af ønsket om at bevare sit beskatningsgrundlag, var det et motiv for kronen at bevare bondegårdene som enhed i udskrivningsvæsenet. Men også den økonomiske rationalitet påbød godsejerne at være tilbageholdende med nedlæggelserne. Landgilden var stadig en helt central indtægtskilde for godserne, selvom hovedgårdsdriftens betydning var voksende. Såfremt nedlæggelserne førte til, at de tilbageblevne bondegårde fik for store hoveribyrd, ville fæsterne blive tvunget til at forsømme deres gårde og dermed ude af stand til at svare den fulde landgilde. Gunnar Olsen mener, at denne tankegang resulterede i en »naturlig grænse for stordriften«.

Majoratssystemet

Enevælden introducerede 1671 en storgodsordning - *majoratssystemet* - der skulle være det materielle grundlag for en ny højadel, knyttet til den enevældige kongemagt. Majoratssystemets bærende princip var, at godserne ikke som hidtil skulle arvedeles, men gå udelt fra far til ældste søn, hvis der var en sådan, og ellers til en bror, nevø eller anden slægtning. Majoraterne måtte i princippet hverken sælges eller behæftes med gæld, men det blev dog ikke altid overholdt i praksis.

Der kom to typer majoratsgodser. Den ene var *grevskaber* og *baronier*, under ét kaldet *len*. Til et grevskab krævedes 2.500 tdr. htk., til et baroni 1000 tdr. (i en række tilfælde dispenserede kongen dog fra disse høje krav). Stifteren skulle i princippet tage sit hidtil private gods som len - egl. »lån« - af kongen, hvilket demonstreredes ved, at godset skulle hjemfalde til kongen, hvis stifterens slægt uddøde. Til gengæld for begrænsningen i ejen-

domsretten fik de nye grever og baroner ud over selve titlen med den dermed forbundne placering i rangssamfundet også ret til selv at udøve amtmandsmyndighed over grevskabet eller baroniet samt skattefrihed for en del af bøndergodset. I begyndelsen gik det dog ikke særligt hurtigt med oprette len, og de fleste blev stiftet af »ny adel« - hidtil borgerlige eller indvandrede.

Den anden type majoratgodser - *stamhuse* - indførtes senere, i 1683. Til et stamhus krævedes der kun 400 tdr. htk., og der var stort set alene tale om, at udelelighedsprincippet blev indført, og at der blev fastlagt nærmere regler for det enkelte stamhus' arvefølge. Denne ordning blev især foretrukket af medlemmer af den gamle danske adel. At der netop var tale om et valg af system ses af, at flere af disse stamhuse i størrelse overgik adskillige baronier og enkelte grevskaber.

I løbet af det 18. århundrede steg tallet af majorater jævnt. Efterhånden udviskedes forskellen mellem len og stamhuse, for fra midten af 1700-tallet fik de nye grevskaber og baronier hverken den delvise skattefrihed for bøndergodset eller hjemfaldspligten til kronen.

Godssystemet 1700-1818

1700-tallet markerer kulminationen af det klassiske danske godssystem med fæstegods som yder af landgilde og hoveri til hovedgården. Det er samtidig den del af den i denne bog behandlede periode, hvor tendensen i retning af det østtyske Gutswirtschaft var mest udtalt. Generelt steg såvel hovedgårdenes andel af jorden og produktionen som deres fordringer på hoveri af fæstegodset. Denne udvikling varede ved indtil o. 1790. I begyndelsen af 1680-erne sad 731 - eller snarere 740-750 - hovedgårde på sammenlagt godt 31.000 tdr. htk. eller mindst 8,7% af hartkornet uden for Bornholm. Omkring 1775 må man regne med 780-800 hovedgårde. Siden århundredskiftet havde der kun fundet 78 nyoprettelser sted, hvad der utvivlsomt hænger sammen med de skrappe regler for erhvervelse af hovedgårdsprivilegier. Ca. 35 af de nye hovedgårde blev til og med oprettet af staten så sent som 1760-70-erne som en forudsætning for ryttergodsets profitable afhændelse. I de samme 75 år nedlagdes kun 32 hovedgårde. Nettotilvæksten i den nævnte periode var altså 46, og man må på den baggrund tale om en betydeligt større stabilitet i hovedgårdenes rækker. Hovedgårdshartkornet voksede gennem det meste af 1700-tallet, men omfanget er desværre aldrig blevet videnskabeligt undersøgt. I midten af 1770-

erne udgjorde det formentlig godt $\frac{1}{10}$ af det samlede hartkorn, måske o. 38.000 tdr. ager og eng, men det er bemærkelsesværdigt, at adskillige tusinde tdr. heraf var »kontribuabelt« (skattepligtigt) gods. Det havde ikke mindst sin baggrund i nedlæggelser eller reduktioner af bondegårde. I løbet af godt 90 år siden forbudet mod bondegårdsnedlæggelse (1682-1774) forsvandt 906 gårde, flertallet i forbindelse med udvidelse af de eksisterende hovedgårde. Det bør dog tilføjes, at en del af hartkornet under nedlagte hovedgårde endte som bondehartkorn. - Rentekammerets tabelkontor, der hvert år beregnede hartkornet efter de indsendte skatteregnskaber, opgjorde den fri hovedgårdstakst for året 1796 til 33.602 tdr. ager og eng eller 9% af det samlede hartkorn (incl. Bornholm), men hertil skal man lægge skattepligtigt hartkorn for at nå frem til det samlede hovedgårdshartkorn. - Alle disse talangivelser må - indtil videre - betragtes som usikre, men en foreløbig konklusion må være, at hovedgårdenes nettogevinst fra 1680-erne til 1790-erne var 6-7.000 tdr., dvs. en tilvækst på $\frac{1}{5}$ eller mere. Alt i alt var der dog ikke tale om noget større indhug i bondehartkornet, målt i procent.

Hovedgårde og driftssystem o. 1700

Hovedgårdene afveg på en række områder fra den almindelige bondegård som økonomisk bedrift.

I gennemsnit var hovedgårdene *langt større end gårdene*. I 1680-erne svarede de til en 7-8 gårdes hartkorn (43 tdr. contra $5\frac{1}{2}$). Det var dog kun et mindretal, der på dette tidspunkt kan karakteriseres som egentlige storbrug, nemlig lidt over $\frac{1}{3}$, såfremt grænsen sættes ved 50 tdr. Hertil kommer, at ca. $\frac{1}{5}$ af hovedgårdene - heriblandt mange jyske - lå under 20 tdr., dvs. svarede til større bonde- eller proprietærgårde. I almindelighed havde hovedgårdene dog mulighed for en meget større egenproduktion af korn, halm, græs, hø og gødning end en almindelig bondegård.

Som regel havde hovedgårdene adgang til tilstrækkelig *arbejdskraft*. Hoveriet var ikke underkastet lovmæssige grænser, og hovedparten af hovedgårdene var vistnok »komplette«, dvs. rådede over mindst 200 tdr. htk. bøndergods inden for en radius af 2 mil (altså i hjemsoget og i et eller flere nabosogne). 200 tdr. htk. svarer til ca. 30-48 »gennemsnitsgårde«, afhængigt af hovedgårdens hjemprovins.

Til hovedgårdenes egen kornavl kom *landegildeindkomster*, der for størstedelen bestod af korn. Endelig havde mange hovedgårde tilkøbt sig *kirke- og/eller kongetienden* af et eller flere sogne, og de kunne derfor råde over imponerende kornbeholdninger. Dette gav udmærkede forudsætninger for at opdrætte kornfedede staldstude.

Under disse omstændigheder kan det ikke undre, at hovedgårdene, støt-

tet på fæstegods og tiendeindkomster, udgjorde *rygraden i landets korn- og studeeksport*. Stort set var det alene den slags brug, der kunne oparbejde et tilstrækkeligt stort overskud til afsætning på de større markeder. Denne tilstand byggede dog også på en vidtgående favorisering af hovedgårdsdriften fra regeringens side. Hovedgårdsejerne kunne handle frit med deres produkter, mens bønderne oftest var henvist til købstadens torv. Hovedgårdene havde desuden eneret til at stalde stude på eget og fremmed korn og kunne endog hensætte dem til vinterfodring hos deres egne bønder. Fæstebønderne blev i væsentlig grad leverandører af magre »græsøksne« til hovedgårdene. Endelig nød hovedgårdene (selv en hel del »ukomplette«) skatte- og tiendefrihed.

Omkring 1700 var langt de fleste af hovedgårdene helt eller i det væsentlige *udskilt fra landsbyfællesskabet*. Kun 18% af de hovedgårde, hvis situation lader sig nøjere bestemme, henlå endnu i »fællig«. I adskillige tilfælde synes hovedgårdenes udskiftning at have kostet partnerlandsbyen livet i 15-1600-tallet. Hovedgårdsjorderne lå dog ikke nødvendigvis samlet, idet ejerne ved gårdnedlæggelse eller køb kunne have anskaffet sig fjernere liggende parceller; det er dog vigtigt at slå fast, at hovedgårdene som udskilte enheder udgjorde helt selvstændige landbrugsbedrifter i modsætning til landsbyernes gårde. Godsejeren kunne lettere gennemføre driftsfornyelser; hovedgårdens eventuelt betydelige afkast eller muligheden for at optage lån samt fæstebøndernes arbejdskraftreserve gjorde selv betydelige omlægninger af driften realiserbare. - På *driftssystemets* område optrådte hovedgårdene dog først som mønsterbrug i de sidste årtier af 1700-tallet. Før den tid fulgte ejerne normalt lokale sædvaner. På de fleste hovedgårde var markerne (vangene, tægterne el. lignende) underkastet én overordnet rotation. På øerne og i dele af Østjylland herskede trevangssystemet med ca. 3 vange, der i løbet af 3 år på skift blev tilsået med vinter- og vårsæd (2 år) og henlå brak (1 år). Jylland var derimod »græsmarksbrugs« hovedbastion; på mange jyske hovedgårds opererede man med 8-10 marker og en 8-10-årig rotation; sædvanligvis henlå halvdelen af jorden brak (i græs), og hver mark fik gerne en langvarig hvilepause inden et antal år med kornafgrøde. Kreaturgødningen var et sparsomt »produkt«, og langvarig brak var især nødvendig på de magre jorder. Valget af kornsorter, der indgik i rotationen, afveg heller ikke fra bondebrugets.

Hovedgårdenes animalske produktion påkalder sig særlig interesse; i adskillige tilfælde var det deres vigtigste indtægtskilde, og den vejede også tungt i landbrugseksporten. Indberetninger fra 1682 og 1782 viser for det første, at de jyske hovedgårde førte an i og efter efterhånden helt dominerende opdrætning af staldstude. I 1682 tegnede de jyste hovedgårde sig for 57 staldstude i gennemsnit mod øernes 21 (beregningen bygger på godt 1/6 af hoved- og avlsgårdene); 100 år senere var afvigelsen langt mere mar-

kant: $\frac{9}{10}$ af staldstudene skal søges i Jylland, og mens »staldgården« var kraftigt på retur på Sjælland, var den omtrent helt forsvundet fra Fyn og Lolland-Falster. Materialet viser for det andet, at øernes hovedgårde i et stigende omfang slog sig på mejeridrift (»hollænderi«) med hovedvægt på smør, ost, mælk og fersk kød. De to landsdele satsede tydeligvis på forskellige markeder. I Jylland dominerede den gamle forbindelse sydpå til det nederlandske og vesttyske marked; på øerne dyrkede man i højere grad det nære eller fjernere hjemmemarked, ikke mindst den stærkt voksende hovedstad. I modsætning til den lille bondegård havde storbruget særlige forudsætninger for mejeridrift, idet store besætninger af køer, kvier osv. tillod en større daglig produktion, der kunne afsættes, mens den endnu var frisk. En del af øernes gårdnedlæggelser i løbet af 16-1700-tallet kan hænge sammen med denne stigende interesse for mejeriet, som jo øgede behovet for bl.a. græsarealer. - Langt ned i 1800-tallet tegnede hovedgårdene sig i den offentlige bevidsthed frem for nogen som de effektive landbrug. Som nævnt udgjorde de hovedkraften i kongerigets eksport af korn, stude og mejeriprodukter (omfanget af sidstnævnte er stort set ukendt). Herregårdsmejeriernes produkter blev lovprist for deres høje kvalitet i forhold til bondegårdenes. Det skal dog bemærkes, at korn- og studeeksporten i hvert fald periodisk oplevede store problemer, og at regeringen i den forbindelse gerne kom de store landbrug til undsætning.

Langt hovedparten af *den danske korneksport* gik til Norge, således 88% af årsgennemsnittet på ca. 206.000 tdr. i perioden 1730-35. Denne eksport skulle blive voldsomt forøget i løbet af 1700-tallet af grunde, som senere vil blive belyst. I modsætning hertil oplevede *eksporten af staldstude* på længere sigt en betydelig tilbagegang. Stagnationen indtrådte allerede i midten af 1600-tallet, men en nederlandsk importtold (1724) er en vigtig baggrund for eksportens mindre gunstige udsigter. Før toldens indførelse skal hovedgårdene have opdrættet ca. 50.000 staldstude årligt, hvoraf skønsmæssigt halvdelen gik til eksport. Senere i århundredet aftog udlandet kun en halv snes tusind stude. Studehandelen var på grund af pris-svingninger og perioder med kvægsygdomme en særdeles risikabel sag; til tider forekom den direkte tabsgivende. I perioder gennemførte regeringen et forbud mod eksport af »græsøksne«, dvs. magre stude, der havde græsset en sommer. Dette skete formelt af hensyn til hjemmemarkedet, men reelt blev bondegårdene herved i højere grad »tilskyndet« til at sælge deres stude til hovedgårdenes stalde.

Endelig var hovedgården også *et led i det offentlige administrationsapparat*. Godset var pligtigt til at garantere for fæstegårdenes skatter, som det endog - på den ene eller den anden måde - skulle påligne og opkræve. Desuden forestod det også skiftevæsenet for fæstebønderne, og stedvist udgjorde godset med underliggende fæstegods et selvstændigt retsdistrikt

(et »birk«) med egen dommer. Hertil kom i 1730-erne udskrivningen af rekrutter til den genoprettede landmilit; godset blev altså tillige et distrikt i hærens organisation. Disse omfattende offentlige forpligtelser sammenlagt med hovedgårdens daglige drift - kontrol af hoveriet og af fæstegårdens vedligeholdelse, modtagelse af landgilde, føring af regnskaber og fæsteprotokoller, indkøb og afsætning af hovedgårdens produktion m.m. - nødvendiggjorde indrettelsen af et »godskontor«. I hvert fald ved de lidt større gårde spillede »fuldmægtigen« samt ridefogeden eller forvalteren den dominerende rolle i den daglige drift. Enkelte »forvalterinstrukser« er bevaret fra 1700-tallet, og de giver et klart indblik i ledelsens mangesidede aktiviteter. Ved de helt store hovedgårde har der utvivlsomt været flere forvaltere og skrivere. Hovedgårdene ansatte desuden tyende til at forrette arbejdet i stald og lade; et køkkenpersonale, måske ligefrem tjenere, en kusk og en skytte hørte også til de faste beboere på mange hovedgårde. Mange herskaber foretrak at bortforpagte hovedgårdene; den overordnede kraft i hovedgårdenes drift var derfor mange steder forpagteren, ofte en driftig person af borgerlig herkomst. At disse ofte kunne være ret »hårde halse«, er let forståeligt: »Forpagternes Existens beroede helt og holdent paa Avlingens Resultater. Man kan derfor ikke undres over, at de gjorde, hvad de evnede, for at faa Arbejdet bedst muligt udført, - med det gode eller det onde. Det var en Kamp for Livet« (C. Christensen-Hørsholm).

Som anført øgede hovedgårdene gennemsnitligt deres produktion ret betragteligt i løbet af 16-1700-tallet. Dette må dog ikke tilsløre den kendsgerning, at indtægterne af fæstegodset fortsat var ryggraden i godssystemets økonomi. Balancen mellem hovedgård og fæstegård, sådan som den er kendt i 15-1600-tallet, blev trods alt ikke afgørende forrykket i 1700-tallet.

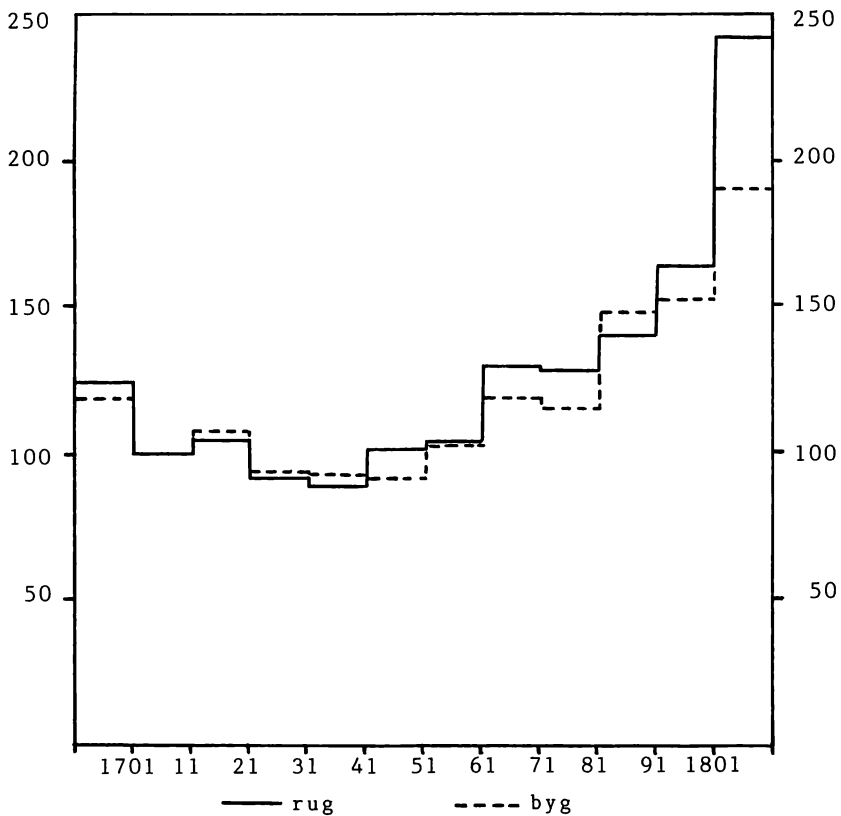
Konjunkturforløbet 1700-1818 og godsdriften

Det er almindeligt anerkendt, at den gunstige konjunktur, som indledtes i 1740-50-erne eller senere, var det væsentlige grundlag for den reformbevægelse, der fra 1750-60-erne fik stigende gennemslagskraft.

Som »barometer« for den hjemlige konjunkturudvikling kan anføres kapitelstaksterne for rug og byg. Figuren på s. 23 viser ikke de nominelle priser, men derimod »realpriser«, beregnet ud fra rigsdalerens sølvværdi.

Århundredets første 6 årtier bød på jævne eller direkte dårlige priser. Den egentlige *lavkonjunktur* indtraf i 1720-30-erne med et lavpunkt i 5-året 1730-34 (prisindex for rug og byg: 67 og 78). Landbruget vandede sig un-

Rug- og bygpriser 1691-1810: 10 års gennemsnit beregnet efter rigsdalerens sølvværdi (1701-1710 = 100).

Kilde: Beregnet efter V. Falbe Hansen: Stavnsbaandsløsningen og landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. 1888/95, I s. 1 og 83.

der lave kornpriser og dårlig afsætning. Staldstudene blev afsat til priser langt under det normale.

Regeringen kom dog på flere måder landbruget til undsætning. Hartkornsskatten blev nedsat i 1731, og samme år fik godsejerne adgang til at nedlægge fæsteledige gårde. 1735 indførtes et monopol på kornsalget til Sydnorge. I 1702 havde regeringen ophævet det sjællandske og lolland-falsterske vornedskab. Under 30-ernes krise indløb der klager over »folkemangel« - problemer med at skaffe fæstere eller tjenestekarle, og forordningen af 4/2 1733 havde da også til formål at bremse trafikken af bønderkarle, der søgte udenlands. Virkemidlet var landmilitsens genoprettelse i forbindelse med et »stavnsbånd«, dvs. et forbud mod at flytte bort fra fødestavnen. Godsejeren fik til opgave at levere rekrutter af sit fæstegods, og det gav ham kontrol med de unge og yngre mænd. Amtmandsindberetninger fra 1735 viser dog, at der reelt ikke herskede »folkemangel«. Hovedproblemet var karles uvilje mod at fæste de ledige gårde under de strenge betingelser, som de dårlige tider og godsejerne påtvang. Virkningen af stavnsbåndet blev derfor snarere, at karlene blev forhindret i at flytte til gårde under andre godser, hvor betingelserne var gunstigere, og at væksten i karlelønnen blev bremset. Det sidstnævnte kom naturligvis også etablerede fæstebønder til gode.

Perioden fra 1740-erne/50-erne indtil 1818s deflationspolitik kan betegnes som et sammenhængende forløb med *en opgangskonjunktur*, der med udgangspunkt i 1760-erne accelererede kraftigt i århundredets senere årtier for - med pengevæsenets sammenbrud som mellemakt - at ende i efterkrigsårenes dårlige priser og vanskelige afsætningsvilkår.

I denne periode oplevede *kornavlén* en fremgang, som må betegnes som enestående. Ved midten af 1700-tallet avlede kongerigets landbrug sandsynligvis 4,5 mio. tdr. korn; i begyndelsen af 1800-tallet var det årlige udbytte ca. 9 mio. tdr., altså det dobbelte. Eksporten af dansk korn ekspanderede da også voldsomt i samme tidsrum: mens man i 1760-erne kan regne med et årligt gennemsnit på 268.000 tdr., viser årene 1774-85 næsten en fordobling, og omkring århundredskiftet nærmede kongerigets og hertugdømmernes korneksport sig 1 mio. tdr.

Hvorledes var denne fremgang mulig? For det første blev landbrugsarealet væsentligt forøget i løbet af 1700-tallet, og som følge af befolkningstilvæksten forøgedes landbrugets arbejdskraft betydeligt. Den vigtigste baggrund er dog uden tvivl *væksten i foldudbyttet*, som må ses i nøje forbindelse med de forskellige forbedringer af landbrugets drift.

Det er helt indlysende, at langt hovedparten af den forøgede kornproduktion stammede fra bondegårdene. Man skal ikke overse, at mange driftige gårdmænd allerede tidligt interesserede sig for driftsforbedringer, og eksemplet smittede.

Også fra 1700-tallet ligger herregårdsbygningerne tilbage i det danske landskab som et synligt konjunkturbarometer. Den afmatning i herregårdsbyggeriet, der var indtrådt i midten af 1600-tallet, nåede aldrig rigtigt at blive overvundet, før 1720-ernes og 30-ernes krise atter næsten standsede aktiviteten. Fra midten af 1700-tallet findes et antal pragtanlæg i senbarok og rokoko, hvor hovedbygning, have og sidebygninger som oftest udgør et symmetrisk hele. De er ikke særligt talrige, og deres bygherrer var næsten udelukkende folk fra regeringens inderkreds.

Først de gode år 1760-1810 gav mulighed for et virkeligt udbredt herregårdsbyggeri, og den klassicistiske epoke er da også efter renaissance og 1800-tallets historicisme den tredje store byggeperiode for de danske herregårde. Kredsen af bygherrer blev bred og kom bl.a. til at omfatte et stort antal borgerlige godsejere, som modsat tidligere generationer sjældent lod sig adle.

Private reforminitiativer

Fra midten af 1700-tallet gennemførte adskillige godsejere på eget initiativ udvidelser og omlægninger af hovedgårdsdriften. Hovedgårdenes vækst skyldtes ikke blot indhug i den allerede opdyrkede jord. I 1759 anførte Erik Pontoppidan, at ageren var forøget betragteligt ved udryddelse af skov, krat, hede og ved opdyrkning af overdrev og mose. Det er hans påstand, at ageren var forøget med $\frac{1}{6}$, hvilket nok er en overdrivelse. Det er dog ganske tydeligt, at hovedgårde (og fæstebrug) mange steder var optaget af den slags udvidelser af korn- og græsarealerne. I den forbindelse skal nævnes, at landets stærke mand, hofmarskal A.G. Moltke til Bregentved, i 1750-erne slog kraftigt til lyd for overdrevenes udskiftning. De første udskiftningslove dukker da også op o. 1760 (jvn. senere).

Indførelsen af et nyt driftssystem på hovedgårdsmarkerne i 2. halvdel af 1700-tallet var det vigtigste bidrag til produktionens intensivisering. *Kobbelbruget* - også kaldet »holstensk drift« efter inspirationskilden - afveg markant fra trevangsbruget. Overdrevene blev inddraget i rotationen og jorden inddelt i 7-13 mindre vange (»kobler«). Dette gav mulighed for et mere varieret sædskifte med anvendelse af foderafgrøder så som kløver og ofte »helbrak« (ingen afgrøde, gentagne pløjninger og intensiv gødskning). På grundlag af generalhoversreglementerne fra tiden o. 1770 kan driften på 491 af hovedgårdene oplyses. $\frac{7}{10}$ af disse havde mere end 5 marker (skifter), og man kan således tale om en art kobbeldrift. Mange af disse gårde skal dog findes i Jylland, og det er ikke givet, at disse overhovedet havde gennemført nogen egentlig driftsomlægning: forskellen mellem græsmarksbruget og kobbeldrift skal jo primært søges i kobbeldriftens brak og foderafgrøder. Det er derimod kendt, at flere sjællandske godser

indførte kobbeldrift i løbet af 1760-70-erne. I slutningen af 1700-tallet var overgangen til en art kobbeldrift omtrent fuldbyrdet på landets hovedgårde, mens systemets fremmarch i bøndergodset først var afsluttet i 1830-erne. Kobbeldbruget tillod en udvidelse af kvægbesætningerne, og den stigende gødningsmængde har utvivlsomt en væsentlig del af æren for væksten i foldudbyttet i 17-1800-tallet. Af mindre betydende reformer kan endelig nævnes rejsning af stengærder, der holdt kreaturerne på effektiv afstand af kornet.

På redskabsområdet gennemførte godserne næppe de store ændringer i 1700-tallet. Enkelte hovedgårde anskaffede tærskemaskiner i slutningen af århundredet, men i øvrigt havde hovbønder pligt til at medbringe de nødvendige redskaber. Hjulploven dominerede endnu omkring 1800.

Interessen for den udvidede og intensiverede hovedgårdsdrift førte til en vistnok betydelig *vækst i den gennemsnitlige hoveribyrd* pr. fæstebonde. Tilstanden var rigtignok forskellig fra gods til gods. Skrubbeltrang har på grundlag af generalhoverireglementerne fra o. 1770 beregnet byrden pr. gård ved 229 hovedgårde, heraf $\frac{2}{3}$ i Nørrejylland. For Jyllands vedkommende er der tale om »helgårdshoveri«, og heri havde hyppigt flere gårde andel; den enkelte fæstebondes belastning forbliver altså uklar. Ved godt $\frac{1}{3}$ af de anførte jyske godser foreskrev ejeren en byrde på højst 200 dage pr. helgård; ved godt $\frac{1}{3}$ 200-300 dage og endelig ved 25-30% mere end 300 dage. Det er en almindelig antagelse, at sjællandske bønder var endnu hårdere bebyrdet. Hoveriforøgelsen kan meget vel have fortsat helt op til 1790-erne. En gennemgang af ca. 285 hoverireglementer fra jyske hoved- og ladegårde o. 1770 afslører, at byrden hvilede ret forskelligt på bondestandens skuldre. Kun noget over halvdelen af gårdmændene kan betegnes som fuldt hoverigørende; $\frac{1}{4}$ var kun pålagt delvist hoveri, mens $\frac{1}{5}$ var helt fri (dvs. havde kun ubetydelige forpligtelser). Trykket var hårdest i Nord- og Østjylland.

Bl.a. forøgelsen af hoveriet gjorde en bedre arbejdsorganisation nødvendig. Spredte informationer tyder på, at hoveriet allerede længe inden 1700 på mange godser var organiseret i »hovlodder«, dvs. hovedgårdsmarken var inddelt i afsnit (»lodder«), som enten var faste for hver »plov« (en eller flere gårde) eller blev drevet på skift af dem. Grundlaget for denne arbejdsdeling kunne være et »hovmål«, der angav hvor mange tdr. land hver gård (eller »helgård«) skulle pløje, så, høste osv., og hvor mange dages høslet, der skulle forrettes. Det var naturligvis vigtigt, at hoveribyrden blev sat i forhold til fæstegårdens værdi, og en »egalisering« af gårdens hartkorn kunne bl.a. løse dette problem. Såfremt godsejeren ønskede at bevare et venskabeligt forhold til sine fæstebønder, var det endelig vigtigt, at han ikke vilkårligt tilsagde fæstebønderne til ekstraarbejde, især ikke på

tider, hvor bønderne selv havde travlt med markarbejdet. Det uordentlige hoveri - »flængshoveriet« - var en kilde til stor irritation.

De store landboreformer

I 1700-tallets 2. halvdel tog regeringen initiativet til en række virksomhedsfulde reformer af landbruget. Inspirationen modtog de ledende personer ofte fra udlandet (f.eks. hertugdømmerne og Nederlandene).

Ophævelsen af fællesskabet, »udskiftningen«, gav næppe anledning til nogen holmgang mellem »reformmænd« og »reaktionære«. Reformen bestod - kort fortalt - i en ophævelse af fællesskabet om ager, overdrev, enge, moser osv. og desuden i en samling af hvert enkelt landbrugs jorder på et eller nogle få steder. »Lodsejerne« (ofte: godsejerne) skulle have deres ejendom (incl. fæstegodset) udskilt; det samme skulle sognene, de enkelte landsbyer og til sidst hvert enkelt brug. Det var alt sammen en yderst kompliceret proces, der krævede en præcis kortlægning af agrene og ofte besværlige forhandlinger om omfordeling af jordene. Mange gårde måtte udflyttes for at regnestykket skulle kunne gå op, og det kostede dyrt. - De første 3 enslydende udskiftningslove (1758-60) tildelte den største lodsejer en ret til at få en udskiftning gennemført (senere fik alle lodsejere denne ret). Udskiftningen indledtes enkelte steder i 1760-erne. Regeringen forsøgte at sætte mere skub i sagen; den udsendte flere udskiftningsforordninger (1769 og 1776) og samlede endelig de foregående års bestemmelser (og erfaringer) i én stor lov på 34 §§ (forordningen af 23/4 1781). På dette tidspunkt havde udskiftningsbevægelsen fået et ganske betydeligt omfang, men en række dårlige høstår i 1780-erne skabte atter stilstand. Sagen var dog atter i skred, da regeringen gav den en ekstra opmuntring: en forordning af 15/6 1792 tillod godsejeren at fordele en årlig rente på 4% af udskiftningsomkostningen på fæstebønderne. Desuden fik han ret til at forhandle landgilden op på et højere niveau ved fæstledighed. I løbet af 1790-erne og begyndelsen af 1800-tallet blev det allermeste af landets hartkorn udskiftet. - Landsbyfællesskabets ophævelse betragtes almindeligvis som en hovedforudsætning for landbrugets stærke fremskridt i 1800-tallet. I år med økonomisk afmatning har måske en hel del godsejere og fæstebønder haft svært ved at indse nytten af en så bekostelig reform, der til og med kunne gribe dybt ind i det tilvante sociale liv, men der var trods alt tale om en teknisk reform, der næppe bidrog til nogen social konflikt mellem godsejer og fæstebonde.

Regeringens indgreb i godsernes arbejdskraft gav derimod anledning til bitter diskussion med et højdepunkt i de jyske proprietærers »tillidsskrivelse« til kronprinsen i 1790. - Allerede 1769-73 havde regeringen forsøgt at bremse hoveriets vækst gennem krav om en præcisering af hver fæste-

bondes hoveripligter, anført i et reglement, og gennem hver hovedgårds indsendelse af en almindelig oversigt, et »generalhoverireglement«, til Rentekammeret (forordningen af 6/5 1769). Den magtfulde kabinetssekretær Struensees forsøg på at diktere en maximal hoveriydelse pr. td. htk. (forordningen af 20/2 1771) overlevede kun hans fald i kort tid. Godsejerne havde bittert klaget over, at de snævre grænser for hoveriet ville gøre godsdriften uhyre vanskelig, og den nye regering afblæste da også omtrent hele foretagendet. Alene den del af hoveriet, der ikke vedrørte avlingen, skulle nu protokolleres (forordningen af 12/8 1773). - Trods radikale tilbøjeligheder havde reformmændene o. 1790 bedre fornemmelse for stemningen i godsejerstanden. Regeringen krævede nu igen hele hoveriet specificeret og »fixeret«, men det skulle ske ved frivillige overenskomster (»hoveriforeninger«) mellem godsejer og fæstebønder (plakaten af 24/6 1791). Kunne parterne ikke komme overens, ville de rigtignok få besøg af en kongelig kommission. 1791-plakaten blev en stor succes. Allerede inden 1800 var spørgsmålet om hoveriets omfang stort set afklaret på samtlige hovedgårde. Arbejdet med hoveri-reformen gav dog anledning til en del uro i årene o. 1790. Godsejerne følte utvivlsomt deres ejendomsret anfægtet og frygtede atter for økonomiske problemer. Fæstebønderne fulgte med i landboreformkommissionens drøftelser; en del begyndte at tro på radikale omvæltninger og skabte problemer for godsfunktionærerne; »hoveristrejker« brød ud ved en hel del godser 1788-90; bønderne klagede til regeringen. Til sidst måtte reformmændene indskærpe lydigheden over for herskabet (forordningen af 25/3 1791). En vigtig baggrund for uroen var utvivlsomt forordningen af 20/6 1788, der ophævede stavnsbåndet og godsejernes greb om udskrivningsvæsenet.

Det var endelig også regeringens mål at få hoveriet »afløst«, dvs. forvandlet til en årlig afgift. Flere love stillede således hovedgårdsejerne gevinst i udsigt, såfremt de drev en hovedgårdsparcel eller selve hovedgården uden hoveri. - Hartkornsstatistikken fra 1835 viser, at hoveriafløsningen opnåede stor udbredelse. Inden landbrugskrisen satte ind o. 1818, havde henvend halvdelen af det tilbageblevne fæstegods afløst hoveriet. En vigtig baggrund for denne udvikling var måske bl.a. godsejernes voksende opmærksomhed over for den lønnede arbejdskrafts effektivitet. De fastlåste hoverinormer kunne være generende i den daglige drift, og det blev hyppigt hævdet, at hovbønder leverede dårligt arbejde. I forbindelse med udskiftningen eller udparcellering af gårde var der blevet oprettet 40.000 huse med jord, og husmændenes arbejdskraft skulle i stigende omfang blive taget i anvendelse på godserne, enten i form af »pligtarbejde« (en husleje-ydelse) eller som dagleje.

En direkte nedbrydning af det traditionelle godssystem påbegyndtes med mange tusinde *fæstegårdes overgang til selvejendom eller arvefæste*,

en overgang, der tog fart i 1790-erne. I 1760-erne havde man eksperimenteret med arvefæste på bl.a. Hørsholm og i de københavnske rytterdistrikter. Arvefæstet er nærmest en blanding af almindeligt (livs-)fæste og selvejendom; hoveriet blev afløst og sammenlagt med landgilden i én årlig ydelse, der alene påhvilede bruget. Indehaveren kunne frit sælge eller pantsætte sit fæstebrug eller overdrage det i arv. Reformmændene fortsatte linjen i 1784, da der nedsattes en kommission til at ordne forholdene på det nord-sjællandske krongods. - Regeringen undlod dog klogeligt at gennemtvinge overgangen til selvejendom. Metoden var indirekte: hovedgårde fik løfte om at bevare deres skattefrihed, selv om de ved frasalg af fæstegods skulle være blevet »ukomplette«; i et begrænset omfang ydede staten lån til bønder, der ønskede at tilkøbe sig selvejendom. Regeringens indsats var næppe hovedårsagen til fæstevæsenets markante tilbagegang. Adskillige fæstebønder havde utvivlsomt betydelig kapital; andre kunne låne hos præster og købstadborgere, og godsejerne var desuden ofte villige til at lade en del af købesummen henstå som prioritet i de nye selvejergårde. Krigsårenes inflation skulle reducere realværdien af den slags gæld meget betydeligt. Da landgilden og især hoveriet hyppigt var forvandlet til en fast pengeydelse, tabte fæstegodset i disse år ligeledes i værdi, og det kunne derfor være økonomisk hensigtsmæssigt for godsejeren at skille sig af med det. De spekulative opkøb af hovedgårde i 1790-erne og begyndelsen af 1800-tallet (»godsslagningerne«) var også en vigtig baggrund for fæstegodsfra-salget. Enkelt personer eller konsortier opkøbte godser og »afklædte« dem; fæstegårdene blev solgt, og hovedgården blev måske udstykket i mindre avlsgårde og afhændet med god fortjeneste. - Selvejendommens udbredelse inden landbrugskrisen o. 1818 kan nogenlunde belyses ud fra 1835-statistikken. I 1835 udgjorde bondehartkornet sammenlagt 335.794 tdr. ager, eng og skov, og heraf henlå ca. 43,5% som fæstegods under hovedgårde m.v. Resten var selvejendom eller arvefæste. Det skal i den forbindelse bemærkes, at arvefæstet ikke opnåede nogen større udbredelse (arvefæstegårdene udgjorde kun 1/10 af bondehartkornet).

Hvorledes gik det hovedgårdshartkornet i disse livlige år indtil 1818? - Flere hovedgårde forsvandt; hovedgårdsrettighederne gik tabt, og i stærkt beskåret udgave sank de forhenværende hovedgårde ned i proprietærgårdenes eller bondegårdenes rækker. Langt hovedparten af hovedgårdene overlevede dog, til og med uden væsentlige indskrænkninger. I mange tilfælde valgte ejerne at udskille en eller flere parceller til selvstændige, gerne bortforpagtede, avlsgårde for at lette den daglige drift. Ligesom tidligere har optællingen af hoved- og avlsgårde sikkert foregået på et noget skiftende grundlag, og derfor kan angivelser af hovedgårdsantallet være vanskeligt sammenlignelige. Ca. 1805 nåede Rentekammeret frem til 774 hovedgårde; 1835 angav Statistisk Bureau tallet til 793, nemlig 582 skattefri

og 211 beskattede hovedgårde. Sidstnævnte omfatter i hovedsagen jyske hovedgårdsparceller. I 1796 udgjorde den fri hovedgårdstakst 9,4% af landets samlede ager-, eng- og skovhartkorn (og hertil skal lægges flere tusinde tdr. skattepligtigt htk.). I 1835 var der tale om 8% og - når det beskattede hovedgårdshartkorn medregnes - 9,3%. Tilsyneladende var mere end 5.000 tdr. hovedgårdshartkorn (incl. skovhartkornet) blevet skattepligtigt, dvs. en tilbagegang på 15%. Afgangen fandt næsten udelukkende sted i Jylland, især i de nordlige og vestlige egne. Reduktionen af det samlede hovedgårdshartkorn kan ikke oplyses præcist, men der var formentlig tale om en tilbagegang af omtrent samme størrelse.

Regeringens motiver bag landboreformerne har været et af de væsentlige spørgsmål i 18-1900-tallets danske historieforskning. - Der er næppe tvivl om, at landbrugets gunstige konjunkturer var den vigtigste baggrund for reformernes igangsættelse. Et gennemgående motiv hos regeringen var tydeligvis et ønske om at fremme landbrugets produktion. Dette kunne ske ved at opfordre til en ophævelse af de gamle indretninger, der mentes at stå i vejen for en forbedret drift, og i almindelighed ved at stimulere landbrugerens flid og driftighed. Vigtigst var regeringens forsøg på at fremme udskiftningen, en teknisk reform, der kun sjældent stødte på væsentlig modstand i landbefolkningen eller hos godsejerne, og som ikke anfægtede godssystemet. Udskiftningen var det første store spørgsmål, regeringen tog fat på. Det er dog påfaldende, at ønsker om en øget beskyttelse af gårdmændene hurtigt meldte sig. Hoveriets vækst skulle bremses, en tanke, der var i åbenbar modstrid med godsejernes hidtidige frie dispositionsret over gårdmændenes arbejdskraft, og som utvivlsomt hos godsejerne fremkaldte ægte frygt for store økonomiske tab. Først den senere udvikling skulle vise, at godsejernes behov for arbejdskraft kunne tilfredsstilles gennem husmandsklassens vækst.

Landboreformerne havde omtrent fra begyndelsen også deres baggrund i humane eller sociale overvejelser, bl.a. inspireret fra Tyskland. Billedet af proprietæren som »bondeplager« vandt stigende genklang i den offentlige opinion, ikke mindst i København, og ledende reformmænd som Reventlow-brødrene - selv storgodsejere - var bestemt ikke upåvirket af den slags forestillinger. Hoveriets bestemmelse, stavnsbåndets ophævelse osv. var en retfærdighedshandling over for et undertrykt befolkningsflertal. Under en sådan opinion er det næppe underligt, at mere hårdkogte tanker om det økonomisk-rationelle i andre løsninger som store forpagtergårde eller kæmpe-godser - eksempler kunne hentes i henholdsvis England, Frankrig og i de østelbiske egne - ikke vandt genklang, ja, alternativer til den danske bondegård blev formentlig aldrig diskuteret i større omfang i regeringskredsene. Regeringens løsning havde også den fordel, at den stort set ikke brød med den eksisterende samfundsopbygning; tvang og frivillighed ind-

gik i en fin balance. Det kan også tilføjes, at bondebefolkningen - trods stavnsbånd m.m. - ikke var nogen retsløs samfundsgruppe; hovedgårdene havde kun betinget ejendomsret til fæstegårdene, mens det tilkom landbefolkningen at benytte dem (jvn. forbudet mod nedlæggelse af bondegårde); familiefæstet var desuden et udbredt fænomen. Samtidig byggede beskyttelsen af bondebruget utvivlsomt også på en optimistisk tiltro til bøndernes evne til at forbedre driften, en optimisme, der blev styrket efter de første udskiftningers klare resultater. Efterhånden var der ved udskiftning og udflytning investeret store summer i forbedring af bondebruget, og en landbrugspolitik, der brød med bondebrugsstrukturen, blev derfor stadig mere utænkkelig. Endelig herskede der frygt for, at hoveriudviklingen ville skade bondegårdene. Hvis den hidtidige udvikling fik lov til at fortsætte, kunne man komme til at opleve, at hovedgårdshartkornet - $\frac{1}{10}$ af det samlede hartkorn - blomstrede på bekostning af de øvrige $\frac{9}{10}$, selve kongerigets økonomiske grundvold. Det er fortsat et synspunkt, der må tillægges stor vægt, også selv om det med rette er blevet påpeget, at mange bondegårde i 2. halvdel af 1700-tallet oplevede god fremgang og derfor nok kunne bære byrden af et opskruet hoveri.

Det må være fuldt forståeligt, at regeringen øjnede muligheder for øgede skatteindtægter af en ekspanderende landbrugsøkonomi, og bondestanden levede da også i en stadig nervøsitet for regeringens periodiske forsøg på at revidere den gamle matrikels hartkornsvurderinger. Derimod er der næppe ført bevis for, at »fiskale« interesser spillede nogen dominerende rolle ved udformningen af de konkrete reformer, ikke engang reformerne på det nordsjællandske krongods.

Godssystemet 1818-1919

Landbrugskrisen 1818-28

I 1818 tog den krigsbetingede højkonjunktur en brat ende og blev afløst af en afsætningskrise, der forværredes af en engelsk beskyttelsestold. Samtidig rammes det danske landbrug af tabet af den privilegerede stilling på det norske marked. Såvel samtiden selv som ældre landbohistorisk litteratur så perioden 1818-28 som en dyb krise. Nyere forskning har givet os et lidt mindre dystert billede. Danmarks korneksport blev næppe mængdemæssigt mindre end i årene forud, men den blev ustabil, og krigsårenes opskruede priser faldt drastisk. I de foregående år var mange landbrug og ikke mindst et stort antal godser blevet handlet til eksplosivt stigende priser og

tilsvarende højt belånt. Med de faldende indtægter var de ude af stand til at forrente gælden, som kom til at veje ekstra tungt, fordi regeringen førte en udpræget revalueringspolitik. Da godserne stod inde for deres fæstebønders skatter, steg gældsbyrden yderligere, hvor fæsterne var ude af stand til at betale disse. Staten greb i første omgang ind med kriselån fra den til lejligheden oprettede »særlige lånefond«. Det blev kun en stakket frist. I begyndelsen af tyverne skyllede fallitterne og tvangsauktionerne henover landet. Alene staten, der i kraft af udlånene fra den særlige lånefond og skatterestancer var langt den største kreditor, overtog på tvangsauktionerne 50 godser med $\frac{1}{30}$ af landets samlede hartkorn, svarende til ca. $\frac{1}{15}$ af det totale hartkorn under godserne.

Fallitterne var ikke ligeligt fordelt over hele landet. Over halvdelen af de 50 godser lå i Jylland, hvor godserne i forvejen omfattede en væsentlig mindre del af jorden end på øerne. Bedst klarede majoraterne sig. Vel var det principielle forbud mod at belaste dem med gæld ikke overholdt fuldt ud, men deres gældsprocent var lavere og deres reserver større end de andre godsets. Deres koncentration på øerne bidrog til at trække billedet skævt.

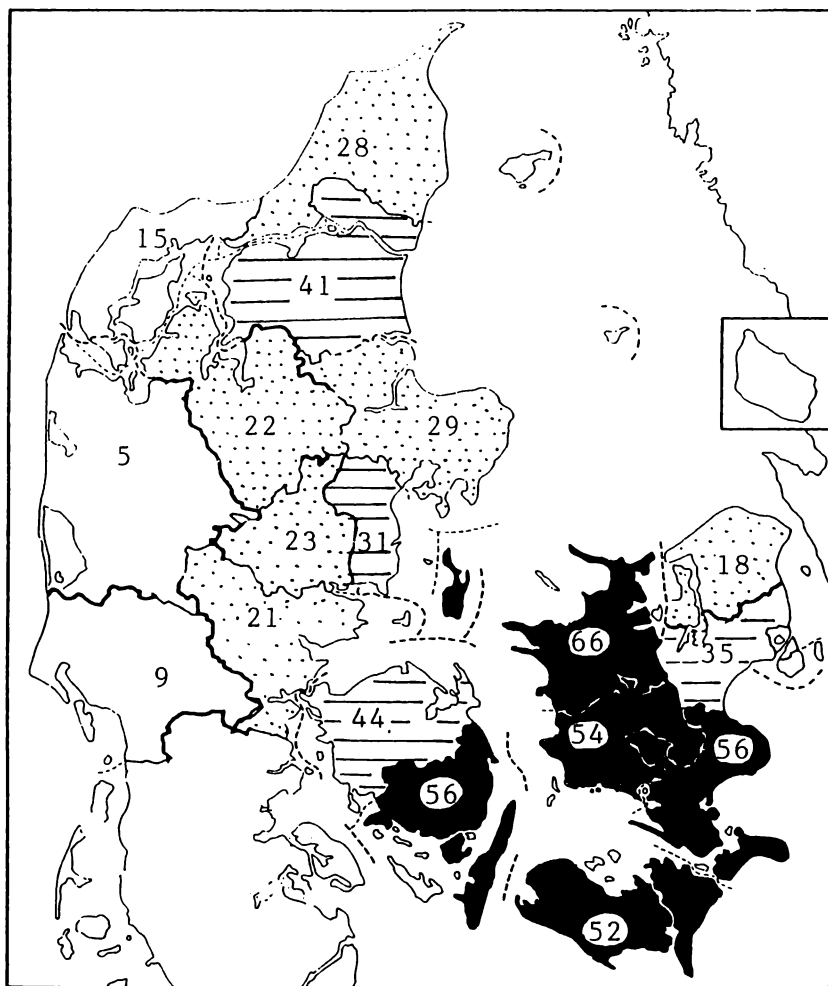
Tyvernes krise havde ikke nogen dramatisk effekt på landbrugets driftsmåder. De driftsforbedringer, der var indført i højprisårene, fortsatte med at virke og blev også i mindre omfang udbygget. Derimod satte krisen en stopper for omkostningskrævende moderniseringer som fortsatte udflytninger af gårde.

Krisen var et hårdt slag for en lang række enkelte godsejere, men selve godssystemet anfægtede den ikke - snarest tvært imod. De faldende priser gjorde videre hoveriafløsning uaktuel, da bønderne kun turde eller kunne binde sig for lave summer, og da godsejerne ikke havde lyst til at forøge pengeudgifterne yderligere med flere karlelønninger. I 1835 var godt halvdelen af fæstehartkornet endnu hoverigørende. De dårlige konjunkturer gjorde det naturligvis heller ikke muligt for bønderne at finansiere og forrente selvejekøb, og overgangen til selveje standsede da næsten også helt. Det er symptomatisk, at de 50 godser, staten kom i besiddelse af, næsten uindskrænket videresolgtes til private godsejere. I samtidens landbrugspolitiske debat var storlandbruget i offensiven, og det nævnes ofte, at en del bøndergårde gik tilbage fra selveje til fæste. Konkrete undersøgelser tyder imidlertid ikke på, at dette var tilfældet i et omfang, der er værd at nævne.

Ved de tidligere store kriser i midten af 1600-tallet og i 1730'erne havde de dårlige konjunkturer bevirket en bevægelse i retning af et Gutsherrschafftssystem. Nu kom de til at standse en stærk bevægelse i modsat retning og fastfryse godssystemet og ejendomsfordelingen.

Fra 1835, altså kort efter at den egentlige krise var rindet ud, har vi den

Kort 2: Procentdel af det totale hartkorn under fæstegårde 1835

□ 0-15%

▬ 31-45%

◻ 16-30%

■ >45%

Kilde: Statistisk Tabelværk II rk. 5 (1852) p. XXXIX

første moderne danske landbrugsstatistik. På det tidspunkt hørte godt 37% af landets hartkorn under fæstegårde. Når dertil lægges hovedgårdenes marker (som der desværre ikke er særlige tal for) og fæstehusenes godt 2%, når man op på, at godserne endnu omfattede tæt ved halvdelen af landets hartkorn. Billedet var anderledes målt i antal gårde, da der var ca. dobbelt så mange selvejer- og arvefæstegårde, som der var fæstegårde. Det skyldes geografiske forskelle. På øerne (eksklusiv Bornholm), hvor gårdenes gennemsnitlige hartkorn var størst, lå 49,5% af alt hartkorn under fæstegårde, i Jylland under ét kun 22% og i Ringkøbing amt endda kun 4,6%. Kort 2 viser fæstegårdernes andel af hartkornet amt for amt. Det ses, at Syd- og Vestsjælland, Lolland-Falster og Sydfyn-Langeland var de udprægede fæstegodsområder, mens Vestjylland omvendt næsten helt var i selveje. Nordsjælland, Nordvestfyn og Østjylland indtog i forskellige grader en mellemstilling.

Den store kornsalgperiode og det nye godssystem

1830'erne og -40'erne var en konsolideringsperiode for landbruget. 20'ernes fallitter havde ramt mange mennesker hårdt, men efterladt landbruget med en lavere gældshæftelse, og efterhånden var omkostningsniveauet bragt ned. Langsomt begyndte afsætning og priser samtidig at bedres. I denne periode afløstes det meste af det tilbageværende hoveri ad frivillighedens vej, så kun 6,3% af hartkornet var hoverigørende 1849 mod 20,5% 1834. Der kom efterhånden også gang i selvejekøbene igen. I perioden 1835-50 faldt fæstegårdernes andel af hartkornet til 30,4%. Faldet var fortsat stærkest i Jylland, hvor nu kun 15,7% af hartkornet var i fæste, mens det for øerne var 42,8%.

Grundloven af 1849 satte en stopper for oprettelsen af nye majorater, men ironisk nok kulminerede denne institution, knyttet til enevældens rangadel, først her ved enevældens fald. Dette gjaldt formodentlig majoraternes absolutte omfang, men i hvert fald deres relative andel af *godsernes* hartkorn. I 1850 tegnede de sig for 49,3% af alt hartkorn under fæstegårde (godt 56.000 tdr.). Med de godt 4.000 tdr htk. under majoraternes fæstehuse og de ca. 13-14.000 under hovedgårdene omfattede majoraterne ialt 73-74.000 tdr. eller ca. $\frac{1}{5}$ af alt landets hartkorn.

Konjunkturerne var imidlertid ved at forandre sig omkring midten af århundredet, og det skulle komme til at påvirke godssystemet betydeligt. Priserne på landbrugsvarer, især på korn, begyndte at stige kraftigt, og ejendomspriserne fulgte med op, ja mere end det. Denne højkonjunktur, ofte kaldet den store kornsalgsepoke, holdt sig som hovedtendens frem til o. 1880.

Disse gode tider fik godsejerne kun ringe andel i gennem deres fæste-

gods. Landgilden lå fast, så godsejerne kunne ikke ad den vej få del i den produktionsstigning, der skete på bondebrugene. Set fra godsejernes synspunkt var det værre, at afgifterne i høj grad var blevet fastfrosset i penge, så godsejerne ikke alene ikke fik andel i konjunkturgevinsten, men endda snarere fik deres fæstegodsindtægt udhulet af inflationen. Derimod gjorde de gode priser hovedgårdsdriften særdeles rentabel, og både hovedgårdenes markbrug og herregårdsmejerierne blomstrede og moderniseredes i denne periode, hvor mangfoldige hovedgårde blev berømte som foregangsbrug. Der var altså et klart incitament til at sælge fæstegods og investere i hovedgårdsdrift. Samtidig blev en udvikling i den retning på forskellig vis fremmet af en række nye love - hvadenten det skyldes en anden holdning hos det unge folkestyres mænd end hos den sene enevældes, eller der primært var tale om, at regeringen hængte sig på en konjunkturbestemt udvikling. Politikken var dog moderat i den forstand, at den ikke på væsentlige punkter gik mod godsejernes interesser.

Mest direkte hjælp man afviklingen af gårdmandshoveriets sidste rester på vej. I 1851 gav en ny lov $\frac{1}{3}$ af fæstebønderne ved et gods eller godsets ejer ret til hver for sig at kræve hoveriet afløst. Kunne parterne ikke enes om summen, skulle en offentlig kommission afgøre spørgsmålet. Lovens betydning kan diskuteres, da hoveriafløsningen som nævnt i forvejen var i fuld gang og næsten fuldført. Allerede 1853 var det imidlertid kun ca. 780 gårde med én procent af hartkornet, der endnu ydede hoveri i et omfang værd at nævne.

Vigtigere var udviklingen i fæstegodssalget. På det tilbageværende krongods og en række stiftelser under offentligt tilsyn kunne regering og rigsdag forholdsvis direkte gennemføre salg af fæstegodset til selveje, men ellers var vejen en fjernelse af love og regler, der hæmmede fæstegodssalget. Kravet om 200 tdr. htk. tilliggende fæstegods som betingelse for hovedgårdens skattefrihed forsvandt som hæmsko, da denne skattefrihed generelt ophævedes. Der var ikke tale om noget radikalt indgreb mod godsejerne, da ophævelsen skete mod erstatning, og godserne beholdt da også såvel deres tiendeindtægter som tiendefriheden helt frem til tiendens endelige afløsning i 1903. Endnu vigtigere var det, at majoraterne ved love i 1851 og 1854 fik adgang til at sælge deres betydelige fæstegods. En lov fra 1861 skulle yderligere fremme fæstegodssalget. Nogle nye forbedringer i gårdfæsternes vilkår gjorde det måske en smule mindre attraktivt at eje fæstegods, men først og fremmest knyttede loven sig til godsejernes tidligere skildrede dobbelte interesse i at sælge fæstegods og investere i hovedgårdsdrift. For hver 9 fæstegårde, der solgtes til selveje, fik godsejerne nemlig adgang til at disponere frit over så meget fæstehartkorn, som der svarede til $\frac{1}{9}$ af det solgte - herunder inddrage det til hovedgårdsdrift. Denne regel blev udnyttet i stor udstrækning. De inddragne fæstegårde

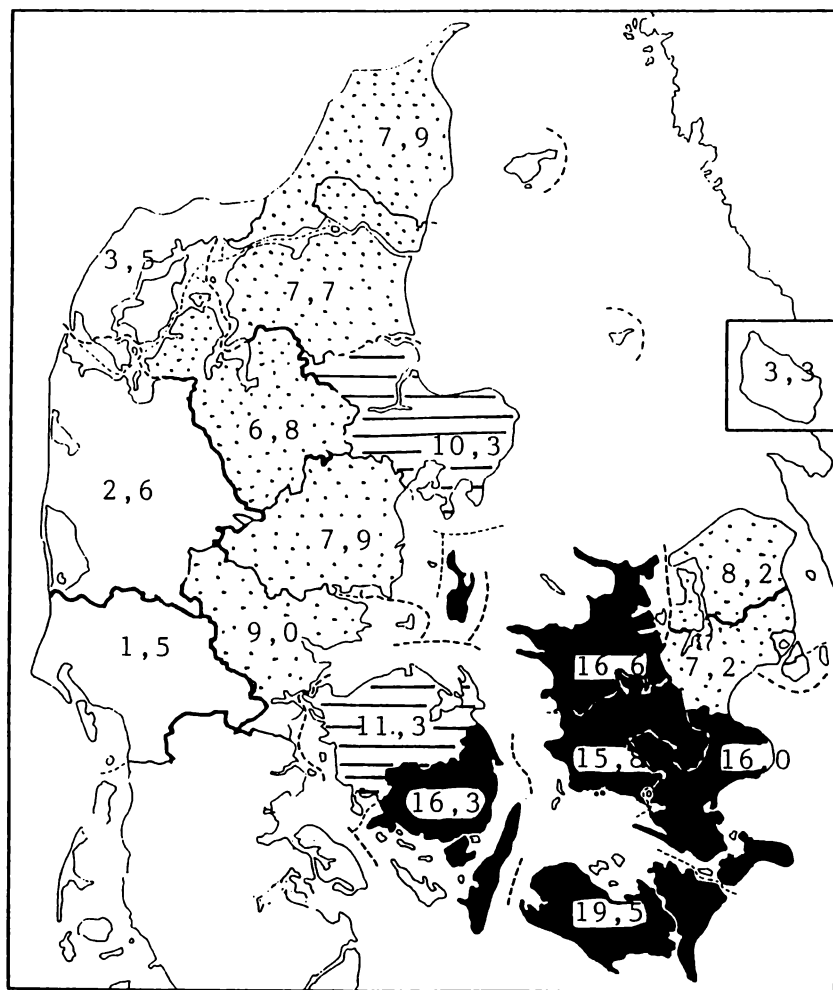
blev i nogle tilfælde nedlagt og jorden lagt under de eksisterende hovedgårde. I andre tilfælde blev gårdene opretholdt, men blot bortforpagtet på åremål og kontraktvilkår, aftalt mellem ejer og forpagter. Men hovedreglen var, at disse gårde lagdes sammen til forpagtergårde, der i størrelse varierede fra proprietærgårdstørrelse til, hvad der svarede til en mindre eller mellemstor hovedgård. Dårlige jorder udlagdes oftest til fredsskov.

1850'erne, -60'erne og i mindre udstrækning 1870'erne blev da også den anden store fæstegodsafviklingsperiode. Fæstegårdenes andel af hartkornet faldt fra de nævnte 30,4% i 1850 til 20,5% i 1860, 11,6% i 1872 og 7,0% i 1885. Majoraterne var fortsat blandt de godser, der beholdt fæstegodset længst. 1872/73 havde de ca. $\frac{1}{3}$ af det tilbageværende fæstehartkorn. Ved 80'ernes begyndelse var det dog meget få godser, der ikke havde påbegyndt et frasalg af fæstegodset.

Samtidig med at godserne således trak sig tilbage fra bondelandet, steg hovedgårdenes andel af den dyrkede jord. Alene i perioden 1860-1905 øgede gårdene over 20 tdr. htk. deres andel af hartkornet fra 10 til 11%. Når udviklingen ikke blev kraftigere, skyldes det, at store dele af Jylland var næsten helt uden godser hele perioden igennem. Kort 3 viser de store gårdes andel af hartkornet i 1905 - ved denne udviklings afslutning. Der er en tydelig kontrast mellem de tre hovedzoner: de udprægede godsegne i Syd- og Vestsjælland, Lolland-Falster og Sydfyn-Langeland, det næsten godsløse Vestjylland og Bornholm og en mellemgruppe af Østjylland, Vestfyn og Nordsjælland nogenlunde midt mellem de to yderpunkter. I de 5 udprægede godsamter er der tale om et højdepunkt for stordriften, som ingen anden del af den i denne bog behandlede periode kan måle sig med - i Vestjylland et tilsvarende lavpunkt. For landet som helhed var det et højdepunkt, men ikke særligt markant.

Det efterhånden klassiske godssystem med hovedgård og fæstegårde som de grundlæggende elementer forsvandt, men til dels i modsætning til den første store fæstegodssalgperiode 1790-1810 kom der i dette godssystems sted et nyt. Hovedgårdene blev i denne periode langt oftere udvidet end udparcelleret. Fæstegodsets mangeårige dobbeltfunktion som ydere af fæsteafgifter og tilvejebringere af hovedgårdens arbejdskraft blev endeligt adskilt. Forpagtergårdene overtog ved de større godser i væsentligt omfang rollen som afgiftsydere, mens arbejdskraften kom fra et efterhånden uundværligt tilbehør af huse med og uden jord. Foruden disse tre grundelementer tegnede godserne sig for størstedelen af landets skovarealer, og disse blev i det 19. århundrede yderligere udvidet og genstand for en forstmæssig drift, og de blev ofte en betydelig indtægtskilde for godserne. Her til kom i adskillige tilfælde småindustri knyttet til land- og skovbrug: herregårdsmejerier, savværker, møllerier og teglværker. I alt havde de største godser flere hundrede ansatte og kunne såvel på dette punkt som i omsæt-

Kort 3: Procentdel af hartkornet under gårde over 20 tdr. htk. 1905

□ 0-5%

▨ 10-15%

▤ 5-10%

■ 15-20%

Kilde: Statistiske Meddelelser 4. rk. 24.II (1907) s. 2-33

ning og indtjening hævde sig ved siden af landets største industrier. Ingen anden gren af dansk erhvervsliv rummede en tilsvarende koncentration af store virksomheder.

Denne godsernes gyldne tid og det nye godssystem satte sig tydelige fysiske spor i det danske landskab. Med mulig undtagelse af tiden 1540-1640 er der ingen anden periode af vor historie, hvor der blev bygget herregårde i det omfang, det skete i kornsalgssperioden. Det gælder hovedbygninger, lader og stalde til malkekøer, herregårdsmejerier, funktionærboliger og ofte enorme parkanlæg. En særlig del af dette billede er naturligvis forpagtergårdene. Dette store historicistiske herregårdsbyggeri afspejler imidlertid godssystemets geografiske skævhed i kornsalgsepoken: det er helt overvejende koncentreret på øerne med Lolland-Falster som højdepunkt.

I 1880'erne og 90'erne var konjunkturerne atter vigende. Det begyndte med et internationalt prisfald på korn, der satte ind i 1876 og fortsatte århundredet ud. Fra begyndelsen af 80'erne fulgtes det af vigende priser på animalske produkter, men de faldt dog kun forholdsvis få procent. Da oksekød og smør allerede i 70'erne havde overtaget kornets rolle som vigtigste landbrugseksportvarer, mærkedes krisen først fra begyndelsen af firserne, og den blev mindre dyb. Det er velkendt, hvordan landbruget i øvrigt overvandt krisen ved en yderligere satsning på forædlet mejeribrug og svineproduktion.

En stor del af godserne mærkede kun krisen i let grad. De stod ved dens begyndelse med et moderne, flerstrengt produktionsapparat, og de var generelt velkonsoliderede. Især majoraterne havde ved fæstegodssalgene opsamlet store kapitaler ved siden af. Godserne var også ofte blandt pionererne i de nye og mere lønsomme produktionsgrene. Nye svinestalde, ofte i to etager, viste sig ved siden af kornlader og kostalde, og i det hele taget fortsatte herregårdsbyggeriet helt frem til 1. Verdenskrig. Alligevel svækkedes godsernes stilling relativt set. Deres driftsmæssige forspring til bønderbruget blev nemlig i betydeligt omfang indhentet.

De afsvækkede konjunkturer var måske også en medvirkende årsag til, at afviklingen af det sidste fæstegods gik langsomt. Fæstegårdenes del af hartkornet faldt kun fra 7,0% i 1885 til 5,6% i 1895 og 4,8% i 1905. I 1905 var der så godt som kun fæstegods på øerne.

Fra begyndelsen af århundredet begyndte priserne på landbrugsvarer atter at stige, og i århundredets to første årtier blev der i almindelighed tjent store penge på de danske godser. Fæstegodssalget kom atter til at gå lidt hurtigere. I 1919 var der kun godt 2% af landets hartkorn under fæstegårde.

Lensafløsning og tilbagegang

I 1919 gennemførte den radikale regering to love, der greb væsentligt ind i godsernes forhold. Der blev nu omsider gennemført en tvangsafløsning af det tilbageværende fæstegods. Dermed blev året 1919 det formelle slutpunkt for det »klassiske« danske godssystem med hovedgård og fæstegods. Da fæstegodset som tidligere skildret dels havde mistet sin reelle betydning for godserne og dels var skrumpet ind til næsten intet, var loven ikke af den store praktiske betydning.

Det var derimod lensafløsningsloven. Lovens indhold var en tvangsmæssig ophævelse af majoraterne. De skulle mod erstatning afstå ca. $\frac{1}{3}$ af den dyrkede jord, og 20-25% af den totale værdi skulle betales som afgift til staten.

Lensafløsningen står i den almindelige bevidsthed som det endelig og voldsomme punktum for godsernes væsentlige rolle i det danske samfund. Dette billede hænger formodentlig også sammen med udviklingen i de følgende år. I tyverne led det eksportorienterede danske landbrug under en dansk revalueringspolitik, og igennem trediverne herskede en dyb afsætningskrise med stærkt faldende priser både på landbrugsvarer og landbrugsejendomme. Hvor de tre foregående århundreders store landbrugs kriser nærmest havde styrket godssystemet, kom det til at gå modsat i 1930'erne. Her var den radikalt ændrede politiske vind af stor betydning. Godserne blev forholdsvis kraftigt beskattet, de fik kun ringe del i 30'ernes støtteordninger, og staten førte en aktiv udstykningspolitik. Med ophævelsen af majoraterne mistede godserne og godsejerkredsen en stærk kernegruppe med store midler, kontinuitet over lange perioder og ringe krisefølsomhed. De ændrede vilkår ses alene af, at over $\frac{1}{3}$ af de ca. 75 tidligere majorater i deres helhed var gået ud af de tidligere familiers eje tyve år efter - i 1939.

En anden side er imidlertid lensafløsningens konsekvenser for selve stordriften i landbruget. Vi kan ikke følge udviklingen i hartkorn, som vi har gjort hidtil, da hartkornsstatistikken ophørte efter 1905. Vi er henvist til arealtal, der ikke lige så tydeligt fortæller os om andelen af agerbrugets produktionsapparat. I 1919 omfattede gårdene med over 120 ha. landbrugsareal ialt 8,9% af det dyrkede areal - i 1936 kun 6,5%. Reduktionen omfattede ca. 73.000 ha. landbrugsjord, men heraf omfattede afståelserne ved lensafløsningen mindre end en tredjedel - 22.000 ha. Det er altså fuldt så meget de andre udstykningslove og godsernes dårlige økonomi i tyverne og trediverne, der betingede storlandbrugets tilbagegang, som selve lensafløsningen. Det ændrer ikke ved, at perioden 1919-40 er den voldsomste enkelte pendulbevægelse væk fra stordrift i de sidste 500 år.

Siden og især i de seneste år er det gået den anden vej. 1983 omfattede

gårde med over 100 ha. landbrugsareal 15% af al landbrugsjord - næsten lige så meget som alle gårde over 60 ha. 1936. Selvom de ændrede afgrænsninger i statistikken umuliggør en fuldstændig sammenligning, kan der næppe være tvivl om, at gårdene over 100 ha. i de sidste 50 år på det nærmeste har fordoblet deres andel af landbrugsarealet. Det kan imidlertid diskuteres, om der er tale om stordrift i traditionel forstand. Adskillige gårde over 100 ha. drives uden anden arbejdskraft end ejerens, og selv store godser har kun få ansatte, og kan dårligt nok regnes for mellemstore virksomheder på baggrund af den enorme ekspansion og koncentration i erhvervslivets andre sektorer.

Hovedkilder til godssystemets historie

Introduktion

Den efterfølgende indføring i utrykte hovedkilder til godssystemets historie må opfattes som en vejledning for personer, der ikke i forvejen har en omfattende erfaring med landbohistorisk forskning, f.eks. studerende, amatørhistorikere eller blot historisk interesserede. Det må understreges, at der ikke er tale om nogen fuldstændig oversigt over de utrykte kilder. Kun de kildegrupper, der efter vort bedste skøn kan betegnes som hovedkilder, er inddraget. Det forhold, at det godshistoriske kildemateriale endnu kun i ret begrænset omfang er blevet videnskabeligt undersøgt, har været en væsentlig hindring for denne vejledning. Af vigtige huller må i første række nævnes godshistorien i det 19. og 20. århundrede. Kildebeskrivelsen har derfor i flere tilfælde måttet bygge på et sparsomt udpluk, hvis repræsentativitet endnu ikke er ganske afklaret.

Oversigten omfatter alene kilder til godssystemets økonomiske og strukturelle aspekter, men ikke til godset som offentlig administrativ enhed, altså aspekter som f.eks. skatteopkrævning, udskrivningsvæsen, skifteforvaltning samt grevers og baroners amtmandsmyndighed. Vedrørende godsets offentlig-administrative virksomhed henvises til 2 af Rigsarkivets »administrationshistoriske studier«, nemlig Birgit Løgstrups »Jorddrot og offentlig administrator« (Kbh. 1983), der belyser skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede, samt Lotte Dombernowskys »Lensbesidderen som amtmand« (Kbh. 1983). Det statistiske materiale fra tiden indtil 1900 er for nylig præsenteret i Jens Christensens »Landbostatistik 1830-1900« og vil derfor heller ikke blive behandlet her. For tiden efter 1900 henvises til Danmarks Statistiks forskellige publikationsrækker.

Kildematerialet er især for de senere århundreders vedkommende særdeles omfattende og tildels uoverskueligt. Landsarkivernes og Rigsarkivets registreringer (der kun delvist er tilgængelige uden for arkiverne) vil oplyse om kildematerialets placering og give fingerpeg om indholdet, men for en person uden større erfaring med kildeforskning vil dette ikke være tilstrækkeligt. En fyldigere beskrivelse af kildernes indhold og den landbrugshistoriske udvikling, som de er levn af, vil være påkrævet, før en udvælgelse og bestilling af relevant kildemateriale kan ske på et realistisk grundlag.

Den landbohistoriske litteratur rummer flere eksempler på kildevejledning, herunder også indføring i godshistoriske kilder. Mest omfattende og anvendelig er Lotte Jansens beskrivelse af kildematerialet i de fynske godsarkiver. En kort oversigt over utrykte landbohistoriske kilder 1500-1800 findes i Fridlev Skrubbeltrangs »Det danske Landbosamfund« (s.

442-445). Endelig må nævnes en række fyldige beskrivelser af enkelte kildegrupper i »Fortid og Nutid« og »Bol og by« samt kortere eller længere afsnit om det benyttede kildemateriale i bl.a. landbohistoriske disputater. Alt i alt er der tale om spredte, summariske eller lokalt afgrænsede oversigter.

Som det vil fremgå af den efterfølgende vejledning, skal kilderne til godssystemets udvikling søges i forskellige arkiver. Hovedgårdenes efterladte papirer og protokoller må suppleres med et meget omfattende materiale i bl.a. amtmændenes, centraladministrationens og retsvæsenets arkiver. Vedrørende central- og lokalforvaltningens udvikling henvises til Frank Jørgensens og Morten Westrups »Dansk centraladministration i tiden indtil 1848« (DHF 1982) og Harald Jørgensens »Lokaladministrationen i Danmark« (Kbh. 1985). En oversigt over indholdet af centraladministrationens arkiver findes i Rigsarkivets »Vejledende Arkivregistraturer« (herefter forkortet VA). - Der vil i denne introduktion til de godshistoriske kilder ikke blot blive lagt vægt på at resumere kildegruppernes væsentligste indhold, men også på at skitsere de institutionelle rammer, som har været bestemmende for deres form og indhold, herunder naturligvis ikke mindst regeringens og senere rigsdagens love og bestemmelser med betydning for landvæsenet. Endelig vil kildevejledningen også omfatte en redegørelse for nogle af materialets anvendelsesmuligheder, gerne inspireret af den eksisterende forskning. Kildernes evne til at belyse et bestemt landbohistorisk problem er underkastet større eller mindre begrænsninger, og det er derfor vigtigt at påpege andre kildegrupper, der kan supplere den allerede erhvervede informationsmængde. Oplagte faldgruber i arbejdet med kilderne vil blive påpeget.

I. Godsejerarkivalier

1. Privat godsregistrering: jordebøger, skifter og skøder

Jordebøger er principielt en registrering af fæsteafgifterne af et godskompleks. De var et redskab for godsadministrationen ved opkrævningen af afgiften og for godsets ejer ved revisionen af regnskaberne. I princippet måtte der hvert år udarbejdes en ajourført jordebog, og fra det 18. og 19. århundrede er der i mange godsarkiver bevaret sådanne lange serier af jordebøger fra hvert enkelt år. Fra det 16. og 17. århundrede finder man derimod som regel kun enkeltstående jordebøger, ofte med betydelig tidsmæs-

sig afstand. I en del tilfælde skyldes det, at centraladministrationen eller private godsejere har udtaget enkelte jordebøger til bevaring for at have et overblik over indtægten af en bestemt godsmasse. Visse meget udførlige jordebøger er tydeligt direkte udarbejdet til at blive gemt og brugt til mere end blot revisionen af pågældende årsregnskab, og der er næppe tvivl om, at man i den ældre del af perioden ofte undlod at udarbejde en egentlig jordebog for hvert år, men nøjedes med et oppebørselsregister (se under regnskaber) på basis af en jordebog, der lå nogle år tilbage.

Somme tider oplyser jordebogen direkte, hvad det var for brug, der svarede de enkelte afgifter - f.eks. gård, helgård, halvgård, bol eller gadehus - men i hvert fald i det 16. og 17. århundrede er man oftest henvist til at udlede det af afgiftens størrelse og sammensætning.

Det enkelte brugs beliggenhed fremgår normalt af jordebogen, men det sker med vekslende præcision og fuldstændighed. I det 18. og 19. århundrede var jordebøgerne geografisk klare og systematiske, sådan at hver by og gerne også hvert sogn toges for sig, og der er reelt aldrig tvivl om, hvor de enkelte brug lå. I de ældre jordebøger kan man derimod opleve, at en række gårde fra samme by optræder forskellige steder, at en række gårde fra flere byer nævnes samlet under én overskrift, f. eks. fordi de var fælles om en afgift etc. Det betyder, at det ind i mellem kan være vanskeligt at lokalisere nogle ejendomme, men det drejer sig dog sjældent om store tal.

Den måde, det enkelte brug altid angives på, er ved fæsterens navn. I det 18. og 19. århundrede finder man desuden ofte gårdens matrikelnummer og evt. dens matrikulerede hartkorn. For hver gård anføres så fæsteafgiften - jordebogens vigtigste indhold. Hvor afgiften helt eller delvist var i naturalier, nævnes disse for det meste i følgende rækkefølge: korn, smør og øvrige animalske produkter. Hvis der indgår en pengeafgift, kan den optræde forskellige steder i rækkefølgen. I det 18. og 19. århundrede blev viften af naturalieydelser efterhånden afløst af pengeafgifter. I nogle jordebøger fra denne periode opregnes både den oprindelige naturalieafgift og pengeafløsningen - i andre alene pengebeløbene.

Hoveri og andre arbejdsydelser er kun sjældent anført i de ældre jordebøger; simpelt hen fordi det ikke var særligt relevant ved jordebogens brug i administration og revision. Da hoveriet fra 1790'erne blev låst fast, kom det undertiden med i jordebogen, men oftest findes det alene i hoveriforeningerne (se disse). Efterhånden som hoveriet blev afløst af pengebeløb, kom disse derimod med i jordebøgerne. Somme tider er det specificeret, hvor meget hoveriafløsningen udgjorde - i andre tilfælde er den slået sammen med landgilde(afløsningen) til ét pengebeløb.

Det skal endelig nævnes, at jordebøger ofte omfattede ejendomme, som de pågældende godsejere ikke ejede, men kun nød visse afgifter af, som regel de såkaldte herlighedsafgifter. Det drejer sig især om selvejergårde,

og om gårde, der tilhørte de lokale sognekirker og præsteembeder. Allerede før reformationen var de gamle selvejerskatte leding, stud, sommer- og vinterskat m.fl. indført i de kongelige lensjordebøger på linie med fæsternes landgilde. Gårde, der ydede disse særlige skatter, var selvejergods før 1536, men efter 1536 blev disse gamle skatter ofte opretholdt, selvom gården blev inddraget eller købt af kronen eller andre. Hvis gården var blevet fæstegård, ydede den så imidlertid også landgilde. Efter reformationen afhændede kronen i betydelig udstrækning sin ret over fæstegårde til private godsejere, og man finder så disse brug med deres gamle skatter i private jordebøger.

Når man anvender jordebøgerne som kilder, må man stadig have for øje, at de ser de forskellige brug og indtægter fra godsets og godsadministrationens side. Helt umiddelbart besvarer jordebogen derfor spørgsmål om godserne. Godsernes størrelse kan opgøres både i antal gårde, i nominal landgildeindtægt eller senere i hartkorn. Ved hjælp af de geografiske angivelser kan man skaffe sig et indtryk af godsernes arrondering.

Mere indirekte kan jordebøgerne også bruges til at sige noget om bondebrugene. Landgildens sammensætning af forskellige produkter har en sammenhæng med de lokale landbrugsforhold - i hvert fald på det (tidlige) tidspunkt, hvor den blev fastsat. Store smøravgifter fortæller om godgræsning, mange svin om skove, og der er tydelige geografiske mønstre i kornsorternes forekomst og vægtning i forhold til hinanden. Bl. a. p. g. a. det ofte store tidsmæssige spring fra landgildens fastsættelse til den jordebog, man har for sig, kan man ikke udlede andet end meget grove tendenser.

Landgilden er tillige et mål for det enkelte brugs størrelse, men vel at mærke målt som dets ydeevne til godsejeren og ikke areal eller indtægtsmulighed for bondefamilien. Inden for den enkelte by er der en ret klar sammenhæng mellem de tre dele, men en mekanisk omregning er ikke mulig.

Hvor man har flere jordebøger over samme gods på forskellige tidspunkter, kan man ved en sammenligning finde evt. ændringer i fæstegårdens antal og størrelse i form af gårdnedlæggelser, sammenlægninger, delinger og egaliseringer. I alle tilfælde må man naturligvis være opmærksom på muligheden for, at godset kan have afhændet eller erhvervet fæstegods i mellemtiden. Denne fejlkilde kommer man ud over, hvis man har vished for, at godset på begge tidspunkter var enejer i pågældende by, men desuden kan landgildens størrelse og sammensætning ofte sikkert vise, at det er det samme gods, der er omlagt. Når det er tilfældet, skyldes det, at den nominelle landgilde af jorden som hovedregel var meget stabil over en stor del af den behandlede periode. Men der skete ændringer, og hvor man sikkert kan identificere de enkelte gårde fra jordebog til jordebog

bog, kan flere jordebøger over samme gods afsløre sådanne ændringer. Reelle ændringer ses med størst sikkerhed, hvor begge jordebøger opregner alle naturalieydelseerne. En ændret pengeydelse behøver ikke at være en principiel landgildeændring, men kan i stedet dække over en prisregulering af pengeafløsningen af naturallandgilden.

Går vi fra fæstegårdene over til husene, kan jordebøger i princippet besvare samme typer spørgsmål som ved gårdene. Der er blot den meget betydelige fejlkilde, at en del huse langt op i tiden ikke svarede selvstændig landgilde til godset, men var underlagt en fæstegård, og derfor ikke optræder i jordebogen. Det gør f. eks. statistikker over hustallet bygget på jordebøger noget problematiske, i hvert fald for det 16. og til dels det 17. århundredes vedkommende.

En længere række af jordebøger over samme gods kunne friste til at lave en undersøgelse over fæsteperioder. Det må man imidlertid advare imod for de ældre århundredes vedkommende, da jordebøger fra den tid ofte har en dårlig ajourføring af fæsternavnene.

Især for det 16. århundrede suppleres de få adelige jordebøger i betydelig grad af *skifter*, altså arvedelingsopgørelser, over jordegods. I hvertfald langt op i 1600-tallet blev jordegods endnu delt mellem alle arvinger efter et nøje fastlagt system. Nogle af de bevarede skifter er fuldstændige i den forstand, at de opregner alle arvelodder, mens andre alene omfatter nogle eller en enkelt af lodderne.

Skifternes beskrivelse af det skiftede gods blev stadigt mere omfattende. I senmiddelalderen er det ikke ualmindeligt, at der helt summarisk tales om »gods« i et område eller om gods med en vis total landgildeindtægt. Både fra samme periode og den følgende findes også skifter, hvor hver enkelt brug nævnes ved en betegnelse som gård, bol eller hus samt fæsternavn og beliggenhed. Endelig har vi især fra det 17. århundrede skifter, hvor hver enkelt bondes landgildeydelse er specificeret, så disse skifter i høj grad ligner jordebøger.

Afhængigt af deres udførlighed kan skifterne besvare flere eller færre af spørgsmål, der blev opridset i forbindelse med jordebøgerne. Fuldstændige skifter fortæller os desuden direkte om arveladerens totale godsrigdom og godsets struktur og geografiske fordeling. Ved delvise skifter kan man ofte beregne godsrigdommen ud fra oplysninger om antallet af arvelodder og deres relative størrelse, som ofte findes i brevene. Talrige eksempler på disse former for brug af skifter findes i Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen. Den enkelte arvelod var samtidig en del af det udgangspunkt, arvingen fik for at opbygge sine godser, og derfor med til at bestemme godsrigdom og godsarrangering for den følgende tid.

Også *skøder* kan undertiden besvare nogle af de samme spørgsmål som jordebøgerne. Deres måde at beskrive godset på varierer nogenlunde på

samme måde som skifternes. For den ældste del af perioden omfatter skøderne dog som regel kun en enkelt eller nogle få ejendomme, hvad der gør dem mindre interessante som kilder.

Senere blev godser ofte handlet i deres helhed, men da er jordebøgerne hyppigere og behovet for alternative kilder tilsvarende mindre.

Derimod belyser skøderne naturligvis direkte den enkelte godshandels omfang. Fra det 17. årh. og fremefter, hvor godser som nævnt tit blev handlet i deres helhed, kan en række af skøder belyse godsets udvikling under de enkelte ejere (f. eks. som vist af K. J. V. Jespersen i »Skafofgårds adkomstbreve og jordebøger 1647-1797«).

En tredje gruppe af kilder, der i nogen grad kan erstatte jordebøger, er *lavhævder*. I den ældste del af den behandlede periode indhentede godsejerne ofte bekræftelse på deres godsbesiddelse fra de lokale ting. De kan i sjældne tilfælde omfatte hele godser, men oftere godsets besiddelser i et herred, birk eller sogn. Graden af udførlighed er vekslende, men oftest nævnes enten antal brug by for by, eller de enkelte brug optræder ved deres fæsteres navne. Det kan undertiden være vanskeligt at finde ud af, hvilke typer af brug, det drejer sig om.

2. Godsregnskaber

Godsernes regnskaber er en kildegruppe, som hidtil ikke er blevet anvendt efter fortjeneste. Ganske vist stiller de store krav til benytteren, men denne vil i de allerfleste tilfælde få et omfattende og pålideligt materiale ud af sit arbejde. Det forudsætter imidlertid kendskab til regnskabsføringens principper. Den følgende behandling af principper og anvendelsesmuligheder har også gyldighed for lens- og amtsregnskabernes afsnit om kronens fæstegods og ladegårde. Beskrivelsen skal især tjene til at uddybe forståelsen af regnskaberne fra tiden forud for mere moderne og dermed mere gennemskuelige regnskabsprincippers indførelse på godserne.

Bevaringsforhold

Danske Lov 3-1-7 krævede, at godsforvalteren (fogeden) senest to måneder efter regnskabsårets afslutning indleverede et regnskab til revision hos godsejeren. Denne kunne derefter afgive bemærkninger til regnskabet (antegnelser) indenfor en frist af seks uger, og disse antegnelser skulle fogden så besvare inden tre uger (besvaring). Husbonden traf på grundlag af svarene beslutning om, hvorvidt regnskabet kunne godkendes eller ej (decision).

Ifølge loven skulle regnskabet altså klarlægge det økonomiske mellemværende mellem foged og godsejer. Så transaktioner, der ikke vedgik dette forhold, kan man ikke vente omtalt i regnskaberne. Det offentlige havde

ingen krav på godsregnskaberne, naturligvis bortset fra regnskaberne fra krongodset. Kun godsets forvaltning af umyndiges midler og fra 1719 fæsternes landgilde- og skattebetaling krævede statsmagten indblik i. Loven påbød da heller ingen opbevaring af regnskaberne udover revisionens afslutning, og overlevering af regnskabsmaterialet fra de private godser er derfor tilfældig, bestemt af pladsforhold, flytninger, ejerskifter m.v. Fra før 1660 er ifølge E. Ladewig Petersens skøn kun 2-3 promille af regnskaberne fra de private godser bevaret. Det materiale, som er overleveret herfra, hidrører helt overvejende fra højadelige godser eller institutionsgodser. Men også efter Danske Lovs bestemmelse (1683) er materialet længe spinkelt.

Regnskaberne fra krongodset er bedre bevaret, særlig efter 1610, men også her er der huller. Med hensyn til lensregnskaberne (indtil 1660) henvises der til Thelma Jexlevs bog »Lensregnskaberne. En oversigt« (1978). Generelt må man advare imod, at forholdene på krongodset opfattes som typiske også for de private godser. Tværtimod må man påregne en væsentlig mere ekstensiv drift af kronens ladegårde; lensmanden var forpagter og havde ingen interesse i langsigtede investeringer.

De fleste af regnskaberne fra før 1660, uanset godstype, opbevares i Rigsarkivet som en selvstændig gruppe (Se Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, I, Kbh. 1983, s. 669f). Fra 1700- og 1800-tallet er der bevaret langt flere regnskaber, som altovervejende beror i Landsarkiverne, dog bortset fra de kongelige godsers regnskaber (jvf. anf. værk s. 693).

Indhold og opbygning

Bortset fra de yngste er godsregnskaberne *beholdningsregnskaber*, der opgør udviklingen (tilgang og afgang) i pengebeholdningen, korn-, smør- og andre naturaliebeholdninger. Betegnelsen for tilgang kan være indtægt, indmålt eller opmålt, for afgang udgift, udmålt eller nedmålt. Fordelen ved naturaliesystemet var, at man undgik at regne naturalieværdierne om til penge, og det var lettere at foretage kontrol. Men til gengæld blev regnskabet kompliceret af de forskellige beholdningstyper. Således skulle posterne ofte føres flere steder. Solgte godset f.eks. noget korn, skulle mængden føres som afgang i kornregnskabet, mens det ved salget indkomne beløb skulle noteres som pengeindtægt i kornregnskabet. Også imellem de enkelte naturalieregnskaber kunne det blive nødvendigt med sådanne dobbeltposter, f.eks. fra byg til malt.

Regnskabsperioden var oftest tiden fra den 1. maj (Philippi & Jacobi dag) til den 30. april det følgende år, men også året fra jul til jul forekommer.

Regnskabet *opbygning* kan følge forskellige principper. Man kan se indtægt og udgift anvendt som overordnet inddelingskriterium og inden-

for hver af disse to kategorier vil beholdningsarten (penge, korn o.s.v.) så være de underordnede inddelinger. Omvendt kan beholdningsarten være det primært styrende og indtægt-udgift det underordnede. Og for det tredje kan en saglig opdeling forekomme, men desværre er den sjælden. Disse regnskabers opdeling af indtægterne og udgifterne efter oprindelse (landgilde, stedsmål, sagesald, varesalg - løn, varekøb o.s.v.) gør det nemlig nemmere at adskille fæstegodsets og hovedgårdens økonomi.

I regnskaberne forekommer en mængde af poster, som naturligvis retter sig efter det enkelte gods og dets karakter. Den følgende beskrivelse skal derfor opfattes som et katalog over de poster, man i almindelighed kan forvente at finde, men som man ikke nødvendigvis finder. I øvrigt gennemgik regnskaberne en vis udvikling, de ældre har længere tekster til de enkelte posteringer, de yngre til gengæld en mere kortfattet, skematisk opbygning, som er lettere at overskue. Blandt *pengeindtægterne* begyndte man med en opgørelse over de fra sidste regnskabsår overførte beholdninger. Derefter følger jordebogsindtægterne eller den »visse indkomst«, det ville sige landgilde og gæsteri, måske også hoveriafløsning og huspenge, for så vidt som disse afgifter erlagdes helt eller delvist i penge. Denne opregning kan have karakter af en egentlig jordebog, men kan også være en ekstrakt af denne. I så fald burde jordebogen ideelt være vedlagt regnskabet som bilag, men er det langt fra altid.

Jordebøgerne viser imidlertid altid kun, hvad der skulle indkomme i landgilde m.v. - ikke det faktisk indkomne. Restancer og deciderede tab må derfor senere modregnes i udgiftsregnskabet, ligesom restancer fra tidligere år, som nu er indkommet, må medregnes til indtægterne. Desuden kan man ikke ud fra jordebogen afgøre, i hvilken form betalingen er sket. Naturalieafgifterne kan helt eller delvist være afløst af pengeydelse, og det kan man kun konstatere i regnskabet, men måske ikke i sammenhæng med landgildeopgørelsen. F.eks. kan de afløste naturalieydelse forekomme i varesalgsregnskabet som salg til bønderne!

Efter de »visse indkomster«, som altså kunne være nok så uvisse, følger de fra år til år varierende indtægter fra fæstegodset, først stedsmål eller indfæstning. Også her kan der være en særlig restanceopgørelse, men dette kan ligesåvel tolkes som en ratebetalingsordning. Efter indfæstningen følger indtægterne fra sagesald, d.v.s. bøder, som ifølge hovedgårdens privilegium tilkom godsejeren. Af andre »uvisse indkomster« kan nævnes pas, fôrlov, oldengæld, grænsningspenge samt tiendeafløsning.

Herefter vil man typisk finde varesalgsindtægterne opført. Denne kategori omfatter både salg af ikke-afløst naturalielandgilde og salg af hovedgårdens egenproduktion. Posterne kan være rent kronologiske, eller de kan være opdelt efter vareart. Man kan imidlertid komme ud for, at godsejeren selv har stået for salget og truffet aftale herom med en købmand, en

skipper, andre godsejere o.s.v. I så fald behøver indtægten ikke at være ført i pengeregnskabet, såfremt den gik direkte i godsejerens lomme uden om fogden. Derimod vil man kunne finde et sådant salg i naturalieregnskaberne.

Indtægtsopgørelsen slutter med diverseindtægterne, herunder renteindtægter, men disse føres ikke nødvendigvis i regnskabet. Herudover kan optagne lån, afdrag på udlån, tilskud fra godsejeren m.v. figurere som indtægter. Det samme gælder undertiden fæstebøndernes skatteindbetalinger, som godsejeren koordinerede og hæftede for. De vil i givet fald senere være ført som udgift ved indbetalingen af det samlede beløb til amtsstuen.

Pengeudgifterne er ikke bogført med samme grad af ensartethed fra gods til gods som indtægterne. Ofte begynder man med lønudgifterne til gårdens folk. Man må her huske, at pengelønnen kun var et tilskud til den langt vigtigere naturalieløn (kost, logi, klæder, sko), herom senere. Derefter kan udgifterne til husholdningen være opført, måske i form af en ugekostbog. Husholdningsudgifterne vil i reglen være specificeret ud på forskellige varer såsom fisk, salt, eddike o.s.v.

Derudover opføres blandt udgifterne andre varekøb som sædekorn, dyr, jern, hamp og andre til driften af hovedgården nødvendige artikler. En anden post kan være bygningsarbejde og -materialer, enten til nyopførelser eller vedligeholdelse. Udenfor det egentlige godssystem med fæstegods og hovedgård kunne møller, skoler, fattigvæsen og kirker kræve tilskud. Endelig kan man finde renteudgifter, afdrag på indlån og skat af hovedgården (hvis denne ikke er skattefri) samt naturligvis adskillige diverseudgifter.

Naturalieregnskaberne vil altid bestå af kornregnskabet, mange steder tillige af et smørregnskab og undertiden af andre naturalieregnskaber. Her skal kun kornregnskabets principper gennemgås, da de andre naturalieregnskaber vil være opbygget parallelt hertil. Kornregnskabet vil være opdelt på de forskellige kornsorter og malt. Det begynder med sidste års slutbeholdning, som regnes som indtægt. Derefter følger uafløste jorbogsindtægter, hovedsagelig landgildekornet (rug og/eller byg - »hartkornet«), derudover gæsteri (gerne havre) og tiende, eventuelt fæsternes skattekorn. Desuden kan det forekomme, at fæsterne efter høsten har tilbagegivet (med rente) det korn, som godsejeren havde lånt dem til udsæd i foråret. En anden vigtig kornindtægtskilde er naturligvis hovedgårdens egenavl, men også korn købt til såsæd eller husholdning regnes som indtægt i kornregnskabet.

Kornudgifterne vil først og fremmest være salg til købmænd og skipperne. Udsæd er en anden helt central post. Mindre kornudgifter er lån til fæstere, forbrug i hovedgårdsbesætningen og -husholdningen, eventuelle kornlønninger, korn til maltning, hjælp til fattige m.v. Kornbeholdningen

ved regnskabsårets udgang blev ført som udgift, og endelig blev det tilladt fogden at operere med et vist svind som følge af indtørring, mus, råd o.s.v.

Godsregnskabernes anvendelsesmuligheder

Regnskaberne fra de private godser, krongodser og andre institutionsgodser tilsigtede som nævnt at regulere det økonomiske forhold mellem godsets ejer og dets forvalter. Man vil dog oftest benytte dem til at skabe et samlet billede over godsets økonomi, d.v.s. dens sammensætning af forskellige grene og rentabiliteten.

Til dette formål er det nødvendigt at adskille *driftsregnskab* og *kapitalregnskab*, hvor det for det meste er førstnævnte, som har den største interesse. E. Ladewig Petersen har anvist en metode til udskillelse af kapitalposterne i godsernes pengeregnskaber. Til kapitalindtægterne regner han beholdningen ved årets start, renteindtægt og tilskud fra godsejeren, mens godskøb og bygningsudgifter i forbindelse med nybyggeri sammen med regnskabet overskud er kapitaludgifter. T. Boye Poulsen påpeger herudover af kapitalindtægter sidste års nu indkomne restance, optagne lån, afdrag på udlån, indsatte arvemidler for umyndige, og indbetalte skatter fra fæsterne. Renteindtægten regner han i modsætning til Ladewig for driftsindtægter. Som kapitaludgifter nævnes udlån, afdrag på optagne lån, udbetalte arvemidler, til godsejeren udbetalte beløb, restancer og skatter fra fæstere, som er indbetalt til amtstue eller Rentekammer. Det vil ses, at udskillelsen af flere af disse kapitalposter vil volde svære vanskeligheder. Således kan det være umuligt at skelne mellem nybygninger og vedligeholdelsesarbejder, og mindst lige så besværligt vil det være at udskille godsejerens privatforbrug fra driftsregnskabet. Blandt lønningerne må man skelne mellem herskabets og gårdens tjenestefolk, i kostregnskabet mellem herskabets og deres tjenestefolks kost og gårdpersonalets fortæring. Adskillelsen vil lettest kunne ske på de hovedgårde, hvor ejeren aldrig eller sjældent opholdt sig. Spørgsmålet er dog, om det overhovedet vil være rigtigt at overføre vore dages nøje skelnen mellem privatforbrug og erhvervsomkostninger på godsregnskaberne. Man kan argumentere for, at regnskaberne sammenblanding af de to økonomiformer netop afspejler den opfattelse, at det at have mange tjenestefolk, et stort privatforbrug, flot beboelse o.s.v. var afgørende med til at konstituere godsejeren som fæstebøndernes herskab, med andre ord et integreret led i godssystemet.

Efter udskillelsen af kapitalposterne skulle i teorien det rene driftsregnskab være tilbage. Problemet er, om det til gengæld så omfatter alle de for godsdriften relevante indtægter og udgifter. Det er nævnt, at varesalg kunne foregå udenom pengeregnskabet. Desuden kan der ved handelen være foretaget modregning (clearing) med købmændene, uden at det fremgår af

regnskabet. Endelig mangler, hvad der er særligt uheldigt for vores forståelse af godsdriften, en værdiansættelse af fæstebøndernes hoveri.

Godsregnskaberne blev til, før regnemaskinerne var opfundet, og man må aldrig se bort fra muligheden for regnefejl. En del af disse kan dog elimineres ved kontrolregninger. Her skal opmærksomheden henledes på regnskabernes sidenummer.

I driftsregnskabet skal man ifølge Ladewig Petersen især koncentrere sig om pengeregnskabet, fordi det var herfra godsejerens fortjeneste ved driften kom. Ladewig opdeler pengeindtægterne i fem hovedgrupper:

- 1) landgildepeng
- 2) stedsmål, førlov og sagefald
- 3) øvrige uvisse indkomster som oldengæld, græsningspenge, tiende m.v.
- 4) varesalg
- 5) diverse

Ladewig foreslår en opdeling i på den ene side de små pengeindtægter (1-3) og naturalieressourcerne, der tilsammen opfattes som driftsmidler, og på den anden side varesalget, hvis nettoprovenu udgør godsejerens egentlige indtægt. Ved denne opdeling i de to grupper skulle det blive muligt at foretage »en rationel, statistisk bearbejdelse«. Dette forudsætter imidlertid, at landgilden ikke er afløst med penge, for i så fald vil varesalget miste relativ betydning, mens landgildepengene får større vægt. For 1600-tallets vedkommende og langt ind i 1700-tallet var pengeafløsning imidlertid sjælden, i hvert tilfælde permanent.

Ladewigs opdeling af pengeindtægterne giver ikke direkte mulighed for at *skelne mellem indtægterne fra fæstegodset og hovedgården*, og netop en afvejning af disse faktoreres betydning for godsøkonomien er et hovedpunkt i enhver undersøgelse af godssystemet og dets karakter. Var godsejeren rentier eller »entrepreneur«? Skal dette spørgsmål besvares ud fra godsregnskabet, må varesalget splittes op i salg af naturalielandgilde og salg af hovedgårdens egne produkter. Til det formål vil det oftest være nødvendigt at gå til naturalieregnskabet for at bestemme forholdet mellem landgildekorn og hovedgårdskorn, mellem bondesmør og herregårdsmør o.s.v. Kendes disse forholdstal, kan det være muligt at differentiere salgsindtægterne efter kornets eller smørrets proveniens, dog kun omtrentligt, da de opnåede priser kan være forskellige for bøndernes og hovedgårdens produkter. Godsregnskabet kan altså, med en række forbehold, belyse godsets afkast samt de forskellige sektoreres betydning for dette. Men derudover kan en række af andre spørgsmål besvares med regnskaberne som kilde. Konjukturudviklingen og godsdriftens skiftende vilkår afspejles naturligvis i afkastets størrelse. Bøndergodsets økonomi kan

belyses ved at studere udviklingen i stedsmaal, ligesom store restancer og forekomster af helt eller delvist øde gårde viser, at godsejeren har svært ved at få landgildeindtægten ind.

Hovedgårdsdriftens vilkår kan afdækkes gennem analyser af udviklingen i priser og lønninger. Med hensyn til sidstnævnte må man imidlertid huske, at pengelønnen kun er en beskedent del af aflønningen. Kostens værdi kan undertiden findes som fangekostbetaling, værdien af klæder og sko kan findes i udgiftsregnskabet. Ved prisundersøgelser må man forsøge at undgå, at kvalitetsforskelle forrykker billedet. Regnskaberne kan også belyse produktiviteten. Til beregning af foldudbyttet kræves mindst to års sammenhængende regnskaber, i hvert tilfælde hvis regnskabsåret har 1. maj som skæringsdato. Udsæden kan nemlig variere fra år til år. Køernes ydelse kan findes, hvis man kender smørproduktionen og besætningens størrelse. Med hensyn til sidstnævnte er det ofte et problem, at den naturlige tilvækst ikke er anført, kun tilvækst ved indkøb og afgang ved salg. Antallet af døde kreaturer kan dog være angivet for at undgå, at godsejeren får mistanke om underslæb.

Kornets salgstidspunkt kan, hvis det er opgivet, vise, om man spekulerede i prissvingningerne fra høst til høst. Aftagere af korn og øksne kan også findes og give oplysninger om handelsforbindelserne. Som nævnt er værdien af hoveriet ikke oplyst, før hoveriafløsningen blev almindelig fra omkring 1800. Denne ydelse smeltede dog gerne sammen med landgilden. Forud for den generelle afløsning kan man ganske vist finde enkeltstående hoveriafløsningssummer i regnskaberne, men det må advares imod, at man herudfra beregner den samlede værdi af hoveriet, da det oftest var de fjernereboende fæstere, som betalte arbejdspenge. Deres hoveri var af ringe værdi for godsejeren, set i forhold til værdien af ugedagstjernerens hoveri.

Endelig kan godsregnskaberne oplyse en mængde kulturhistoriske detaljer. F. eks. kan sagefaldslisterne belyse sædeligheden blandt fæsterne (hovedparten af bøderne er lejermålsbøder). En ugekostbog med angivelse af det af bønderne udførte hovarbejde (art - ikke omfang) kan vise godsdriftens årsrytme og kostsammensætningen. Sådanne ugekostoptegnelser findes dog kun fra lenene, og kun fra den tidligste periode.

3. Fæsteprotokoller, fæstebreve m.m.

Fæstebrevet, dvs. den skriftlige kontrakt, der i hvert fald fra 1600-tallet lå til grund for oprettelsen af et fæsteforhold, er en hovedkilde til visse sider af fæstegodsets udvikling.

Fæstebrevets form og indhold var ikke direkte fastsat i lovgivningen, men lovbestemmelser har derimod haft væsentlig betydning for tolknin-

gen af brevenes indhold i forbindelse med retssag. - Landgildeydelsen blev i 15-1600-tallet vistnok anset for at være sædvanebestemt, dvs. nærmest uforanderlig. Efter 1500 blev fæsteforholdets varighed, især fæsternes sikkerhed mod udsættelse fra gården, et lovgivningsanliggende. Frederik I.s forordning af 1523 forbød udvisning af bønder, der ikke havde misligholdt deres kontrakt, og »Danske Lov« af 1683 opregner de »uregelmæssigheder«, der kunne føre til forbrydelse af fæstet. For den påpasselige fæster må et livsvarigt fæste derfor forekomme en ret, ganske vist uden direkte lovhjælp, og »livsfæstet« nævnes da også udtrykkeligt i 1700-tallets fæstebreve. Senest en forordning fra Christian I.s tid (1460) leverer det juridiske grundlag for husbonds ret til fæsternes hørighed og lydighed og dermed hans ret til at revse dem. - Fæstebondens mulighed for at opsig fæstet og evt. flytte bort blev også reguleret fra oven. Et »vornedskab«, der alene omfattede Sjælland og Lolland-Falster fra 2. halvdel af 1400-tallet indtil 1702, blev 1733 afløst af et landsdækkende »stavnsbånd«, der blev ophævet 1788 med fuld virkning fra 1800.

Det bevarede fæstebrev-materiale fra 15-1600-tallet er meget beskedent. Et mindre antal er refereret eller gengivet i tingbøger fra 1600-tallet. Derimod kan lensregnskaberne »stedsmålsregistre« levere væsentlige informationer om nye fæstere på krongodset. For perioden indtil enevældens indførelse 1660 har F. Skrubbeltrang registreret tæt ved 5.500 eksempler i dette materiale, heraf mindre end $\frac{1}{10}$ fra tiden før 1600.

Hovedkilden til fæsterskiftet under de private godser er de fæsteprotokoller, som samtlige godsejere blev påbudt at føre if. forordningen af 23/1 1719. Godsejeren skulle udforme fæstebrevet i 2 eksemplarer, heraf det ene til fæsteren. - Fra tiden før 1719 er bevaret ganske få fæsteprotokoller; de allerfleste protokol-serier indledes 1719 eller noget senere. De fæstebreve, der eksisterede i 1719, skulle optages i den nyindrettede protokol, og derfor er fæstebrevsmaterialet i årtier før 1719 også fyldigt repræsenteret.

Det er ikke sikkert, at alle fæstere i 15-1600-tallet modtog et fæstebrev ved deres overtagelse af gårdene, og i hvert fald måtte kvittering(er) for betalt »stedsmål« (indfæstning) veje tungt i forbindelse med en retssag. Med forordningen af 1719 må fæstebrevets udstedelse anses for et statsligt krav. Der findes senere eksempler på fæstere uden fæstebrev, men flere af dem synes endnu ikke at have udredet deres indfæstning.

Fæstebrevenes indhold ændredes ikke grundlæggende i 16-1700-tallet. I de ældste fæstebreve anføres gerne navnet på fæstegårdens ejer (evt. repræsenteret af hans ridefoged), den ny fæster samt dennes formand. Måske nævnes den nye fæsters baggrund (oprindelig hjemstavn og status) samt hans eventuelle forbindelse til formanden (f.eks. familieskab, løfte om at ægte formandens enke eller datter). Almindeligvis anføres også årsagen til formandens afgang fra gården (f.eks. død eller forsvundne). Ende-

lig identificeres gården med angivelse af dens hartkorn. Til de traditionelle bestemmelser hører fæsterens pligt til at svare kgl. skatter, afgifter samt landgilden til tiden, holde fæstegården ved lige, efterleve landets love og være husbond hørig og lydlig. Der skulle præsteres ægt og arbejde (uden nøjere bestemmelser). Med hensyn til landgildens størrelse henviste fæstebrevene vistnok oprindeligt til jordebogen, men den anføres i hvert fald i de senere breve. Også indfæstningssummen optræder her.

Reformtiden fra 1760-erne til 90-erne afstedkom nogle tillæg til fæstebrevet samt en præcisering af samme. - I slutningen af 1760-erne ønskede regeringen at bekæmpe hoveriets misbrug og i hvert fald bremse yderligere vækst gennem specificering af dets art og omfang. If. forordningen af 6/5 1769 skulle hver fæstebonde forsynes med en fortegnelse over sine hoveripligter (et »reglement«), men sagen blev afblæst i 1773. Først en forordning af 6/12 1799 krævede, at en fortegnelse over hoveriet skulle vedhæftes enhver hoverigørende bondes fæstebrev. Denne bestemmelse gjaldt dog ikke fæstehusmændene, hvis arbejdspræstationer altså fortsat skulle fastsættes ved fri kontrakt. Nok et bilag til fæstebrevet fastsattes i forordningen af 8/6 1787. Inden fæsterens overtagelse af gården skulle herredsfogeden samt to uvildige mænd syne og taksere bruget, og en skriftlig redegørelse for denne »forretning« skulle vedhæftes fæstebrevet. - Livsfæstet fik med forordningen af 19/3 1790 sin udtrykkelige lovhjemmel. Fæstebreve på visse år eller opsigelse blev forbudt. Dette blev i en ubetydelig grad modificeret af forordningen af 15/6 1792, der tillod fæstemål af 50 års varighed.

1800-tallets tilføjelser til den lovgivning, der havde betydning for fæstebrevet, er ikke epokegørende. Danske Lovs gamle bestemmelser vedr. fæstets forbyrdelse blev nøjere præciseret i forordningen af 9/3 1838; forordningen af 9/2 1820 påbød »jorddrotterne« at bortfæste ledige gårde senest 1 år og 14 dage efter seneste fæsters afgang; den store fæstelov af 19/2 1861 sikrede, at forbedringer af en fæstegård, foretaget i et bestemt tidsrum inden fæsterens afgang, også kunne komme arvingerne økonomisk til gode, en bestemmelse, der med loven af 23/5 1902 også kom til at gælde fæste- og legehuse.

Desværre har fæstebrevene fra 1800-tallet og 1900-tallets begyndelse ikke været genstand for nogen systematisk undersøgelse. Enkelte punktnedslag i fæstebreve fra forskellige godser antyder dog, at fæstebrevets indhold ikke ændredes væsentligt efter reformtiden. Ejerne benyttede den kendte skabelon, hvortil visse særlige bestemmelser vedr. f.eks. aftægt og betingelser kunne føjes. Det faste bilag var den omtalte »syns- og taxa-tionsforretning«, mens der for hoveriets vedkommende henvises til hoveriforeningen (hvis det da ikke bare drejede sig om nogle få transporter).

Fæstebrevene er som nævnt en hovedkilde til visse sider af fæstegårde-

nes vilkår. Derimod har de kun underordnet betydning for beskrivelsen af hovedgårdenes egen drift.

Fridlev Skrubbeltrang har lavet en landsdækkende undersøgelse af dette kildemateriale, nærmest med henblik på at få fastslået bondestandens faktiske sociale sikkerhed. Materialet fra de 68 repræsentativt udvalgte godser dækker perioden 1720-1807. Skrubbeltrang har i første række søgt at belyse udbredelsen af »familiefæste« og »forsiddelser« og har i den forbindelse »målt« landboreformtidens mulige indvirkning. Familiefæstet defineres som fæstegårdens overgang fra far til søn, svigersøn eller en anden nær slægtning til fæsteren. Bortset fra forsiddelse anfører fæstebrevene normalt årsager som dødsfald, alderdom, svagelighed og »godvillig afståelse« som baggrund for fæsterskiftet. Den »godvillige afståelse« - altså det forhold, at en fæster i sin bedste alder vælger at opgive fæstegården - dækker over adskillige tilfælde, hvor fæsteren reelt blev presset ud af herskabet.

Fæstebrevenes informationer om indfæstning og landgilde giver et vigtigt grundlag for en undersøgelse af forskellige tiders vurdering af bondegårdens værdi. De anførte landgildeydelse svarede derimod ofte ikke til de faktiske, fordi godsejeren undertiden måtte gå med til lettelser, eller fordi fæstebonden kom i restance og derfor i de efterfølgende år måtte af med mere. Endelig blev landgilden hyppigt udredet på anden måde end den i fæstebrevet aftalte, f.eks. i andre naturalier og i penge. Hovedkilden til de faktiske landgildeydelse er godsregnskaberne.

Kun enkelte fæstebreve opregner hoveriet, og alt taget i betragtning udgør generalhoverireglementerne fra o. 1770 og de senere »foreninger« et langt værdifuldere og i øvrigt lettere tilgængeligt materiale.

Som nævnt er fæstebrevsmaterialet før 1719 tyndt. Hertil skal føjes, at de gamle fæstebreve, som var udstedt før 1719, og som skulle indføres i den nye protokol, hyppigt blev refereret summarisk. Således er tidspunktet for fæstets indgåelse og eventuelle informationer om formanden hyppigt udeladt.

I det foregående har der alene været tale om gårdfæstebreve. *Husfæstebrevene* adskiller sig ikke fra disse i opbygning, men er hyppigt noget kortere. Den vigtigste indholdsmæssige afvigelse før landboreformerne er, at eventuelle krav om arbejdspræstationer - »ugedage« og medhjælp i høstsæsonen - gerne er præciseret, mens gårdmændenes hoveri først blev lagt i faste rammer i 1790-erne. Husfæstebrevet kunne også indeholde en bestemmelse om, at husmanden et vist antal dage årligt skulle udføre lønnet arbejde for husets ejer, hyppigt til en sats, der var lavere end den normale for daglejere. - Ved fæsteskitte blev husene synet og vurderet i lighed med gården, og en beretning herom blev i overensstemmelse med 1787-loven ved-

hæftet fæstebrevet. - *Lejehuskontrakterne* dukker op i slutningen af 1700-tallet. Fæsteloven af 8/7 1787 anførte ikke udtrykkeligt, at huse atter skulle bortfæstes; lejekontrakterne kunne derfor ikke betragtes som lovstridige. Med hensyn til opbygning afviger denne kontrakt ikke væsentligt fra fæstebrevet, men indholdsmæssigt er der to vigtige forskelle: husejeren fordrer ikke indfæstning (men betingede sig måske en højere årlig husleje!); husmanden kunne opsiges med f.eks. ½ eller ¼ års varsel, dvs. han sad meget mere usikkert i ejendommen end fæsteren, der formelt kunne blive boende hele sin levetid. Lejekontrakterne var mere fordelagtige for arbejdsgiveren; de vandt stor udbredelse i løbet af 1800-tallet.

Af grundlæggende betydning for de ovennævnte kontrakters indhold var loven af 27/5 1848, der tilsigtede en forbedring i husmænds og indersters kår. Heri blev det fastslået, at fremtidige fæste- eller lejekontrakter ikke måtte indeholde bestemmelser om arbejdspræstationer. Husafgiften eller -lejen måtte kun ydes i penge eller naturalier. Bolig og arbejdspræstationer vedblev dog reelt med at være nært forbundet i mange tilfælde (jvn. omtalen af arbejdskontrakterne s. 59f).

4. Arbejdskraft

a: Hoveri

Kilderne til hoveriets historie skal søges i såvel godsarkiverne som de offentlige arkiver. En del af kilderne findes begge steder, hvorfor en samlet beskrivelse kan forekomme hensigtsmæssig. Her skal dog alene gives en omtale af de hovedkilder, der kun findes i godsarkiverne, mens de offentlige kilder vedrørende dette emne behandles s. 79ff.

Hoveriet inddeles traditionelt i 3 grupper af præstationer. Det var i hvert fald tilfældet i 2. halvdel af 1700-tallet, men inddelingen er utvivlsomt meget ældre. *Avlingshoveriet* omfatter samtlige præstationer i forbindelse med korn- og høavl, gødnings-, gærdsels- og grøftarbejder samt tærskning. Der sondredes gerne mellem plov-, spand- og gangdage, dvs. mellem arbejdsdage med eller uden hest og plov eller vogn. Visse præstationer skulle udføres af fæstebonden selv eller en tjenestekarl; andre krævede blot en pige eller dreng. Den anden hovedgruppe var »ægterne«, dvs. vogntransporter af hovedgårdsprodukter til købstad el. lign. Den tredje gruppe - det egentlige »småhoveri« - indbefatter alt det øvrige arbejde: skovning af bygningstømmer, kornrensning, tørveskær, rensning af vandsteder, visse vogntransporter og meget andet. - Det bør bemærkes, at kronen (lenene og senere amterne) også fordrer arbejde udført af bondebefolkningen. Byrden faldt måske især på selvejerbønder og kronens egne

fæstere, men de private godsejeres bønder slap ikke fri. Arbejdet bestod i bygningsarbejde på kronene slotte og gårde samt ægter, hyppigt betegnet som »inne«.

Kildematerialet til hoveriets historie før regeringens første reformforsøg (indledt 1769) er meget sparsomt. - I *fæstebrevene* (der først optræder i større tal fra ca. 1719) præciseres hoveribyrdens sjældent. Spredte *kontrakter vedr. forpagtning* (kun få før 1750!) giver dog et lidt fyldigere billede af tilstanden ved en del godser. Enkelte *jordebøger* rummer også visse antydninger. Hertil kommer sparsomme informationer i offentligt materiale, som vil blive omtalt andetsteds.

Den statslige intervention i hoverisagen o. 1770 og i 1790-erne har derimod efterladt et særdeles omfattende og værdifuldt materiale vedr. hoveriets omfang og organisation i de senere årtier af 1700-tallet. En del af disse kilder, bl.a. »generalhoverireglementerne« og »hoveriforeningerne«, kan eventuelt findes også i godsarkiverne. De er omtalt under de offentlige arkiver.

»Hoveriforeningerne« skulle bl.a. indeholde en oversigt over hoveriet med en præcisering af »hovmålet« for hvert arbejde samt en oversigt over hver enkelt bondes præstationer. Til grund for angivelsen af hovmålene lå vistnok hyppigt beregninger, udført af landmålere. Sådanne *hovmålsberegninger* findes bevaret i flere godsarkiver. Moesgård fik således opmålt sine 9 marker i 1802 (jvn. hovedgårdens arkiv, henliggende på Erhvervsarkivet i Århus). Foruden arealet af de 4 »roder«, som hver mark - og dermed de hoverigørende - skulle indeles i, beregnede landmåleren også størrelsen af de »lodder«, som burde påhvile hver gård, afhængigt af dens hartkorn.

Forordningen af 20/2 1771 pålagde godsejerne at udlevere billetter af forskellig form til den hoverigørende som kvittering for en udført hovdag. Kvartalsvist skulle det udførte arbejde indføres i bondens kvitteringsbog; billetterne var bondens beviser. Enkelte godser som Løvenborg og Egeskov førte selv *protokoller over fæstebøndernes arbejde* (»hoveriafskrivningsbøger«, allerede opgivet 1772 eller 73). I Egeskov-protokollen f.eks. har hver hoverigørende bonde fået sin side med angivelse af det pligtige hoveri samt med indskrivninger af det faktiske arbejde.

Hoveriforordningen af 6/12 1799 pålagde godsejeren at føre protokol over hoveriet. Hver slags arbejde skulle have sin særlige rubrik, og indførelsen skulle foregå dagligt. Amtmanden skulle gennemgå den 1 gang årligt; fæstebønderne havde krav på indsiget. Samtidig skulle de hoverigørende - såfremt de ikke havde fået tildelt hver sin lod af hovedgårdsmarken m.m. (»hovmål«) - have en seddel af pap (billet) for hver arbejdsdag (jvn. 1771-forordningen).

Hoveriprotokollerne (hoveridagbøgerne eller -journalerne) er hovedkil-

den til de faktiske hoveripræstationer (eller nok snarere til den faktiske udførelse af »ægter« og »småhoveri«) i 1800-tallet. Desværre har disse protokoller endnu ikke været genstand for nogen bredere undersøgelse, og der kan følgelig alene refereres til spredte eksempler. Ved Egeskov, af hvis hoveriprotokoller alene den fra 1817ff er bevaret, er der tale om et noget sløset arbejde, præget af mangel på datoangivelser. If. aftalen skulle godset kun føre protokol over ægter og småhoveri. Protokollerne fra Moesgaard omfatter ligeledes kun de nævnte hoveri-præstationer. Hver bonde er i protokollen tildelt 1 side pr. år; øverst anføres navn, nummer og evt. hovningens omfang; dernæst følger en skematisk opregning af datoen for arbejdets udførelse, arbejdets art samt forbruget af plov-, spand- og gangdage. Eventuelt på protokollens første side findes amtmandens kvittering for gennemsynet. Hoveriprotokollen for det vestfynske gods Erholm (1800-04), som Karl Peder Pedersen har benyttet i sin undersøgelse af fæstebøndernes vilkår under Erholm-Søndergårde, anfører derimod tilsyneladende al slags hoveri. Enkelte fæstebønders faktiske hoveribyrd kan altså følges.

Hoveriforeningerne og hoveriprotokollerne belyser ikke blot hovedgårdenes forbrug af arbejdskraft. De er også vigtige kilder til selve hovedgårdsdriften, bl.a. selve driftssystemet. Af andet kildemateriale, der kan kaste lys over hoveriet, må anføres godsregnskaberne samt eventuel korrespondance.

I det foregående har der udelukkende været tale om gårdmændenes hoveri. Som en del af huslejen kunne husmændene indtil 1848 også pålægges en del hoveri (»pligtarbejde«). Det drejer sig vistnok om maksimalt 52 dage (»ugedage«). Modsat gårdmandshoveriet blev husmændenes præstationer ikke reguleret i 1790-erne. Som følge heraf kan godsernes krav om pligtarbejde stort set alene aflæses af *fæstebrevene* og *lejekontrakterne*. En lov fra 1850 opmuntrede til afløsning af det eksisterende pligtarbejde; godsregnskaberne kan utvivlsomt oplyse om pligtarbejdets afvikling, der bl.a. fandt sted i forbindelse med køb af selvejendom.

b: Lønnet arbejdskraft

Loven af 27/6 1848 forbød fremtidige husfæste- og lejekontrakter, der foreskrev pligtarbejde, altså en arbejdsydelse i stedet for f.eks. fuld betaling af husleje i penge. Aftaler om arbejde skulle i stedet nedfældes i særlige *arbejdskontrakter*, og disse kunne kun indgås for højst 1 år ad gangen. Den tætte forbindelse mellem arbejde og bolig ophørte dog ikke ganske, idet en godsejer havde adgang til at anvise sin arbejdstager bolig i den periode, arbejdsforholdet varede.

Godsernes arbejdskraft i 2. halvdel af 1800-tallet var hyppigt meget

sammensat. Foruden tyende (karle, piger, tjenestedrenge m.m.) og landvæsenselever var der bl.a. tale om faste daglejere (der var anvist bolig på eller ved godset), sæsonbeskæftigede husmænd (der boede i egne eller fæstede/lejede huse), håndværkere m.m. Arbejdskontrakterne har derfor varierende indhold og form. - Kontrakterne er aldrig blevet videnskabeligt bearbejdet i noget nævneværdigt omfang, og nedenstående omtale bygger alene på enkelte eksempler, bl.a. en protokol fra Katholm (Randers amt).

Tyendets kontrakter er ganske summariske, ofte blot 5-6 linjer eller endnu kortere. Indholdet er arbejdstagerens navn og evt. hjemsted eller foregående ansættelsessted, ansættelsens varighed og datoer samt lønnen for den aftalte arbejdsperiode. Sommerens og vinterens løn er gerne specificeret, og på Katholm vankede der i 1880'erne et ekstrabeløb, såfremt arbejdstageren tjente tiden ud. Arbejdet omtales f.eks. vagt som »alle forefaldende arbejder«. - Arbejdstagerne var gerne ugifte og fik kost og logi på godset. Dette fremgår dog normalt ikke af kontrakterne.

Arbejdskontrakterne for de gifte daglejere, der f.eks. fik anvist lejlighed i en af godsets gårde, er ret udførlige og gerne opstillet i punkter. Indledningsvist anføres arbejdstagerens navn og evt. arbejdsperioden. Punkterne omfatter bestemmelser vedr. månedernes varierende satser for dagløn, om korn- og pengeydelse som erstatning for kosten på arbejdsstedet, om visse »frynsegoder« som f.eks. drikkevarer under arbejdet, gratis brændsel, billigt korn og mælk, ret til at fodre får og køer på hovedgårdsmarken, sidst og ikke mindst: boligen, som godset har anvist arbejdstageren. Der betales ikke husleje, men til gengæld måtte daglejerkonen i sving i godsets have eller andetsteds. - Flere kontrakter opregner akkordløn for bestemte arbejder som et alternativ til daglønnen.

Katholms protokol rummer vistnok ikke kontrakter for daglejer-husmænd, men disse har kunnet undertegne lignende 1-årige kontrakter (uden aftale vedr. bolig). Adskillige husmænd har utvivlsomt i første række udført sæson-arbejde.

Arbejdskontrakterne er i lighed med fæstebreve, hoveriforeninger m.m. normative kilder. Informationer om den faktiske arbejdsindsats skal søges i de nedenstående kilder.

Godsets daglige forbrug af arbejdskraft af forskellig art blev registreret i en *arbejdsjournal* (også tituleret »arbejdsdagbog« eller lignende). Heller ikke denne kildegruppe har været forskningsmæssigt udnyttet i større omfang. Fremstillingen må derfor igen bygge på stikprøver.

Wilhelmsborgs arbejdsjournaler fra 1890-erne er skematisk ført. De indeholder følgende rubrikker: 1) arbejdets art og dato, 2) den indsatte arbejds- og trækkræfts art og omfang: »lærlinge«, karle, »husfolk« (m/k), daglejere (m/k), akkordarbejdere - og spandheste. Det daglige forbrug sammenlægges, derimod ikke det månedlige eller årlige. En særlig rubrik

(»vedtegning«) specificerer f.eks. arbejdets omfang (antal læs), men afslører også, at arbejdet ikke altid kom til udførelse grundet fritagelse eller sygdom. Journalen omfatter altså snarere en tilrettelæggelse af arbejdet. Arbeidsjournalerne fra Moesgaard afviger vel ikke grundlæggende fra dette skema, men f.eks. registreres vejrliget den pågældende arbejdsdag.

De såkaldte *daglejerlønningsbøger (eller daglejerjournaler)* er hovedkilden til de enkelte daglejeres indsats og løn. Heller ikke denne kildegruppe har spillet nogen større rolle i den landbohistoriske forskning; Jørgen Pedersen har dog benyttet serier af journaler fra en række større gårde i sin beskrivelse af arbejderlønnens udvikling fra 1850 indtil 1. verdenskrig (»Arbejderlønnen i Danmark ...«, 1930). - Wilhelmsborgs protokol fra 1890-erne er opbygget på følgende måde: de faste daglejeres navne er anført i en liste uge for uge. Deres individuelle indsats registreres, lønsatsen specificeres og ugelønnen beregnes. Nederst er godsets samlede ugentlige lønudgift sammenregnet. Allernederst på siden noteres endelig ekstraordinær arbejdskraft, f.eks. daglejerkoners malkning eller virksomhed i mejeriet.

Moesgaard godsarkiv indeholder også protokoller (fra slutningen af 1860-erne) med en fortegnelse over alle personer, der udførte praktisk arbejde for godset. De betegnes som »*folkebøger*«. Protokollerne er inddelt efter arbejdstagerens navn (et alfabetisk register forrest henviser til de relevante sidetal). Er der tale om tyende, refereres kontrakten gerne øverst på siden. For hver beskæftiget anføres datoen for arbejdets udførelse samt dets art og endelig arbejdslønnen. »Folkebogen« opregner tillige godsets indtægt fra de beskæftigede, nemlig husleje.

En gennemgang af registraturen for de jyske godsarkiver viser, at det ovennævnte kildemateriale kun findes bevaret i ret begrænset omfang. Kun nogle få godser har bevaret længere serier af arbejdsjournaler, daglejerbøger m.m.

Arbejdsjournalerne, daglejerjournaler m.m. oplyser sammenlagt om godsernes behov for arbejdskraft, om arbejdets organisation og om løn-omkostningerne. Kilderne må suppleres med de almindelige godsregnskaber.

5. Kilder til godsadministrationen

I dette afsnit behandles de kilder, der fulgte med administrationen af godserne. Godsadministrationen opfattes her som det, der har at gøre med

1. administration af fæstegodset
2. administration af hovedgårdens drift
3. administration af godsets samlede økonomi

4. administration af juridiske forhold omkring godset

Omfanget af den administration, der blev udøvet hang nøje sammen med driftsformen, ejerens øvrige besiddelser og afstanden mellem hans bopæl og godset. På de største godser fandtes der egentlig godsadministrationer med administrativt personale. Man må her skelne mellem flere niveauer: Forvalteren, den egentlige godsadministration og godsejeren selv. Der kan være overlapninger mellem de tre grupper, ligesom den egentlige godsadministration ikke findes på alle godser. Forvalternes rolle varierer fra gods til gods: Når de havde flest beføjelser beskæftigede de sig med punkterne 1,2 og 3. Fandtes der derimod en egentlig godsadministration, indskrænkedes forvalternes rolle på det økonomiske område, således at administrationen udøvede en revisionsvirksomhed overfor forvalterregnskaberne for de enkelte godser. Regnskabsrevisionen kunne resultere i anmærkninger (annotationer) og forslag til ændringer af driften. Ellers beskæftigede administrationen sig med juridiske spørgsmål, med arkivering m.m. Godsejerens rolle i det administrative arbejde hang nøje sammen med størrelsen af ansat administrativ personale. Fandtes der sådant personale, indskrænkedes den til at omfatte godkendelse af administrationsens arbejde. Forslag til driftsforbedringer o.lign. kunne stadig komme fra godsejeren.

Killedækningen for det enkelte gods afhænger således i første omgang af den praktiske organisering af administrationen. Endvidere betød statens voksende indgriben i godssystemet, at det administrative arbejde øgedes. Således krævedes det i 1719, at godserne hvert år skulle forevise en fæsteprotokol for amtmændene. Af andre eksempler kan nævnes, at det fra 1799 krævedes, at godserne skulle føre en journal over hoveriarbejdet.

De fleste kilder findes på godser, hvor ejeren boede længere væk og typisk ejede andre godser. De karakteristiske kilder på sådanne godser er forvalterinstrukser, regnskaber, månedsekstrakter og breve mellem godsadministration/ejer og forvalter. Forvalteren er ofte nøgle til forståelsen af driften af det enkelte gods, og de kilder, forvalterfunktionen har efterladt sig, er således et godt udgangspunkt for analyser.

Forvalterinstrukserne er, med de forbehold kildens normative karakter giver, en udmærket indgang til de driftsmæssige metoder og arbejdsgange på et gods. Kilden indeholder beskrivelser af, hvorledes forvalterne skulle forholde sig overfor bønder, opkrævning af afgifter, opstilling og udfærdigelse af regnskabet, høstarbejde og kornoplagering. Det blev endvidere foreskrevet, at forvalteren skulle sørge for fæstere, tage dom på restancer, sælge korn til højeste pris, hindre smugkroer, ødegårde, restancer, tørveskær i enge m.m.. Instrukserne er hyppigt meget omfangsrige med nøje specifikationer af fogedens arbejdsområde. Der findes ikke opgørelser

over forekomsten af fogedinstrukser, men tilsyneladende findes de i ganske stort tal. Brugt med forbehold giver kilden mulighed for analyser både af den daglige drift og af driftsmetoder.

Regnskaberne er gennemgået andetsteds. Det skal bemærkes, at regnskaberne mere havde funktion som ejerens kontrol af forvalteren, end de var en status over godsets økonomi. Månedsekstrakterne er således udtryk for ejerens ønske om et snævrere indblik i de økonomiske dispositioner, forvalterne foretog.

Ved godser med en større afstand til ejeren giver *brevvekslingen* mellem ejer og forvalter et levende indblik i de overvejelser, der blev gjort i den daglige drift. Forvalterinstrukserne krævede i mange tilfælde, at forvalteren holdt ejeren underrettet om forhold i dagligdagen som priser på kreaturer og korn, fæstegodset og andet, der vedrører den daglige drift af godset. Under reformtiden, med de ofte meget store beslutninger, der skulle tages, er korrespondancen en af de væsentligste kildegrupper. Brevene fra forvalterne beretter om stemningen mellem fæsterne, om reformtiltag på nabogodser og måske nok så vigtigt - om den økonomiske situation på fæstegodset. Ved brug af kilder fra godsadministrationen bør der ske jævnføringer af de enkelte kildegrupper. Som eksempel herpå kan nævnes, at et indfæstningsbeløb oplyst i et fæstebrev eller regnskab var resultatet af forhandlinger mellem ejer/forvalter og fæster. I brevene afspejles denne forhandling ofte.

Der er i de senere år trykt dele af forvalterinstrukser og udgivet forvalterbreve; f.eks. Ole H. Christensen: *Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792.*

6. Forpagtningskontrakter

Bortforpagtning af hovedgårde kendes i hvert fald tilbage til 1600-tallet og blev i det 18. og 19. århundrede den måske mest udredte måde at organisere driften af godsernes hoved- og avlsgårde på. Ved de større godser var det reglen, at højst 1-2 hovedgårde blev drevet direkte for ejerens regning, mens de øvrige bortforpagtedes, og det 19. århundredes nyanlagte mellemstore avlsgårde under godserne kaldes oftest netop »forpagtergårde«. Også andre ikke-fæstepligtige ejendomme under godserne blev især i det 19. århundrede bortforpagtet.

Godsets indtægter fra forpagtningerne findes i godsregnskaberne, men forpagternes økonomi har vi langt dårligere kildedækning af, selvom også deres regnskaber kan være bevaret. Den vigtigste kildegruppe til bortforpagtningerne er dog forpagtningskontrakterne.

Forpagtningskontrakter for hovedgårde er normalt særdeles omfattende og detaljerede kilder. De begynder typisk med at nævne ejer og forpag-

ter, og derefter opregnes hovedgårdsmarkerne, deres areal, hartkorn og opdeling i vange. I de fleste tilfælde foreskrev ejeren et bestemt driftssystem med fast rotation - i det 19. århundrede tit i form af en meget detaljeret driftsplan for alle eller de fleste af markerne - og der blev gerne stillet krav til brakbehandling og rotation. Somme tider er det direkte forbudt forpagteren at benytte visse afgrøder.

Kontrakten rummer også altid en omtale af, hvilke bygninger forpagteren kunne råde over - samt hvilke ejeren selv forbeholdt sig. Hvis forpagteren overtog inventar, maskiner og besætning, er disse ting også beskrevet. I det 19. århundrede - især dets 2. halvdel - ofte i form af uhyre detaljerede lister, evt. med skønsmænds vurdering af de enkelte ting og dyr.

Det oplyses også, hvilke landgilde- og tiendeindtægter, forpagteren modtog sammen med forpagtningen - derimod naturligvis ikke de, ejeren selv modtog. Et andet fast punkt var, hvem der var ansvarlig for at svare de forskellige skatter af hovedgården (det var næsten altid forpagteren).

Ved de hoveridrevne hovedgårde er hoveriet et hovedpunkt i kontrakterne. Før 1790 nøjedes de gerne med at pålægge bønderne at udføre alt fornødent avlingshoveri, hvorimod der i hvert fald fra 1773 ofte er tale om, at ægter og småhoveri er bestemt. Efter hoveriforeningens indgåelse henviser forpagtningskontrakterne som regel til disse og indskærper forpagterens pligt til at føre hoveriprotokol m.v.

Udover disse centrale punkter fastlægger kontrakterne yderligere en række mindre betydelige punkter, såsom forpagterens ret til brændsel og tømmer i godsets skove og omvendt hans pligt til at levere godsejeren og evt. andre fødevarer, foder, gødskning m.v. Tit omtales vedligeholdelse af haver, veje m.v., og et ofte tilbagevendende punkt er forsigtighed med ild og ansvarsfordelingen ved en evt. brand.

Selve forpagtningssummen, betalingsvilkårene, løbetid og opsigelsesmuligheder afslutter normalt kontrakten.

To forhold præger afgørende forpagtningskontrakterne som kilder: de omhandler kun de sider af godsdriften, der vedrører forholdet mellem ejer og forpagter, og de er af normativ karakter. De oplyser os om, hvilke betingelser forpagteren arbejdede under (eller rettere om en del af disse) - men ikke om disse blev overholdt, eller om driften gav forpagteren et væsentligt udbytte eller ikke. Mest direkte udtrykker kontrakterne en godspolitik fra ejerens side. Ved store godser med adskillige bortforpagtede ejendomme vil man med en række forpagtningskontrakter over nogle årtier uden tvivl kunne kortlægge et mønster i, hvordan ejeren gennem kontrakterne søgte at styre driften af sine besiddelser i bestemte retninger.

De uhyre detaljerede beskrivelser af marker, bygninger, inventar, maskiner og besætning hører ofte til de mest omfattende af denne art, men de omhandler naturligvis kun de ting og dyr, der var omfattet af forpagtnin-

gen, og ikke det, forpagteren selv bidrog med. Trods denne væsentlige svaghed kan adskillige kontrakter alligevel give et temmelig klart billede af bedriften. Til dette billede hører også de driftsplaner, godsejerne foreskrev. Deres kildeværdi svækkes til dette brug af den normative karakter, men forpagteren har oftest kun haft ringe mulighed for at fravige dem, hvis han ikke ville miste forpagtningen i utide.

II. Offentlige arkivalier

1. Offentlig ejendomsregistrering - præsteindberetninger, matrikler, hartkornsspecifikationer og -ekstrakter

Først og fremmest af hensyn til skatteopkrævningen og soldaterudskrivningen var staten tidligt interesseret i at skaffe sig et overblik over de danske landbrug, deres antal, størrelse og udbytte, bruger- og ejerforhold. Allerede Kong Valdemars Jordebog fra 1231 vidner om flere forsøg i den retning.

Fra nyere tid er den ældste større kildegruppe af denne art *præsteindberetningerne* fra det 16. og 17. århundrede. Flere gange blev rigets sognepræster sat til at oplyse, hvor mange landbrug af forskellige typer sognet rummede, og hvem der var deres ejere. Sådanne præsteindberetninger er bl.a. bevaret fra 1568 og 1599 for store dele af Nørrejylland vedkommen (delvist udgivet ved C. Rise Hansen 1964) og fra 1651 fra størstedelen af riget. De giver os et totalbillede af de egne, de omfatter, men et meget nødtørftigt billede blottet for de fleste nuancer. De skelner alene mellem gårde, bol og huse uden at sige noget om de enkelte brugs konkrete størrelse. Oven i købet fremgår det af forskellige analyser af præsteindberetningerne, at ikke alle præster og provster lagde det samme i begreber som gårde og bol. Hvor fuldstændigt husene er medtaget, turde også være tvivlsomt.

Fra et godshistorisk synspunkt er præsteindberetningerne især egnede til at oplyse om ejendomsfordelingen og godsstrukturen.

Ved enevældens indførelse gik man grundigere til værks, først og fremmest for at få et bedre overblik over skattegrundlaget. 1661-62 indsamlede centraladministrationen jordebøger over alle landets private og offentlige godser. Amt for amt nedsattes udvalg, der indhentede yderligere oplysninger om dyrkningsforhold, landgilde, udsæd og landbrugenes tilstand. Samtidig karakteriseredes brugene som hel-, halv- og kvartgårde eller bol.

1662 blev oplysningerne sammenfattet i den såkaldte kommissionsmatrikel. Regeringen fandt dog resultatet utilfredsstillende, og 1663 nedsatte den nye amtskommissioner, der atter gennemgik landbrugene og det indsamlede materiale. Den reviderede matrikel, der kaldes amtsstuematriklen, var færdig 1664. Under ét kaldes disse matrikelsarbejder 1661-64 *Frederik III's matrikel* eller landgildematriklen.

Fr. III's matrikel er en guldgrube til datidens godshistorie. Den muliggør, at vi kan rekonstruere fæstegodset til praktisk talt alle landets godser, dets omfang, beliggenhed og ikke mindst landgilden i mange detaljer. I den forstand er kilden enestående, vel nok den værdifuldeste enkeltkilde til godsernes fæstegods. Alligevel er den ikke benyttet i større omfang i forskningen, og man kan roligt sige, at den endnu venter på sin historiker. Matriklens billede af fæstegodset fortjener en indgående analyse.

Også direkte om bøndergodset rummer matriklen en række oplysninger. Når det gælder areal, dyrkningsforhold m.v., vil man normalt foretrække den mere præcise Chr, V's matrikel, hvis ikke de 25 års afstand er afgørende.

Fr. III's landgildematrikel var ikke i længden noget tilfredsstillende grundlag for skatte- og soldaterudskrivningen. De, der i forvejen var spændt hårdest for med landgildeydelse, kom også til at bære de tungeste offentlige byrder. I 1682 gik man derfor i gang med et også internationalt set imponerende og ret enestående arbejde - en fuldstændig opmåling og værdisætning af al kongerigets agerjord.

Der er bevaret tre hovedgrupper af kilder fra matrikuleringen. Den første er *markbøger*, som blev udarbejdet kort efter selve opmålingsarbejdet, og som er langt de mest fyldige. Foruden ejendommens bruger og ejer og det matrikelnummer, den fik, oplyser de om opmålingen og vurderingen af hver enkelt jordstykke og om landsbyernes og enestegårdenes markdriftssystemer. Desuden findes oplysninger om eng, skov, tørveskær, gærdsel m.v.

På baggrund af markbøgerne blev der udarbejdet mere summariske *modelbøger*. Byvis eller sognevis angiver disse omdriften, og jorden karakteriseres som muldet, sandet m.v. Oplysningerne om det enkelte brugs marker er indskrænket til mængden af jord i hver vurderingsklasse og det deraf beregnede hartkorn. I de følgende år blev jordvurderingen justeret i visse dele af landet, før man udarbejdede den endelige *matrikel*. Den er endnu mere summarisk end modelbøgerne, idet den udover matrikelnummer, ejer og bruger alene oplyser om det samlede gamle (efter 1664-matriklen) og nye hartkorn.

Denne *Christian V's matrikel af 1688* (set som markbøger, modelbøger og matrikel under ét) er én af de rigeste og dyrebareste kilder til vor landbrugshistorie. Historikerne har allerede udnyttet dette materiale på mang-

foldige måder, og der vil utvivlsomt kunne findes flere. Først og fremmest er matriklens oplysninger om den dyrkede jords størrelse, bonitering og driftsmåde for alle landets landbrug helt enestående, men matriklen kan også oplyse om godsstruktur, ejendomsfordeling og adskilligt mere.

Matrikuleringen er behandlet indgående i to værker. C. Rise Hansen og Axel Steensberg har i *Jordfordeling og Udskiftning* omhyggeligt skildret alle matrikuleringsarbejdets faser, og gennem denne bog får man en stor indsigt i, hvordan de enkelte dele af kildematerialet er blevet til, og i nogle af dets begrænsninger. Henrik Pedersen viede en stor del af sit liv til at forske i markbøgerne og modelbøgerne. I »De Danske Landbrug« findes først og fremmest hans tabellariske sammenfatning af nogle sider af kildematerialet - især areal og hartkorn for hver enkelt bebyggelse (men ikke hvert enkelt brug). Indledningen til bogen består dels af et optryk af de kongelige forordninger vedrørende matrikuleringen og dels af en redegørelse for opbygning og indhold af markbøger, modelbøger og matrikler ved Svend Aakjær. I 2. udgave findes desuden en nyttig kildekritisk efterskrift af Fridlev Skrubbeltrang. Den, der vil arbejde med matriklen, kan finde megen nyttig vejledning i disse bøger. Matriklen 1664 og mark-, model- og matrikelbøger 1682-88 er registreret af J. O. Bro-Jørgensen i: *Matriklerne 1664 og 1688*, udgivet af Rigsarkivet. 1662-matriklen er registreret i VA XII nr. 161.

I hele det 18. århundrede var Chr. V's matrikel gældende, men administrationen havde løbende behov for en ajourført oversigt over ejendomsforholdene. Denne viden skaffede man sig bl.a. ved med mellemrum at indkalde *hartkornsspecifikationer* fra godserne over deres fæstegods. For hvert brug oplyses fæsternavn og hartkorn. Disse hartkornsspecifikationer kan derved besvare de samme spørgsmål omkring fæstegodsets omfang, beliggenhed, brugstyper og egaliseringsgrad som jordebøgerne, men de oplyser modsat disse intet om fæsteafgifter o. lign. De findes fortrinsvis i amtsstuearkiverne.

Ud fra bl.a. hartkornsspecifikationerne udarbejdede amtsadministrationen lejlighedsvis topografisk ordnede *hartkornsekstrakter*. By for by opregner de de enkelte brug med bruger, ejer og hartkorn, og de er altså en art lokale matrikler, bortset fra, at de normalt ikke er udtryk for nogen ny matrikulering - opmåling og værdisætning - af jorden. De er ret sjældent bevaret i amtsstuearkiverne, der findes på landsarkiverne, men noget oftere i Rentekammerets arkiv (se VA XII nr. 313).

Udskiftningens omkalfatring af landbrugsforholdene i de sidste årtier af det 18. århundrede betød, at 1688-matriklen blev håbløst forældet. Alligevel skulle der gå en rum tid, før den fandt sin afløser. I forbindelse med udskiftningen blev landets jordbrug nyopmålt og -boniteret. 1804 gik centraladministrationen i gang med at indsamle udskiftningskort med påfør-

te nyboniteringer fra hele landet. I løbet af de følgende år foretoges en ny hartkornsberegning på baggrund af disse, men i sammenligning med 1680'ernes kraftanstrengelse forløb dette arbejde imidlertid særdeles sendrægtigt, og først i 1844 lå den 3. store danske matrikel færdig. I denne *1844-matrikel* anføres hver gård med matrikelnummer (NB: ikke nødvendigvis det samme som 1688), ejer- og brugernavn, gammelt og nyt hartkorn, tilliggende skov og evt. gårdnavn.

I princippet kan 1844-matriklen besvare de samme spørgsmål som 1688-matriklens endelige del (den egentlige *matrikel*). Fra 1800-tallets første halvdel har vi imidlertid som regel jordebøger og regnskaber fra det enkelte gods og statistik for det generelle, så matriklens kildemæssige betydning er langt mindre end de ældre matriklers.

En kortfattet oversigt over 1844-matriklens tilblivelse og opbygning findes i K. L. Jarnhus: Om 1844-matriklen som landbohistorisk kilde.

Alle de i dette afsnit omtalte kilder er kort behandlet i Svend Aakjær: Dansk Landsbyhistorie 1844-1660.

2. Hovedgårdsstatus og -udvikling belyst ud fra centraladministrationens arkiver

Hovedgårdsprivilegierne og deres udvikling er omtalt i denne bogs første del, hvor det blev fastslået, at en gård kun kunne blive hovedgård gennem erhvervelse af hovedgårdsprivilegium. Det blev samtidig påpeget, at status som hovedgård ikke nødvendigvis var ensbetydende med stordrift, men skattefrihedsprivilegierne synes i mange tilfælde at have været afgørende for godsdispositionerne. Her kan samling af fæstegårdene i hovedgårds sognet og inddragelse af bondejord under hovedgårdens drift nævnes som eksempler. I enhver godshistorisk undersøgelse er det derfor vigtigt at få fastlagt tidspunktet for hovedgårdsprivilegiets erhvervelse. Det samme gælder hovedgårdens omfang og eventuelle udvidelse.

I mange henseender er det muligt at nå langt med Trap: »Danmark« og »Danske Slotte og Herregårde«. Men oplysninger om hovedgårdene kan også søges mere systematisk i følgende let tilgængelige værker, der ikke mindst er nyttige, hvis man står over for at skulle behandle flere hovedgårde i et større område:

1682 Henrik Pedersen: »De danske Landbrug«, tabel I. Her angives hovedgårdene med kursiv, og deres størrelse angives i tdr. htk. og det dyrkede areal i tdr. land. Da 1664-matriklen (se s. xx) ikke er udgivet, giver Henrik Pedersens værk de ældste, lettilgængelige oplysninger om hovedgårdenes størrelse. Før

matriklernes tid kan eksakte størrelsestal kun i de sjældneste tilfælde skaffes.

- 1763-81 Erik Pontoppidan/Hans de Hofman: »Den danske Atlas I-VII«. Oplyser det samme som ovenstående og dertil bøndergodsets størrelse, mølleskyld og tiender samt undertiden med runde tal hovedgårdenes besætninger. Men både for »Den danske Atlas« og »De danske Landbrug« gælder, at enkelte hovedgårde mangler, og generelt er der afgrænsningsproblemer.
- 1803-12 Gregers Begtrup: »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand I-VII«, er ligesom »Den danske Atlas« fornylig genoptrykt. Hvor denne angiver hovedgårdsstørrelse m.v. for tiden umiddelbart før landboreformerne, giver Begtrup tal for tiden efter den første reformbølge. Desuden meddeles med runde tal areal i tdr. land, udsæd og besætning.
- 1852 Statistisk Tabelværk, ny rk. 6. bd. »indeholdende en tabellærisk Fortegnelse paa de større Landeiendomme og deres Tiliggende«. Med junigrundloven blev de fleste hovedgårdsprivilegier afskaffet, og i 1844 var der med den nye matrikel skabt et nyt jordvurderingsgrundlag. Tabelværket medtager alle gårde med over 12 tdr. htk. i fri ejendom (ikke fæstegårde). Der gives fyldige tal for det totale hartkorn (ager, eng, skov og mølleskyld), specificeret ud på hovedgård, bondegårde og huse. Også driftsforhold (ejer eller forpagter) oplyses.
- 1906-10 J. C. B. la Cour: »Danske Gaarde« - og
- 1930-37 J. J. Hansen: »Større danske Landbrug« rummer begge vigtige oplysninger om hovedgårdenes størrelse og drift. La Cour nævner derudover det tilbageværende bøndergods' omfang, mens Hansen omtaler lensafløsningen i 1919 og de afståelser, som var følgen heraf.

Majoraternes (lens og stamhuses) størrelse angives foruden i ovennævnte værker flg. steder : Departementstidende 1854 (det fæstepligtige hartkorn), Ministerialtidende B 1872 (såvel hovedgårde som fæstegods) og »Betænkning afgiven af den ved lov nr. 32 af 5. marts 1909 nedsatte kommission...« (samme for året 1910). Bobé, Graae og West: »Danske Len« tager sig kun af grevskaber og baronier, men til gengæld mere grundigt, idet der er uddrag af erektionsbreve med summariske hartkornsangivelser og redegørelse for forandringer, især fæstegodsfrasalg efter 1854, hvor salget blev givet frit.

Om alle de nævnte værker gælder, at man må påregne en vis unøjagtig-

hed, ligesom det ikke altid vil stå helt klart, hvad der tages med af hovedgårdshartkornet og hvad ikke. Vil man have helt nøjagtige oplysninger eller gå i dybden med et eller flere enkeltgodser, må det anbefales, at man går til det *utrykte* kildemateriale. Her vil godsarkiverne være det sted, man først prøver. Men især for tiden før landboreformerne kan man ikke forvente en fuldstændig overlevering af arkiverne.

Imidlertid skabte centraladministrationen et stort kildemateriale om hovedgårdene og deres udvikling. Det skyldes, at *oprettelse af hovedgårde, forøgelse af antallet af ugedagsbønder og bondegårdes inddragelse under hovedgårdstaksten* som regel betød, at kronen mistede skatteindtægter. Statens arkiver er grundlaget for Gunnar Olsens disputats »Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774» (1957). Dette værk skal senere blive nærmere omtalt, men det vil allerede her være på sin plads at henvise til forfatterens fyldige beskrivelse af kildematerialet (s. 28-53). Her skal derfor kun gives en kort omtale af kildegrupperne. Opmærksomheden skal også henledes på bilag I-II i Gunnar Olsens bog, hvor alle de oprettelser og udvidelser af hoved- og lagedårde, som han kunne konstatere i sit materiale, er opført - ofte med angivelse af, hvor mange bondegårde der medgik hertil. Ønsker man nærmere oplysninger om omstændighederne ved disse dispositioner, kan man benytte Gunnar Olsens kildehenvisninger ved hver enkelt optegnelse. Bilagene er dog ukomplette, så man skal ikke undlade selv at gå til det utrykte materiale.

For tiden før 1680-erne er dette imidlertid også for centraladministrationens vedkommende ret tyndt. Kancelliets Brevbøger, der foreligger trykt med stedregistre frem til p.t. 1645, omtaler først og fremmest ændringerne på kronens hovedgårde, men undertiden også på adelsgodset. En supplerende kilde er for tiden efter ca. 1620 lensregnskaberne skatte-mandtal, hvori det oplyses hvornår og af hvilken grund en gård er udgået af mandtallet. Kilden er dermed central også for spørgsmålet om ugedagsbøndernes antal.

I 1680-erne fik statsmagten større styr på jordejendommen, takket være matriklen. Samtidig blev der med forbuddet mod nedlæggelse af bøndergårde givet den et lovgrundlag i hænde, som kunne bruges til at begrænse godsejernes hidtil ret frie dispositioner med fæstegårdene. Arkivmaterialet afspejler derfor herefter virkeligheden bedre end før 1680.

I Skatkammerets/Rentekammerets forskellige protokolserier (deliberations-, resolutions- og ekspeditionsprotokoller) findes således ret udførlige omtaler af oprettelser, nedlæggelser og udvidelser af hovedgårde. Olsens bilag bør bruges som indgang.

I årene 1768-69 forsøgte Generallandvæsenskollegiet at skaffe et samlet overblik over de bondegårdsnedlæggelser, der havde fundet sted op

igennem tiden. Indberetningerne herom er i sagens natur ukomplette og upræcise, men udgør alligevel en vigtig kilde.

På basis af bl.a. disse kilder gennemførte Gunnar Olsen sin undersøgelse, hvis sigte han formulerede som »så nøje som muligt at konstatere omfanget af og tidspunktet for de oprettelser og udvidelser, der skabte stordriften« (s. 26). Man må imidlertid stille spørgsmålet, om dette er den rigtige indfaldsvinkel til bondegårdsnedlæggelsesproblemet. Selv om man i dag stadig må påskønne Gunnar Olsens store arbejde med registreringen af hoved- og ladegårdes oprettelser, nedlæggelser og udvidelser og bogens betydning for forskningen i stordriftens historie, må man også konstatere, at dette arbejde var for omfattende til et enkeltmandsprojekt. Disputatsen blev derfor noget overfladisk. Den forskningsmæssige vej frem er flere, lokalt ret snævert afgrænsede enkeltgodsundersøgelser, der baserer sig på et større materiale og i større grad sætter hovedgårdsudvidelserne i sammenhæng med økonomi og struktur på det enkelte gods, så at G. Olsens motivforklaringer får den styrkelse, de så afgjort tiltrænger.

I den forbindelse skal der peges på Erland Porsmoses noget indirekte, men ikke mindre gennemgribende kritik af »Hovedgård og bondegård« i Historisk Tidsskrift bd. 78 under titlen »Landsbynedlæggelse og hovedgårdsekspansion på Fyn« (se også sammes »Den regulerede landsby«, I, s. 327-39). Mens G. Olsen »alene« registrerede de i det benyttede kildemateriale konstaterede nedlæggelser i forbindelse med hovedgårdsekspansion, har Porsmose et bebyggelsehistorisk udgangspunkt. Ved at »sammenholde de tidligst foreliggende oplysninger om bebyggelsens eksistens og størrelse med senere tilstande« (s. 441) søger han at udskille de bebyggelsesreduktioner, der kan henføres til hovedgårdsekspansion. En sammenhæng mellem disse to forhold kan *sandsynliggøres* i flg. tilfælde: 1) når en hovedgård vokser, mens den nærmestliggende landsby eller et antal gårde i den forsvinder (G. Olsen var selv inde på denne metode), 2) når en forsvundet landsby, der var nabo til hovedgården, før nedlæggelsen var ejet af denne og 3) når der i den forsvundne landby har ligget en hovedgård, og denne er eneste rest af bebyggelsen. Om usikkerhedsfaktorerne ved denne metode (bl.a. ødegårde), henvises til artiklen. Kildematerialet til den bebyggelsehistoriske undersøgelse er skattemandtal, decimantlister (lister over tiendeydere), matrikler, jordebøger m.v., se herom de respektive afsnit i denne kildeoversigt.

En sammenligning af Gunnar Olsens og Porsmoses resultater ved sidstnævnte viste, at Olsen havde fået alt for få landsbyer med, især i perioden før 1600. I alt kunne Porsmose registrere 41 nedlagte landsbyer på Fyn (ekskl. Langeland) mod 17. Forskellen blev knap så stor, når man så på antallet af nedlagte gårde, men under alle omstændigheder må Porsmoses

fremgangsmåde karakteriseres som *mere* sikker eller om man vil *mindre* usikker.

Gunnar Olsens undersøgelse stopper i 1774. Nedlæggelse af bondegårde fortsatte imidlertid, dels da der fortsat var mulighed for dispensationer, dels da lovgivningen fra 1861 åbnede op for inddragelse af en del af bondejorden ved fæstegodsfrasalg (se s. 35). Fra reformperioden og fremefter må man i reglen forvente, at godsarkiverne indeholder den korrespondance, som blev ført med centraladministrationen i den anledning, men Rentekammerets arkiv rummer også en del indberetningssager om nedlagte bøndergårde, årsagen til nedlæggelserne kan dog være mange andre end hovedgårdsudvidelser. Indberetningerne dækker tiden 1777-1821 og 1842-48 (nr. 2485. 27-39 og 254. 196 i fortegnelsen over Rentekammerets arkiv i VA XII). Særlige indberetninger fra lensbesidderne foreligger 1774-1807 (sammesteds nr. 2485. 21-23).

Efter 1848 var det særlig loven af 19/2 1861, som tilskyndede til nedlæggelse af bondegårde. Det fæstegodsfrasalg, som skete i henhold til denne lov, er angivet i Departementstidenden og fra 1871 i Ministerialtidende B. Man kan dog ikke gå ud fra som sikkert, at en niendedel af det frasolgte gods er blevet inddraget. Men ved at sammenholde med de ovennævnte værker kan man nå langt. Ellers må sagerne findes i Indenrigsministeriets landvæsensjournal. En fortegnelse i Landbrugsministeriets arkiv over nedlagte gårde 1870-1910 dækker ikke alle amter.

Blandt de forskellige hovedgårdsprivilegier var skattefriheden som nævnt det vigtigste. Nærmere betingelser herfor blev givet med forordningen om *sædegårde skattefrihed* fra 1682. Sædegårdsejere, der ønskede fritagelse for skat, skulle indsende summariske hartkornsfortegnelser og ekstraktjordebøger for at dokumentere, at de opfyldte de stillede krav (jvf. s. 15 og 17). I Rentekammerets arkiv kan man derfor finde oversigter, som kan erstatte manglende jordebøger i godsarkiverne. Ofte foreligger de for 2-3 år for hver sædegård. Undertiden anføres kun det indenfor tomilesgrænsen liggende gods, men dette var også det mest vigtige for udnyttelsen af hoveriressourcerne. Sædegårdsakterne dækker perioden op til 1771 og er topografisk ordnede og derfor nemme at benytte (V A XII, nr. 2215. 231-37).

Rentekammeret førte også *tilsyn med majoraterne* (jvf. s. 17f). Ved oprettelse af et grevskab, et baroni eller et stamhus skulle der ligeledes indsendes jordebøger eller hartkornsspecifikationer. Disse findes i Skatkammerets arkiv for årene 1671-77 (V A XII, nr. 214. 25-27, se også ovennævnte 2215. 236-37). For tiden 1680-1804 beror sagerne i Rentekammerets arkiv (V A XII, nr. 2215. 226-29). Sager om forandringerne i det beneficerede gods 1801-14 opbevares også her (V A XII nr. 246.1). Specifikationerne over grevskabernes og baroniernes gods omfatter desværre ofte kun den

del af bøndergodset, som man ønskede skattefrihed for (jvf. s. 18). Men det vil i givet fald dog være muligt at se, hvor lensbesidderne ønskede dette lagt, formodentlig i nærheden af hovedgårde.

Junigrundloven stillede en lensafløsning i udsigt. Den kom som nævnt i 1919, og sager vedrørende lenene for den mellemliggende periode kan findes i Justitsministeriets arkiv, 2. kontor. Her findes indberetninger over lens, stamhuses og fideikommissers status og forskellige andre lenssager 1870-1929. Selv lensafløsningen blev administreret af landbrugsministeriets jordlovskontor, i hvis arkiv sager om de enkelte majorater kan findes.

3. Udviklingen i krongodset

Kronen var fra middelalderen og frem til 1770'erne ejer af en betydelig del af landets jordegods, men dets omfang og beliggenhed undergik praktisk talt hele tiden større eller mindre forandringer ved køb, salg eller mageskifter. Lejlighedsvis forøgedes krongodset ved konfiskationer eller det formindskedes ved gaver. Den første og største enkelte forandring i krongodsmassen fandt sted i forbindelse med reformationen og grevefejden, hvor bispestolenes, klostrenes og de fleste nord- og vestjyske selvejerbønders gods blev inddraget under kronen, hvis domæne derved voksede fra måske 10-15% til over 40% af alt jordegods i landet. Denne krongodsforøgelses præcise omfang har vi ikke direkte kildeoplysninger om. Det kan imidlertid nogenlunde rekonstrueres ud fra senere jordebøger, skøder m.v. - en meget tidskrævende metode, der bl.a. er skitseret af Erik Ulsig i »Studier over registret fra Ringsted og Ramsø herreder« og Poul Rasmussen i »Studier i Århus Stifts ældste ejendoms historie«.

Krongodsets omfang mindskedes kun lidt frem til 1660, men dets beliggenhed ændredes meget. Frederik II søgte ved en aktiv mageskiftepolitik at skabe store sammenhængende godsområder - såkaldte vildtbaner - omkring en række kongelige slotte. Mageskiftepolitikken fortsatte under Chr. IV, nu fuldt så meget motiveret af adelens ønske om at skabe arronderede godser omkring sine hovedgårde.

I de nærmeste år efter 1660 ændredes billedet radikalt. For at betale sin gæld greb staten til at udlægge ca. halvdelen af krongodset - ca. ¼ af hele landets hartkorn - til sine kreditorer. Det meste af det tilbageværende krongods (1688: 25% af landets hartkorn) organiseredes i begyndelsen af 1700-tallet i 12 såkaldte rytterdistrikter til underhold af den stående hær, og i den forbindelse skete der visse mageskifter. Men desuden skete der stort set hele perioden igennem en række små og større enkelte godsbevægelser.

Kilderne til denne udvikling findes helt overvejende i centraladministrationens arkiver. Der er bevaret et meget stort antal originale skøder, kon-

cepter til skøder eller fuldstændige afskrifter i kopibøger. Som regel blev skøderne desuden i forkortet form indført i henholdsvis kancelliets eller rentekammerets registranter og tegnelser. Efter enevældens indførelse uarbejdede kontorerne herudover ofte oversigter over alle godsbevægelser i et tidsrum eller lokalområde. Endelig er der for adskillige godshandlers vedkommende bevaret vurderinger, korrespondance etc.

Med undtagelse af de sidstnævnte er alle disse kilder i stærkt komprimeret form sammenfattet i kildeudgaven »Kronens skøder på afhændet og erhvervet jordegods i Danmark I-V«, 1892-1955, som dækker perioden 1536-1765. Kronens Skøder registrerer de enkelte godshandler kronologisk og oplyser om de implicerede parter i hver handel og opregner by for by, hvor mange gårde, bol, huse m.v., der var omfattet af handlen. Fra 1660 oplyser Kronens Skøder tillige om de totale hartkornstal for hver handel, og efter 1688 er der hartkornstal for hver enkelt ejendom for sig. I øvrigt rummer hvert bind en fyldig og nyttig redegørelse for de benyttede kilder og udgiverprincipperne for pågældende bind.

Kronens Skøder er en uhyre værdifuld kildeudgivelse, der i meget høj grad letter arbejdet med krongodsets udvikling og i det hele taget alt, der vedrører kongelige godshandler. Den vil normalt være udgangspunktet ved enhver undersøgelse i den retning. Man kan almindeligvis regne med, at udgavernes arkivgennemgang er udtømmende, og de fleste oplysninger bygger på to eller flere kilder. Kilderne angives omhyggeligt, så udgaven kan også bruges som et hjælpemiddel til at nå til det originale materiale. Det kommer især på tale før 1688, hvor det ofte er utilfredsstillende at måtte nøjes med tallene for gårde, bol, huse m.v. - begreber, der oven i købet ikke bruges strængt konsekvent. I de originale skøder, registranter, oversigter m.v. vil man oftest finde oplysninger om brugernavne, landgilde, hartkorn m.v.

Desuden er Kronens Skøder ikke nogen dækkende oversigt over alle bevægelser i krongodset 1536-1765. Bevægelser mellem forskellige kongelige godsmasser (len, amter etc.) er konsekvent udeladt. Det vanskeliggør forsøg på at lave retrospektive undersøgelser over eksempelvis kirkelige godser før reformationen ved hjælp af senere kilder. Visse konfiskationer af gods - f.eks. Kai Lykkes 1661 - er også udeladt. Men derudover er der en række tilfældige mangler, som ikke skyldes udgiverprincipperne, men huller i kildematerialet. Det er således åbenbart, at der kun er bevaret en forsvindende del af de breve, der tilbagegav nord- og vestjyske selvejerbønder noget af det gods, der blev konfiskeret efter Klementsfejden. Ligeledes kan man en del steder, hvor man har oplysninger om det totale krongods i et område på to forskellige tidspunkter, se, at ikke alle godshandler med adelig er med. Det viser, at ikke alle godshandler blev indført i centraladmi-

nistrationens brevbøger. Dette problem gør sig især gældende for den ældste del af perioden.

Kronens Skøder standser i 1765, men der skete fortsat udvikling i krongodset derefter. Det meste af godset under de 2 af de 12 rytterdistrikter var solgt før 1765. I årene 1764-74 solgte kronen yderligere 7 rytterdistrikter og krongodset på Møn. Vedrørende disse store salg findes der i rentekammerets arkiv skødeprotokoller og pakker med forskellige sager, distrikt for distrikt (VA XII nr. 2243-44, 2247 og 2412). Det samme gælder det nordsjællandske krongods' overgang til arvefæste 1788-1802, og også om de godser, statsgældsdirektionen lå inde med i 1820'erne og -30'erne, findes der særlige arkivpakker (VA XII nr. 2482 og 242). Ved andre kongelige godshandler efter 1765 er man henvist til selv at gå samme typer kilder igennem, som udgiverne af Kronens Skøder har gjort. Oversigten over benyttede kilder til sidste bind af Kronens Skøder kan i den forbindelse bruges som udgangspunkt.

4. Reformtider

a: Udskiftning

Udskiftningen var, når det drejer sig fæstejord, et godsanliggende og må derfor betragtes i nøje sammenhæng med den enkelte godsbesiddelses økonomiske og driftsmæssige situation. Det traditionelle perspektiv på udskiftning er at følge udskiftningen i en landsby eller egn - man beskriver nøje den praktiske gennemførelse og især de fordelingsmæssige følger. Udskiftningen anskues i dette afsnit ikke som gård- eller lokalhistorisk fænomen, men som udtryk for godsejernes politik m.h.t. driften af fæstegodset. Skildringen af udskiftningen må så tage sit udgangspunkt i et godsperspektiv, men med inddragelse af hele udskiftningssituationen. Herved forstås den praktiske gennemførelse af udskiftningen, herunder den investerede arbejdskraft. Udskiftningens må betragtes godspolitisk, idet omfordelingen af jorden kunne være iværksat ud fra forskellige motiver og med forskellige interesser som den udfarende kraft. Som følge af det godshistoriske perspektiv er den økonomiske side ved udskiftningen vigtig, idet udskiftningen blev planlagt af den enkelte hovedgård og som oftest også finansieret herfra.

Kildegrupperne til udskiftningen stammer fra tre institutioner:

a) *Amtsarkiverne*. Amtmandsembedet blev tillagt en central rolle i reformtiden som centralmagts lokale repræsentant. Med denne placering

var amtmanden kanalen ad hvilken breve til og fra Rentekammeret blev sendt. Derudover havde amtmanden en aktiv - og lovbundet - rolle i udskiftningen som medlem af landvæsenskommissionerne. Det er derfor ikke overraskende, at amtmandsarkiverne giver en meget dækkende indgang til udskiftningerne set ud fra et lokalt synspunkt. Man finder her brevvekslinger angående den enkelte udskiftning, fra ansøgninger om åstedsforretning til tvister mellem fæstere eller lodsejere i forbindelse med udskiftningen. Søger man et billede af etableringen af udskiftninger, eller søger man at afdække tvister, er amtmandens arkiv centralt. Den bedste indgang til amtets brevarkiver er brevjournalerne.

b) *Centraladministrationens* arkiver kan tages i anvendelse ud fra forskellige motiver: Enkelte sager, såsom udflytning, kan findes her, men den store gevinst ligger imidlertid i de forskellige indberetninger, der blev sendt på foranledning af Rentekammeret. Forespørgslerne blev typisk rettet til lodsejere og præster og kunne dreje sig om landvæsenets generelle tilstand, om forslag til forbedringer i dyrkningen af jorden, eller hvorledes gennemførelsen af udskiftningen gik. I flere indberetninger kan man således følge enkelt-godsejeres holdning til reformen.

c) I *godsarkiverne* er der flere kildetyper af interesse: Korrespondance mellem ejer og forvalter, regnskaber og bilag hertil. Endelig må man ikke overse øvrige private arkiver, der findes en del bevarede arkiver fra de landinspektører, der gennemførte den praktiske side af udskiftningen. Hvis man ønsker en nøje kortlægning af udskiftningens totale forløb, må der søges kilder, der omfatter udskiftningen fra den første drøftelse finder sted herom til den praktiske fordeling af lodderne er tilendebragt.

En udskiftning gennemløb en række karakteriske faser: beslutning om udskiftning, påbegyndelse i form af opmåling, kortlægning af hidtidig jordfordeling, udfærdigelse af forslag til udskiftning, drøftelser heraf, åstedsmøde, lodafsætning, skelflytning og eventuel udflytning.

Den juridiske ret til *foranstaltning* af en udskiftning lå udelukkende hos jordejerne. Et første indblik i de drøftelser, der førte til beslutningen om iværksættelse, må derfor søges i jordejernes privatarkiver, og det vil som oftest sige i godsarkiverne. Fæsterne øvede dog i flere tilfælde et pres for at få iværksat udskiftninger, og det har nedfældet sig i amtsarkivernes brevskaber og brevjournaler, ligesom det kan spores i enkelte fæsternes dagbøger og godsadministrationens korrespondance. Ansøgningerne om udskiftninger skal findes i landinspektørernes arkiver.

Man kan få en oversigt over udskiftningstidspunkterne i de indberetninger, amtmændene årligt sendte til Rentekammeret om forbedringer i

landvæsenet. Indberetningerne bygger på rundspørger, som amtmændene sendte til lodsejere og præster. Svarene dækker alle brugstyper, idet præsterne skulle svare for selvejere, der ikke var forespurgt som lodsejere. Indberetningerne dækker, med lokale undtagelser, det meste af reformperioden.

En anden meget benyttet kildegruppe er det kortmateriale, der blev udformet i forbindelse med matrikuleringen i 1804, og som igen baserer sig på udskiftningskortene. Udskiftnings tidspunktet er angivet på disse kort. Man bør imidlertid bemærke, at disse kilders tidsangivelser går på åstedsforretningen, der markerer den formelle afslutning af en udskiftning, men ikke den reelle, idet opmåling, flytning af skel m.m. stadig resterede. Udskiftningskortene findes i stort tal i Matrikelarkivet.

Udskiftningens *gennemførelse* kan fra ansøgningsøjeblikket følges i flere kilder. I godsarkiverne kan forvalterbreve, hvis sådanne findes, give en udførlig skildring af mange praktiske og driftsmæssige overvejelser ved udskiftningen. Landinspektørernes arkiver kan give en udførlig beskrivelse af det praktiske arbejde med opmåling og kortlægning, måske endda på enkelt dagsniveau, for så vidt der findes dagbøger.

En let tilgængelig og ofte brugt kildegruppe til skildring af udskiftningens gennemførelse er landvæsensprotokollerne. Ved forordningen af 23/4 1781 blev det bestemt, at enhver udskiftning skulle gennemføres under kontrol af en landvæsenskommission bestående af amtmanden og landvæsenskommissærer. Kommissionernes arbejde blev nedfældet i en protokol med referater af kommissionens møder og beslutninger. Ved siden af protokollerne findes der som regel pakker indeholdende dokumenter til protokollerne. Kildegruppen lider dog af den begrænsning, at den alene dækker åstedsforretningen og den største lodsejers ansøgning herom. På dette tidspunkt var jorderne opmålt, hvorfor kommissionens arbejde fremstår som en afslutning på jordfordelingen. Endelig må det ikke glemmes, at der for den enkelte udskiftning blev udarbejdet et udskiftningskort.

I et driftsmæssigt perspektiv udgør kortene en sigende kilde, idet man ved valget af udskiftningsfiguren havde flere valgmuligheder: valgte man en blokudskiftning, hvor det enkelte brugs jorder samledes i helst ét sammenhængende jordstykke, betød det på langt sigt imidlertid, udover bøndernes omend ikke formelle, så dog reelle samtykke, at der blev udflyttet temmelig mange gårde. Det betød igen en dyr udflytning og manglende indtægt fra gårdene i deres opbygningsfase. Det andet alternativ var stjerneudskiftningen, hvor hvert brug fik samlet sine jorder, men hvor flertallet af gårdene forblev i den oprindelige landsby.

Bag valget af udskiftningsform lå en flerhed af motiver, hvor geografiske overvejelser, pragmatiske (kan man få fæsterne med på ideen) og drifts-

økonomiske overvejelser spillede ind. I et godsperspektiv udgør kortene derfor en om ikke afgørende, så dog væsentlig kilde.

Der kan ikke slås nok til lyd for, at analyser af udskiftningen må tage deres udgangspunkt i økonomiske betragtninger. Den regnskabsmæssige situation er måske ikke altid på et niveau, hvor analyserne kan resultere i fuldstændige økonomiske opstillinger. Ikke desto mindre må man i analyser af den økonomiske side af udskiftninger skelne imellem den økonomi, der knytter sig til selve gennemførelsen af en udskiftning, og den, som følger af udskiftningen, d.v.s. driftsresultater efter udskiftningen sammenlignet med før udskiftningen. Ser vi på gennemførelsen af udskiftningen, skal udgifterne og reformens finansiering søges i forskellige kildegrupper. Den første store post ved udskiftning var opmåling og lodafsætning. Omkostninger i forbindelse hermed kan findes i godsernes regnskaber - det må her anbefales at søge til bilagene, der ved deres større specificationsgrad kan give en ganske nøje beskrivelse af, hvilken fase landmåler/landinspektørregningen stammer fra. Man kan endvidere være heldig i landmåler/landinspektørers privatarkiver at finde specifikationer af deres regninger.

Som den anden store post findes ikke overraskende udgifter forbundet med udflytning af gårde. Udflytningen kostede dyrt i materialer og mandskabsindsats. Denne post findes typisk i godsernes regnskaber, og her må man være specielt omhyggelig med bilagene, idet materialeudgifter ikke nødvendigvis fremtræder tydeligt i hovedbogen. En væsentlig udgiftspost var eftergivelse af landgilde og hoveri. Der var flere bevæggrunde til eftergivelse af afgifter - typisk kunne landgilde eller hoveri i større eller mindre omfang eftergives eller nedsættes for at hjælpe fæsterne i gang på den nye jord. Andre gange blev landgilderestancer eftergivet for at give fæsteren en start »påny«. Eftergivelser af landgilden/landgilderestance er oftest vist i regnskaberne.

Udgifterne kunne dækkes fra flere kanaler: Således ydede staten en vis udflytningshjælp - Rentekammerets arkiver indeholder en, omend ikke fuldkommen opgørelse over udflytningshjælpen. Statslige tilskud er også opført i amtsarkiverne og i godsernes regnskaber. Ved sammenholdninger af de forskellige kildetyper kan det følges, hvorledes ansøgninger om udflytningshjælp blev behandlet. Ikke alle fik det ønskede beløb. Forordningen af 17. juni 1792 gav godsejerne ret til at pålignе fæsterne at betale rente af udskiftningens omkostninger. Indbetalinger af denne art må søges i godsregnskaberne. Amtmandsarkiverne kan eventuelt fortælle, hvorvidt afgiften blev aftalt. Bønderne kunne endvidere betale til udskiftningen ved en direkte ydelse, omend den ikke var helt lovlig. Oplysninger herom må søges i godsregnskaberne.

Det mest interessante ved udskiftningen set fra et godsperspektiv er rentabiliteten i investeringen, spørgsmål om hvornår investeringen har betalt sig tilbage. Den bedste tilgang til dette spørgsmål er analyser af udviklingen i indfæstning og landgilde før, under og efter udskiftningen samt undersøgelser af udviklingen i fæsternes restancer. Kilderne til denne undersøgelse er ikke overraskende godsregnskaberne. Men for at få et dækkende billede af udviklingen, er det nødvendigt at sammenligne udviklingen i afgifterne med den øvrige prisudvikling i samfundet. Betragtninger over ændringer i afgiftsniveaulet må således ikke gøres isoleret.

b. Hoveri

Først med forordningen af 6/5 1769 forsøgte regeringen at påvirke hoveriets omfang. Hidtil havde godsejerne (herunder kronen) selv fastsat omfanget og tilrettelæggelsen af fæstebønders og fæstehusmænds arbejdspræstationer, og selv om disse pligter måske i perioder kunne forekomme sædvanebestemte, illustrerer udviklingen i 16-1700-tallet, at »jorddrotterne« ikke følte sig bundet af fortiden. - De offentlige indgreb har afgørende betydning for kildematerialet til hoveriets historie. Før 1768/69 er kilderne få og spredte; fra o. 1769 blev situationen omvendt: amter og centraladministration modtog en »syndflod« af »reglementer«, »beretninger« osv. Materialet er fortsat kun udforsket i et begrænset omfang.

Meget lidt af det offentlige kildemateriale før 1770 rummer glimt af hoveriets historie. Enkelte fingerpeg giver de såkaldte »udspisningsregistre« i lensregnskaberne; et fåtal kongebreve oplyser noget om hoveriet på kronens gods. Tingbøger fra 16-1700-tallet kan berette om konflikter vedr. især ægter, om hoverinægtelser osv.

Den statslige intervention i hoveri-sagen har derimod efterladt et særdeles værdifuldt materiale vedr. hoveriets omfang og organisation i de senere årtier af 1700-tallet. Hoveribestemmelserne udkom i to perioder, nemlig 1769-73 og 1791-99; lovforberedelserne og gennemførelsen giver naturligvis kildemateriale for et noget større tidsrum.

I april 1768 pålagde Danske Kancelli den lokale øvrighed at indsamle informationer om væsentlige landbrugsspørgsmål, herunder hoveriet. Et år senere - den 6/5 - måtte »jorddrotterne« i gang med at nedskrive skematisk oplysninger til i alt 20 spørgsmål. Skemaerne - såkaldte »generalhoverireglementer« - skulle sendes til amtmanden. De ville, korrekt udfyldt, indeholde en meget fyldig beskrivelse af hovedgårdens og fæstegodsets forhold: ejere og brugere, hartkorn, udsæd og høstudbytte, afgifter og andre pligter m.m. Væsentlige punkter til belysning af hoveriet er følgende: hovedgårdsmarkernes udsæd, antal og drift; de hoverigørende og hoveri-

fri bønders antal; antallet af det ugentlige spand- og gangdage, særskilt angivet i sæde- og høsttiden og i den øvrige tid; afstanden fra fæstegård til hovedgård; godsets standardmål for de enkelte præstationer (f.eks. hvor stort et areal anslås en pløje- og harvedag til? - Hvor mange mil er en dagsrejse med vogn?).

Et - radikalt - skridt videre gik regeringen i 1771 med forordningen af 20/2. Heri blev hoveriet kædet sammen med fæstegårdenes hartkorn, og en ydelse på 8 spanddage og 16 gangdage pr. td. hartkorn blev fastsat som maximum. Snart vendte besindigheden dog tilbage. Godsejerne havde klaget over, at de ikke kunne drive gårdene med så indskrænket hoveri, og den Guldberg'ske forordning fra 12/8 1773 gjorde atter avlingshoveriets omfang til et privat anliggende; hoverireglementet, nu forfattet af amtmanden og et par sagkyndige efter besøg på godserne, skulle blot opregne det løsere hoveri: kornrensning, skovning, transporter osv.

Først i 1791 greb regeringen atter ind i dette ømtålelige anliggende. If. plakater fra den 24/6 og 23/12 skulle jorddrotterne indlede forhandlinger med fæstegårdmændene om frivillige overenskomster vedr. hoveriets omfang (såkaldte »hoveriforeninger«); overenskomsterne skulle herefter kun kunne ændres med tilladelse fra Rentekammeret. Kunne jorddrotten ikke forhandle sig frem til en mindelig ordning, måtte han if. den første plakat i okt. samme år indsende »hoveriefetterretninger« (20 spørgsmål!) til amtet. Så skulle landbokommissioner senere »vende tilbage til sagen«! Regeringen ventede længe, men 1795-1801 fik 2 sådanne kommissioner løst de sidste hindringer for hoveri-reformens gennemførelse.

»Generalhoverireglementerne« (henliggende i Rentekammerets arkiv, VA XII, nr. 432. 49-67) er kun delvist bevaret; de dækker kun 400 hoved- og ladegårde, heraf de $\frac{2}{3}$ i Nørrejylland. En ekstrakt af skemaets 9 første spørgsmål forøger dog antallet af karakteriserede gårde til ca. 580. - En lang række af skemaernes informationer må betragtes som ret pålidelige, f.eks. oplysninger vedr. hovedgårdsmarker, antal fæstebønder, landgilde m.m. Derimod skal jorddrotternes opgørelse af hoveriets omfang tages med et stort forbehold; de frygtede - med rette -, at regeringen ville fiksere den bestående tilstand som maximum, og derfor var det fristende at ansætte præstationerne højt. Skemaets sondring mellem hoverigørende og hoverifri bønder er tildels misvisende; det viser sig, at de fleste fæstebønder faktisk forrettede hoveri, og at mange hoverigørende var meget lidt bebyrdet.

Amtmændenes *hoveriprotokoller* fra 1773-74 (i genpart indsendt til Rentekammeret, VA XII, 2485. 85-92) dækker som nævnt ikke avlingshoveriet. De afviger i detailrigdom fra det strengt summariske til vidtløftige oplysninger om hoveridagenes antal og fordeling på fæstegodset.

»Hoveriforeningerne« fra 1790-ernes begyndelse befinder sig i Rente-

kammerets arkiv (VA XII, 2485. 93-109), evt. i kopi i amtsarkiverne. Lette tilgængelig er en ekstrakt for i alt 581 hoved- og ladegårde. Foruden det fri og ufri hartkorn og de hoverigørende/hoverifri bønders antal og særlige hoveripræstationer anfører ekstrakterne antallet af spand- og gangdage pr. helgård ved hvert gods. Informationerne er ikke ganske fuldstændige fra hvert gods. - De originale hoveriforeninger omfatter gerne følgende punkter: 1) opregning af det antal bønder, der har indgået aftalen, og af hovedgårdens tilliggende; 2) oversigt over avlingshoveri, ægter og småhoveri med angivelse af »hovmål« for hvert arbejde; 3) oversigt over hver bondes hoveri, specificeret i plov-, spand- og gangdage. Hertil kan slutte sig en slags regulativ vedr. arbejdsdagens længde, pauser samt god orden.

Omtrent 20% af godserne måtte have besøg af landbokommissionerne 1795-1801, før hoveri-forliget var i hus. Disse godsers tilstand er særligt fyldigt belyst, dels gennem det 20 punkt-skema, som jordrotterne skulle indsende (*hoveri efterretninger*, Rentekammerets arkiv, VA XII, 2485. 110-27), dels via *kommissionernes forhandlingsprotokoller* (sst. 435. 1-2 og 10-11 og tilhørende sager), hvori man foruden »efterretningerne« også vil finde hoveriforeningerne og diverse forberedende materiale: landinspektørens undersøgelser og kommissionens kendelse (såfremt et forlig ikke kunne opnås). Et medlem af hoverikommissionerne, amtmand og baron C. M. H. Løvenskiold til Løvenborg og Vognerup, har efterladt sig en dagbog fra årene 1795-97. Den rummer en oversigt over begivenhedsforløbet, krydret med personlige kommentarer og iagttagelser. Det kan i parentes bemærkes, at den samme baron Løvenskiold har efterladt sig 3 bind af »dagjournaler« (dagbøger) fra årene 1776-80 og 89, 1790-93 og 1793-96. Disse bind rummer en guldgrube af informationer vedr. hovedgårdsdriften, herunder naturligvis hoveriet.

Perioden fra det 16. århundrede indtil ca. 1790 antages at rumme en betydelig forøgelse af hoveribyrdens (omend med lokale forskelle). Det kildemæssige grundlag for denne antagelse er desværre spinkelt (jvn. den tidligere omtale). Derimod har flere veldokumenterede udviklingstræk kunnet sandsynliggøre hoveriets fremvækst, bl.a. udvidelsen af adskillige hovedgårdes marker samt intensiveringen af hovedgårdsdriften; ønsket om at samle fæstegodset i nærheden af hovedgårdene (»arrondering«) antyder en markant interesse for at udnytte arbejdskraften.

Skrubbeltrangs analyse af hoverireglementerne fra o. 1770 har tydeligt vist, at fæstebønderne var forskelligt belastet af hoveriet; en del gårde - gerne de største og mindste - var hoverifri, mens de øvrige var belastet i forskellig grad. Det skal dog bemærkes, at de enkelte fæstebønders ind-

sats, angivet i tid og præstation, vanskeligt lader sig beregne. Denne mulighed åbner derimod 1790-ernes »hoveriforeninger« i mange tilfælde.

Med udgangspunkt i en undersøgelse af hoveriet på Egeskov har Lotte Jansen i øvrigt sammenholdt hoverikravene ved en halv snes fynske og 60 sjællandske godser. Målestokken er her en fuld »hovning«, dvs. hoveri ved en »helgård«. Afvigende opgørelsesmåde i hoveriforeningerne kan dog gøre sammenligninger mellem forskellige godser vanskelig.

Regeringen ønskede at fremme den frivillige afløsning af hoveriet med et årligt pengebeløb. En paragraf i forordningen af 15/6 1792 åbnede udsigt til, at en godsejer, der havde udstykket sin hovedgårdsjord i mindre avlsgårde, og som lod en sådan parcel drive uden hoveri, kunne opnå Rentekammerets tilladelse til - ved fæsteledighed - at udvide denne parcel med tilstødende bondejord. En kgl. resolution af 20/4 1813 gav ikke-udstykkede hovedgårde samme mulighed, naturligvis stadig med bl.a. naturalhoveriets afvikling som betingelse. Denne bestemmelse (gentaget i en plakat fra 1838) blev ophævet med loven af 4/7 1850, hvis hovedsigte var at få sat skub i afløsningen af hoveriet. Afløsning skulle nu finde sted, såfremt godsejeren eller $\frac{1}{3}$ af de hoveripligtige bønder krævede det. Hvis man ikke kunne blive enige, skulle der nedsættes en kommission.

If. 1838-plakaten fik rentekammeret bemyndigelse til at afkræve amt-mændene *årlige indberetninger om naturalhoveriets afløsning*. Ekstrakter af sådanne for perioden 1838-47 findes i arkivet for ekspeditionskontoret for skattesager (rentekammeret, Rigsarkivet, VA XII, 253.256). Det nyoprettede indenrigsministerium (1848) modtog disse indberetninger som arv fra rentekammeret. Genparter kan utvivlsomt findes i amtsarkiverne; en serie fra årene 1853-66 er i hvert fald anført for Svendborg amts vedkommende. Informationer om hoveriets afløsning fandt vej til den offentlige statistik (jvn. bl.a. opgørelsen for 1850 i Stat. Med. 1. rk., bd. 1). Materialet kan suppleres med fæstebreve, hoveriprotokoller, godsregnskaber mv. fra de enkelte godsarkiver.

III. Retsvæsenet

1. Ting- og dombøger

Endnu omkring 1500 var det verdslige danske retsvæsen i det store og hele ikke organiseret efter den sondering mellem retsinstanser (under-, over- og højesteret), som kendetegner et moderne retsvæsen. Alle domstole

kunne i de fleste tilfælde fungere som første instans. Trods flere tilløb i det 13.-15. århundrede forblev indslaget af et appelsystem sparsomt.

De verdslige domstole omfattede på lokalt plan *herredstingene* (for landdistrikterne), *birketingene* (for udsondrede kgl., gejstlige eller adelige godsdistrikter) og *bytingene* (for købstæderne). - Rigets inddeling i »lande« afspejledes af de ca. 13 *landsting*, hvoraf de vigtigste skal søges i Lund (Skåne), Ringsted (Sjælland), Odense (Fyn) og Viborg (Nørrejylland). - *Det kgl. retterting* var kongerigets højeste og eneste rigsdækkende domstol.

Det 16. århundredes lovgivning vidner om regeringens ønske om en egentlig instans-opdeling. Ifølge recessen af 1537 skulle de fleste sager først indstævnes for herredstingene, mens rettertinget i højere grad blev tilkendt rollen som øverste appelinstans.

Under enevælden (1660-1848) gennemgik retsvæsenet flere mere eller mindre væsentlige ændringer. - Rettertingets forvandling til et regeringskollegium, *Højesteretten*, umiddelbart efter »Statsomvæltningen« var nok snarere et navneskifte. Vigtigere var det, at denne ret i 1814 fik sit distrikt betragteligt formindsket ved Norges afståelse. - Det territorielt stærkt reducerede kongeriges 7 tilbageblevne landsretter »bortsaneredes« i 1805 til fordel for 2 *overretter* i henholdsvis *København* og *Viborg* (Landsretten i Stege var dog allerede ophævet i 1681; den i Rønne forsvandt først i 1815). - På lokalt hold var denne sanering af retsvæsenet allerede indledt i 2. halvdel af det 17. århundrede. Ikke mindst af økonomiske grunde blev herreds- og byfogedembederne hyppigt samlet på færre hænder, og herredstingene rykkede ikke sjældent ind i købstæderne. Mens de kgl. birker gradvist bortfaldt i det 16. og 17. århundrede, åbnede regeringen mulighed for, at private godsejere kunne oprette deres egne birker.

Det kgl. retterting omfattede 2 domstole, nemlig »*herredagen*« (kongen i forening med rigsrådsmedlemmer), dvs. den egentlige højesteret, samt en særdomstol, »*Rigens ret*«, som Rigens kansler tog sig af. Herredagens virksomhed er nedfældet i »*herredagsdombøgerne*«, kanslerens i »*Rigens dombøger*« og »*Rigens forfølgningsbøger*«.

Herredagen kunne behandle alle slags sager, også ejendoms- og arvesager. Før reformationen var der dog alene tale om sager af verdslig art.

Der var ingen sikkerhed for, at den tabende part rettede sig efter kongebrevet. Var resultatet negativt, havde den forurettede part adgang til at søge bistand hos Rigens ret: Rigens kansler kunne bemyndige sagsøgeren til at gøre udlæg (indførsel) i sagsøgtes ejendom. I det hele taget fungerede kanslerens domstol i flere henseender som en fogedret. Sager vedr. gæld, krænkelse af privat ejendomsret, strid om ejendomsret osv. skulle indledes ved det lokale herredsting, men herefter kunne de bringes for kansleren. Sagsøgeren modtog af denne 3 breve, der angav kortvarige frister for ind-

vendinger fra sagsøgte side: først et »15 dages brev«, dernæst et »10 dages brev« og et »5 dages brev«. Reagerede den sagsøgte ikke, udstedte retten et »straksbrev«, og hermed var det slut. Det næste brev, »ridebrevet«, gav sagsøgeren bemyndigelse til med støtte fra en række navngivne mænd at gøre udlæg i sagsøgte ejendom. - I mange tilfælde nåede sagen dog ikke så vidt. Den sagsøgte rejste indvendinger (»tog genbrev« hos kansleren). Herefter opgav sagsøgeren måske sagen eller udtog stævning. I det sidste tilfælde blev sagen gerne udskudt, og den endte derpå oftest med mindeligt forlig eller dom.

En særlig type sager var de såkaldte »forfølgninger til lås«, en procedure, der skulle fastslå ejendomsretten endegyldigt. Et eksempel er sagen vedr. Oregård på Fyn 1541-43. I 1539, på herredagen, havde Poul Ahlefeld fået majestædens skødebrev på Oregård og tilliggende gods. Denne overdragelse blev senere endeligt fastslået ved Rigens ret: denne udstedte 17/10 og 3/12 1541 samt 15/1 og 10/3 1542 i alt 4 »dombreve til lås«. Herefter fulgte en »almindelig stævning« (på 1 år og 6 uger, indledt 21/4 1542) og en 2. stævning (»almindelig stævnings overhørelse« på 6 uger), bekendtgjort 1/6 1543. Omsider - den 14/7 1543 - fik Poul Ahlefeld sit låsebrev. - Så glat gik det langt fra i alle sager. I adskillige tilfælde var der tale om adkomstbreve - skøder, testamenter, skiftebreve etc., der ikke var ganske indiskutable! Følgelig rejste en eller flere personer indvendinger mod dombrevet (vedkommendes ejendomsret) ved at indhente »genbrev« hos kansleren. Såfremt stridens parter ikke kunne forliges, måtte retten afsige dom. - Fremgangsmåden i de ovennævnte sager var meget omstændelig; formålet var at sikre den sagsøgte eller den forurettede størst mulig retsbeskyttelse.

Den ældste herredagsdombog begynder 1537. Serien af Rigens forfølgningsbøger og dombøger åbnes også på omtrent samme tid, nemlig 1536 og 1540. - Bøgerne er en meget vigtig kilde til bl.a. godsstrukturen i en periode, der endnu ikke er dækket af landstingenes og herredstingenes protokoller. Adkomster, indført i rettertingets bøger, opregner hyppigt detailleret hovedgårde med underliggende fæstegods. - Hen mod slutningen af 1500-tallet svinder antallet af låsebrevsforfølgninger ind. Forklaringen kan være, at de store mageskifter i et stigende omfang overflødiggjorde denne omstændelige bevisførelse.

Flere dom- og forfølgningsbøger foreligger i uforkortede, trykte udgaver. Det drejer sig om V.A. Sechers »Samling af Kongens Rettertings Domme 1595-1614«, I-II (1881-86) samt Troels Dahlerups »Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid«, I-II (1959-69). Hertil må føjes flere udvalg af domme, der også rummer righoldigt materiale fra rettertinget, nemlig J.L.A. Kolderup-Rosenvinges »Udvalg

af Gamle Danske Domme ...«, I-IV (1842-48) samt Erik Reitzel-Nielsens og Ole Fengers »Danske Domme 1375-1662« (1978ff).

Kildematerialet til belysning af *herredstingenes* og *landstingenes* tidlige virksomhed er yderst sparsomt. Først i 1551 bestemte regeringen, at tingskriverne skulle indføre domme, skøder, tingsvidner etc. i en særlig protokol. Desværre er langt størstedelen af *herredstingsprotokollerne* fra tiden indtil engang i det 17. århundrede gået tabt. De første bind af *landstingenes bevarede protokolsamlinger* stammer ligeledes fra det 17. århundrede. Således indledes den nørrejske serie 1616, men der findes dog spredte nørrejske bind fra de forudgående årtier (det ældste har 1568 som begyndelsesår). - En vigtig kilde til ejendomsbesiddelsen i det 15. og 16. århundrede er *tingsvidner*, dvs. retlige beviser for den faktiske besiddelse af en eller flere ejendomme, udstedt af tinget. Mange af dem er besvaret i de adelige godsarkiver. 1882 udgav arkivar Oluf Nielsen en samling på 112 tingsvidner fra det nørrejske område.

Mens adelens handel med ejendomme etc. i det 15. og 16. århundrede hyppigt foregik uden for tingene, foreskrev en forordning af 1622 tinglæsning af skøder og pantebreve på landstingene. Regeringen arbejdede for at få indført specielle protokoller ved lands- og herredstingene. 1632 krævede den indrettelse af særlige panteprotokoller; 50 år senere lød kravet på ting-, pante- og skifteprotokoller. Tingbogen (nu: »justitsprotokollen«) skulle omfatte de almindelige sager, mens en række særlige sagemråder (hvis tal voksede) tildeltes hver sin protokol. I landdistrikterne trængte disse nye protokolbestemmelser kun langsomt igennem.

De særlige skøde- og panteprotokoller vil blive omtalt i det efterfølgende. Her skal alene de almindelige tingbøger karakteriseres. Herreds- og birketingsprotokollerne belyser især »lokalsamfundet«, herunder forholdet mellem herskab og fæstebonde. Et eksempel på spændvidden i dette materiale er Skast herreds protokoller fra 1630-ernes 2. halvdel; heri belyses eller strejfes f.eks. spørgsmål om ejerforholdet: landgilderestancer, afståelse af fæstegods, bortfæstning af enge og gadehuse, opsigelse af fæste m.m.; direkte eller indirekte afspejler hovedgårdsdriften sig i sager, hvor hoveri og ægter spiller en rolle: tærskning, høkørsel, møgagning, pløjning osv. Hovedgårdens personale dukker måske op i denne sammenhæng: ridefogeden eller »fuldmægtigen« samt skriveren; dreng, karle, kuske eller skytter.

I godshistorisk sammenhæng har tingbøgerne først og fremmest betydning som supplement til godsarkiverne. Det billede, de giver af godsdriften, er flimrende og spredt, og i reglen var de sager, som retsvæsenet blev indblandet i, af ret ekstrem karakter. - Et eksempel på en omfattende udnyttelse af tingbøger er Hans Fussings studier i landbrugshistorien o. 1600, »Herremand og Fæstebonde« (disputats, 1942).

Benyttelsen af protokoller vanskeliggøres af mangel på registre. Desuden rummer især de ældre protokoller utvivlsomt en hel del fejl eller unøjagtigheder, fordi tingskriveren hyppigt - i strid med loven - ikke førte protokol under selve retshandlingen, men først senere foretog en indskrift f.eks. efter løsere notater. Referatet af udsagn og dokumenter kan desuden være meget summarisk, uden angivelse af dommens præmisser.

Flere af 1600-tallets retsprotokoller foreligger i trykt form. Arkivar Poul Rasmussen har udgivet Viborg Landstings dombøger for årene 1616-18 (Viborg 1965-81 + oversigt/registre, Viborg 1984). Hertil må føjes, at de ovennævnte udvalg af domme også rummer fyldigt materiale fra landstingene. - Et udpluk af de fåtallige herreds- og birketingbøger fra det tidlige 1600-tal er ligeledes publiceret. Det drejer sig om Herlufsholm birks tingbog 1616-19 og 1630-33 (ved Karen Marie Olsen), Sokkelund herreds tingbog 1621-22 og 1625-37 (ved Ole Karup Pedersen og Karen Marie Olsen), Skast herreds tingbog 1636-40 (ved Poul Rasmussen) samt Aasum herreds tingbog 1640-48 (ved Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup).

2. Skøde- og panteprotokoller

En for godshistorien særligt vigtig art af tingbøger er lands- og herredstingenes *skøde- og pantebøger*. 1622 blev det forordnet, at alle skøder på eller lån mod pant i jordegods, der tilhørte adelige, skulle tinglyses ved et lands-ting. 1660 forsvandt adelens eneret på at besidde »frit« jordegods, men skøder og pantebreve på gods af større omfang blev fortsat læst ved landstingene, indtil disse blev nedlagt 1805.

Landstingenes skøde- og pantebøger bliver derved en central kilde i godshistorien. Fra Viborg landsting er de med små lakuner bevaret fra 1624 og frem (for perioden 1624-57 udg. af Jens Holmgaard og Poul Rasmussen), fra Sjællands landsting fra 1630/32 og fra landstinget i Odense fra 1646. Man kan regne med, at alle godshandler, der vedrørte hele gods-er eller større godsmængder i øvrigt, er indført i skøde- og pantebøgerne, og det som regel i form af egentlige jordebøger, hvor hver enkelt brugs beliggenhed, fæster og landgilde er nævnt - efter 1688 tillige dets matrikulerede hartkorn. Desuden får vi naturligvis oplysninger om køber og sælger, salgssum og salgsvilkår.

Pantebrevene er noget mere kortfattede i fremstillingen af det pantsatte gods, hvorimod lånets størrelse og betalingsbetingelser naturligvis er medtaget. Såfremt lånet blev betalt, finder man så senere en aflysning af pantet.

Skøde- og panteprotokollerne fortæller os direkte om salg og belåning af jordegods, og fra dem får vi en række interessante oplysninger, såvel om

den generelle udvikling i handlerne og belåningen, som til de enkelte godsers historie. Som nævnt rummer de mange jordebøger, som man ofte ikke kan få tilsvarende fra anden side. Den største vanskelighed ved at bruge skøde- og pantebøgerne til at belyse enkelte godsers historie ligger i, at indførslerne alene er kronologisk og ikke geografisk ordnede. I bøgerne er der personregistre, men ikke topografiske registre. Da skøde- og pantebøgerne imidlertid er én af hovedkilderne bag Trap: »Danmark«s ejerrækker for de enkelte godser, er Trap i de fleste tilfælde en nyttig indgangsnøgle, da den oplyser, hvem der solgte og købte godserne, og hvornår de gjorde det. Nu har Trap næppe hver eneste godshandel med, og pantebrevene falder helt udenfor, men Traps ejerrækker gør det muligt at bruge personregistrene som indgang til godserne. Desværre har man ikke den kontrolmulighed at kunne finde alle ejerskifter i skøde- og pantebøgerne, da skifter og arveudlægsskøder ikke skulle tinglyses.

Mens skøder på hovedgårde normalt blev indført i skøde- og pantebøgerne, er billedet noget mere broget for de salg af fæstegods til selveje, der begyndte at ske i slutningen af 1700-tallet. Sådanne selvejekøb kan være indført i skøde- og pantebøgerne, men det er mere undtagelsen end reglen, og man kan næppe vente noget fast system i, hvad der er med, og hvad ikke. Til at belyse fæstegodsfrasalgene er kilden derved forholdsvis dårlig.

En særlig vanskelighed ligger i at finde, hvilket landsting de enkelte skøder og pantebreve blev tinglyst ved. Pantebrevene skulle tinglyses ved det eller de landsting, det pantsatte gods hørte under, men skøderne blev normalt læst ved det ting, sælgeren som person hørte til. Kronens skøder er derfor normalt læst ved Sjællands landsting, men her er kildeudgaven Kronens Skøder (se s. 74) under alle omstændigheder en fornuftig indgang.

1805 overgik tinglysningen af skøder og pantebreve til herredstingene. I første halvdel af forrige århundrede førte disse så normalt skøde- og pantebøger efter samme model, som landstingene havde gjort, men nu altså kun for det væsentligt mindre område, pågældende jurisdiktion omfattede, hvad der normalt vil lette arbejdet med dem noget. For det meste blev skøder på godser fortsat indført i skikkelse af jordebøger, men det kunne også ske i mere summarisk form.

I løbet af forrige århundrede gik man over til geografisk ordnede bøger med normalt 1-2 sider pr. ejendom. Ved godser, hvor frasalget til selveje skete sent, vil selvejekøbet normalt være den første indførsel ved hver ejendom. Her kan man altså belyse fæstegodsfrasalget ved hjælp af skøde- og pantebøgerne, men som regel vil man kunne finde bedre kilder i godsarkiverne.

Seks studier i det danske godssystemes historie 1500-1919

Et fæstegodssimperium på reformationstiden

Mogens Gøyes godssamling og godstab 1500-1544

Af Jens Ulrik Engelund

Indledning

I sin »Danmarks Riges Krønike« fra 1595 skriver Arild Huitfeldt følgende nekrolog over Mogens Gøye: »År 1544 palmelørdag døde den ærlige, velbyrdige og højtberømte ridder Mogens Gøye ejer af Krenkerup, Danmarks Riges Hofmester og lensmand på Skanderborg, som han om tirsdagen før havde fæstet sin datter jomfru Mette med Jost Høg. Han var en af de mægtigste og rigeste riddere på jordegods, hvis lige ikke har været i her i riget eller i Tyskland i flere hundrede år«. Arild Huitfeldt siger her klart, hvad senere historikere har bekræftet, at rigdom i det 16. århundrede fremfor alt bestod af jordegods¹.

Middelalderens godssystemer er især udforsket af Erik Ulsig i den epokegørende disputats »Danske adelsgodser i Middelalderen«. Erik Ulsig har påvist, at fæstegodset var det typiske grundlag for 15. århundredes godsdrift. Hovedgårdene havde med enkelte gamle storgodser som undtagelser kun temmelig små jordtilligender, som man søgte at samle omkring hovedgården med større eller mindre held. Godsejeren var altså rentenyder og havde tid til at beskæftige sig mere med politik og lensadministration end egentlig godsdrift. Erik Ulsig kunne dog ikke give noget klart svar på, hvornår fæstegodssystemet ændrede sig til hovedgårdsdrift².

Jens Villiam Jensen har undersøgt godssystemet i sidste halvdel af det 16. århundrede. Han kommer til det resultat, at koncentrationen af fæstegodset omkring hovedgårdene først tog fart i det 17. århundredes første halvdel³.

Formålet med denne undersøgelse er at følge udviklingen i Mogens Gøyes godspolitik med særligt henblik på køb/salg og gevinst/tab af fæstegårde i perioden 1523-1544. På baggrund af »Eline Gøyes Jordebog« og et upubliceret tokkeskifte fra 1551 (herefter »skiftet 1551) er det muligt at vurdere forskydningerne i Mogens Gøyes godsmasse/fæstegårdstal ud fra

statustal i årene 1523, 1532/37 og 1544⁴. Eline Gøyes Jordebog (EGJ) tilhørte Mogens Gøyes datter og er skrevet i 1532, men den er sikkert blevet ajourført til 1537. Vedrørende Mogens Gøyes godshistorie er det interessante ved EGJ, at den indeholder både jordebog og brevregister (fortegnelse over adkomstbreve, lovhævder, skøder, domme m.v.) på hans gods. Dette skyldes, at godset, som det ses af tokkeskiftet 1551, i første omgang blev fordelt på kryds og tværs af brevene på de enkelte godsdele. Derfor måtte alle arvingerne have såvel en jordebog som et brevregister, for at de kunne se, hvor brevene på deres godsandele befandt sig, idet brevene var fordelt i arkiver på flere af Mogens Gøyes herregårde⁵. De nævnte statusår er særlig interessante, fordi Mogens Gøye var med i det politiske centrum både under tronskiftet Christian II/Frederik I i 1523, i spørgsmålet om kongevalget på herredagen 1533 efter Frederik I's død og endelig under grevefejden og reformationen. 1544 er som nævnt Mogens Gøyes dødsår. Undersøgelsen vil vise, at alene overleveringen af et delvist skifte kan anvendes til at vurdere en samlet godsmængde, når der tages hensyn til de anvendte skifteformer. Specielt for »Skiftet 1551« viser det sig, at en række ejendomstrætter i perioden 1537-1551 udgør en væsentlig usikkerhedsfaktor for statustallene i 1544. I praksis fører dette til en analyse af ejendomstrætternes indvirkning på Mogens Gøyes godspolitik efter reformationen. For at klargøre de problemer selve trætteformen giver for den nævnte analyse, vil trætteprincipperne for gæld og ejendom under Christian III blive gennemgået i en ekskurs. De velkendte trætter mellem Mogens Gøye og dattersønnen Peder Oxe om godserne Gisselfeld og Torsø vil kun blive nævnt perifert, idet disse godser ikke hørte til Mogens Gøyes egentlige ejendom⁶.

Mogens Gøyes godserhvervelser før 1523

Da Eskild Gøye døde i 1506, efterlod han sig en anselig godsmængde til sine børn Mogens, Henrik og Ide. Det må understreges, at det først var med Eskild Gøye, at slægten indtrådte i den danske højadel⁷. Eskild Gøye drev en særdeles aktiv godspolitik, idet han gennem pant og køb gjorde Krenkerup til et virkeligt storgods samtidig med, at han ved arv og køb erhvervede sig godskomplekserne Gisselfeld, Torsø og »Det store Pant« (Skåne). Ialt kan denne godsakkumulation ansættes til ca. 500 fæstegårde⁸.

Det er i lyset af denne rigdom, som kun få af Eskild Gøyes samtidige fæller kunne måle sig med, at man må se hans ægteskab med Mette Rosenkrantz. Mette var datter af Erik Ottesen Rosenkrantz, som næst efter rigshofmester Poul Laxmand var den største jordbesidder i kongeriget om-

kring år 1500. Mette Rosenkrantz arvede godset Skærso med 109 fæstegårde ud af en samlet arv efter faderen på 800 fæstegårde⁹.

Endelig blev Eskild Gøye også en politisk magtfigur, da han som den første af sin slægt indtrådte i rigsrådet og senere i 1489 blev udnævnt til rigsmarsk.

Mogens Gøye havde således udsigt til en stor arv, samtidig med at han gennem sin slægt var i nær forbindelse med rådsaristokratiets politiske centrum. I endnu højere grad end hos Eskild Gøye og Mette Rosenkrantz synes arveforventninger at have stået bag konstellationen Mette Bydelsbak/Mogens Gøye. Mette Bydelsbak blev fra 1500, da broderen Lauritz Bydelsbak døde under Ditmarskerkrigen, på en gang arving til et enormt gods (ca. 600 fæstegårde). Trolovelse og ægteskab mellem de to lader sig ikke umiddelbart datere, men det må være sket, før kong Hans den 6/10 forlenede Mogens Gøye og hustru Mette Bydelsbak med Tordrup len¹⁰. På dette tidspunkt synes Mogens Gøye ikke at have været særlig velhavende. Det var sikkert derfor, at en del af pantesummen i Tordrup stammede fra Mette Bydelsbaks løsøre. Et bevis herfor findes i en langt senere dom fra 1548 mellem Mogens Gøyes arvinger og Esge Bille: »at han (Mogens Gøye) havde og brugte af hans børn og arvinger efter ham førnævnte fru Sophies (datter af Mogens Gøye og Mette Bydelsbak) anpart i Tordrup pant, i deres hovedgårde, købstadsgods og møllegods«¹¹.

Egentlig rådighedsret over et større gods opnåede Mogens Gøye først ved det endelige skifte efter Eskild Gøye i 1508¹². Da Mogens, Henrik og Ide Gøye havde foretaget arveskifte efter faderen, blev Mogens Gøye med et slag fantastisk rig. Hans arvepart bestod af slægtsgården Krenkerup og 285 fæstegårde, men samtidig fik han mulighed for at råde over det dobbelte antal. Ifølge jyske lov var det en betingelse, at manden ejede lige så meget og lige så godt gods som det af hustruens, han bestyrede¹³. Denne paragraf har uden tvivl haft til hensigt at forhindre manden i at pantsætte eller sælge af giftermålsgodset, uden at hustruen eller hendes slægt havde sikkerhed i mandens eget gods. Reelt må det dog antages, at Mogens Gøye efter at have arvet sin far opnåede rådighedsret over hele Mette Bydelsbaks gods. Situationen i 1523, det år Christian II blev afsat og Frederik I blev kronet, var da, at Mogens Gøye rådede over 965 ½ fæstegårde, hvoraf han kun havde købt 65 ½¹⁴. Mogens Gøye var hermed højadelens ubestridt største godsbesidder, og af tidligere storgodsejere synes kun morfaderen Erik Ottesen Rosenkrantz og rigshofmester Poul Laxmand at have været i besiddelse af et lignende antal fæstegårde. Såvel magtpolitisk som godspolitisk nåede Mogens Gøye længere end Eskild Gøye. Kort efter Frederik I's hyldning i 1523 blev han udnævnt til rigshofmester; kongeriget's fornemste verdslige titel.

Mogens Gøyes status som storgodsbesidder i 1523 blev et faktum på

trods af Mette Bydelsbaks død i 1513. Retsprincipperne gav nok manden rådighedsret over hustruens gods, men betragtede hendes ejendomsret til giftermålsgodset som særeje. Mandens arveret efter hustruen indskrænkede sig faktisk til en myndelod og det kun, når der var børn i ægteskabet (en myndelod=hovedlod=broderlod=2 søsterlodder). Hertil kunne manden lægge $\frac{1}{3}$ af hustruens løbende indtægter til dækning af eventuelle værgeomål¹⁵.

Mogens Gøye fulgte imidlertid i sin fars fodspor og beholdt det samlede gods under sin personlige indflydelse. Mogens Gøyes søn Albrecht beklagede sig således i en rettertingsdom fra 28/8 1544 mellem Mogens Gøyes arvinger: »at tidligere hr. Mogens Gøye siden deres mor Mette Bydelsbaks død havde beholdt deres mødrene gods og selvom de (arvingerne) tit og ofte havde besøgt Mogens Gøye og talt derom, havde han dog ikke villet rette sig derefter førend fornylig, da han nogle få år før sin død havde udlagt dem noget af deres mødrene gods«¹⁶.

Mogens Gøye synes dog aldrig at have sat giftermålsgodset på spil og opfyldte hermed intentionen bag den nævnte paragraf i jyske lov. Ydermere synes Mogens Gøye gennem årene at have sikret sig lige så meget og lige så godt gods, som forskellen mellem giftermålsgodset og arvegodsset udgjorde ved ægteskabets indgåelse. Af en opgørelse over »Eline Gøyes Jordbog« for 1532/37 fremgår det, at Mogens Gøye på dette tidspunkt rådede over et arve- og købsgods på 646 fæstegårde imod giftermålsgodsets 615 fæstegårde (se tabel 3)¹⁷.

I 1515 ægtede Mogens Gøye Magrethe Sture (+ 1528). Ægteskabet medførte en betydelig børneførelse, mens der ikke er tegn på noget særligt giftermålsgods. I en senere rettertingsdom lød det: »Siden skulle tidligere Magrethes børn få deres mødrene gods både løsøre og ejendom, så vidt som det lader sig finde«¹⁸. Dette indicerer måske bedre end noget andet, hvor rig Mogens Gøye allerede var i 1515. Uden at ville forklejne Mette Bydelsbak kan man konkludere, at Mogens Gøye i 1515 havde råd til et udelukkende æstetisk valg blandt adelige kvinder. I »Dansk Adels Aarbog« præsenteres Magrethe Sture med ordene: »Den for sin skønhed bekendte Magrethe Clausdatter Sture«¹⁹.

Statustal over Mogens Gøyes godsbesiddelser 1523

I 1523 bestod Mogens Gøyes godsmængde hovedsageligt af giftermålsgods (615 fæstegårde); dette var ca. dobbelt så stort som arve- og købegodsset (354 $\frac{1}{2}$ fæstegårde). De køb, Mogens Gøye havde foretaget, var koncentreret øst for Storebælt med 51 $\frac{1}{2}$ fæstegårde imod 14 fæstegårde vest for Storebælt. Det jyske købegods var stort set lig med godset Keld-

kær, som Mogens Gøye i forvejen var arveberettiget til²⁰. Fæstegårdsfordelingen på landsdele tegnede sig således:

Tabel 1: Mogens Gøyes fæstegods fordelt på landsdele 1523

antal gårde			
Jylland	369	Sjælland	336½
Fyn	63	Lolland-Falster	173
		Skåne	24
Vestdanmark	432	Østdanmark	533½
	ialt		965½

Der var tale om en godsstruktur dannet af »tilfældige« arve- og giftermålsdele spredt over hele kongeriget. I antal lå hovedvægten på Sjælland og Lolland-Falster, og det var også i disse landsdele, at hovedparten (38 ½ fæstegårde) af de første køb fandt sted. Disse forhold bekræfter Erik Ulsigs og Svend Åge Hansens generelle antagelser om højadelens godsstruktur, idet arve- og giftermålsgodset klart fremstår som substansen i Mogens Gøyes godsmængde²¹. I perioden 1523-1532/37 forøgede Mogens Gøye sin godsmængde med ialt 294 ½ fæstegård, hvilket svarer til en fremgang på ca. 30%. Dette indebar en forskydning både mellem giftermålsgods og arve-købegods og mellem godsmassens fordeling på landsdelene.

Mogens Gøyes godskøb i perioden 1523-1532/37

I 1524 købte Mogens Gøye 64 fæstegårde i Skåne af sin søster Ide Gøye²². Købet var en yderligere forøgelse af den overvægt i østorienteret gods, som blev konstateret for året 1523; men herefter skete der en signifikant ændring i Mogens Gøyes opkøb. For det første blev det østorienterede gods kun forøget med 4 ½ fæstegård på Sjælland og 4 fæstegårde på Lolland. For det andet er det interessant at bemærke det tomrum, der findes i »Eline Gøyes Jordebogs« registre over adkomstbreve i perioden 16/7 1524 til den 1/2 1528, hvor Mogens Gøye fik skøde på 1 gård fra helligåndsklosteret i Randers²³.

Fra 1528 ses også en geografisk ændring i Mogens Gøyes opkøb. Mogens Gøye købte ialt 223 fæstegårde i Jylland i perioden 1528-1537. Dette svarer til en relativ stigning i fæstegårdstallet på 60% for hans jyske gods. Den endelige fordeling af Mogens Gøyes gods i 1532/37 kan opgøres til:

Tabel 2: Mogens Gøyes fæstegods fordelt på hovedområder 1532/37

antal gårde	Østdanmark	Vestdanmark
Giftermålsgods	319	296
Arve-/Købegods	287	359
Total:	606	655

Ved at sammenholde tabel 1 og tabel 2 ser man, at der i 1523 var tale om 101 ½ fæstegårde færre i Vestdanmark end i Østdanmark, mens der i 1532/37 kun var tale om 49 fæstegårde i Vestdanmarks favør. Det vigtigste er imidlertid, at Mogens Gøye i 1532/37 måtte siges at have opnået et arve- og købegods, der svarede til Mette Bydelsbaks medgift.

I de godskøb, Mogens Gøye foretog i perioden op til 1523, sporer man tydeligt den samme procedure, som Eskild Gøye havde anvendt en generation tidligere, da han gjorde Krenkerup til et storgods. I praksis var der tale om at overtage lavalagsgods gennem pant, som siden blev fulgt op af direkte køb.²⁴ Selvom Mogens Gøyes køb blev omtalt som østorienterede, var de ikke tilfældigt spredte. De fleste køb blev koncentreret omkring godserne Krenkerup og Gunderslevholm og passer fint ind i teorien om, at adelens godsrigdom var baseret på fæstegårde, som man i senmiddelalderen forsøgte at knytte nærmere til hovedgårdene ved den såkaldte godsarrondering²⁵. Den geografiske fordeling af Mogens Gøyes gods og i særdeleshed hans købegods indikerer også, at Sigbritts (Christian II's »svigermor«) ofte refererede udtalelse om Mogens Gøye som »Konge af Nørre-Jylland« ikke byggede på et godspolitisk aspekt, men snarere hentydede til det magtpolitiske plan.²⁶

Den stilstand, der kan konstateres i Mogens Gøyes godskøb fra 1525 til 1528, kan skyldes hans overtagelse af søsteren Ide Gøyes arvepart i Torsø (1523) og det pant, han efter al sandsynlighed indskød i broderen Henrik Gøyes Gisselfeldgods i 1524. Disse ressourcekrævende aktioner har muligvis drænet Mogens Gøye for likvider.

Mogens Gøyes køb af godserne Avnsbjerg og Blæsbjerg i 1529 fra Rasmus Clementsens arvinger er interessante af flere grunde. Disse jyske køb svarede til Mogens Gøyes øvrige køb tilsammen. Nominelt steg Mogens Gøyes jyske købegods fra 8 fæstegårde til op imod 200 fæstegårde. Især må man holde sig for øje, at Mogens Gøye ved dette køb opnåede de eneste større godskomplekser, der syntes at have været til salg i perioden 1523-1536²⁷.

Baggrunden for Mogens Gøyes køb af Avnsbjerg og Blæsbjerg må til dels ses i Frederik I's håndfæstning §29²⁸. Denne paragraf fastslog, at ufrie arvinger efter en ridder eller svend inden et år fra dødsfaldet skulle sælge deres arv. Avnsbjerg og Blæsbjerg tilhørte den barnløse Rasmus Clementsen, der døde i 1529. Rasmus Clementsens hustru var ikke arveberettiget, da ægteskabet var barnløst, og da både moderen og stedfaderen var ufri, måtte godserne sælges. Allerede den 10/2 1529 solgte arvingerne begge godser til Mogens Gøye, og den 20/2 eller 21/2 1529 fik Mogens Gøye overdraget kronens rettigheder på Avnsbjerg. Den 7/3 1529 stadfæstede Frederik I det endelige køb. Den hast, Mogens Gøye udviste for at opnå Frederik I's accept af købet, kan skyldes, at andre betydningsfulde perso-

ner var interesserede købere. Der er klare tegn på, at rigsråd Predbjørn Podebusk var potentiel køber og endda med forkøbsret, idet han faktisk havde sikret sig arvepart i en trediedel af Avnsbjerg²⁹. Det er i denne forbindelse specielt vigtigt at bemærke, hvorledes Frederik I straks overdrog kronens rettigheder i Avnsbjerg til Mogens Gøye. Denne gestus har sikkert været lige så værdifuld som en afgørelse af rigens kansler (rigens kansler: se ekskurs). Frederik I fortsatte med at sikre tvivlsomme dele af Avnsbjerggodset for Mogens Gøye. Den 1/11 1530 fik Mogens Gøye livsbrev på 5 gårde og 1 bol og den 1/3 1531 på Blåbjerggodset »hvor det beliggende er«³⁰.

Mogens Gøyes gods kan i 1532/37 opdeles og opgøres til:

Tablet 3: Mogens Gøyes fæstegods fordelt på landsdele og proveniens 1532/37

antal gårde	Jylland	Fyn	Sjælland	Lol/Fal	Skåne	Ialt
Arvegods	114	8	6	156	1	285
Giftermålgods	247	49	308	1	10	615
Købegods	231	6	27	20	77	361
ialt	592	63	341	177	88	1261

Note: Alle landegildeopgivelser (bortset fra hoveriafløsning) som kan opgøres til 27 skilling (svarende til 1 pd. korn i taksttabellen for Eline Gøyes Jordebog, se s. 449f.) eller mere er talt som en fæstegård. Valget af 27 sk. skyldes den fine korrelation mellem fæstegårdstal og landgildeindtægt, som denne grænse giver, når man sammenligner Mogens Gøyes enkelte gods-komplekser (se J.U.Engelund afsnit II,10, korrelationskoefficient på 0,98). Grænsen ved de 27 sk. fører også til en klar adskillelse mellem fæstegård og »hus«. Pant i en gård betragtes som et potentielt køb. Overgår et pant til køb, registreres det efter skødebrevets dato i EGJ. ½ gård opstår i de tilfælde, hvor Mogens Gøye kun opnåede skøde på halvdelen af en gård³¹.

Mogens Gøyes køb af kirkegods før reformationen

I sin berømte disputats »Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede« konkluderede Kristian Erslev blandt andet, at adelen kun vandt en ubetydelig del af kirkegodset før reformationen. Som et eksempel herpå nævnte han, at kun 4 fæstegårde af Mogens Gøyes gods i »Eline Gøyes Jordebog« tidligere havde været gejstligt gods³². Kristian Erslev må have overset 7 gårde og 1 mølle, som Mogens Gøye købte fra Skt. Hans kloster i Viborg og 8 gårde købt fra Vestervig kloster. Fejlen kan skyldes, at det anførte gods er placeret under Blæsbjerggodset i »Eline Gøyes Jordebog«³³. Mogens Gøyes køb af disse gårde fandt sted kort før reformationen, hvis denne tidsfæstes til bispernes fængsling i august 1536. »Eline Gøyes Jordebog« indeholder imidlertid oplysninger om andre køb af gejstligt gods i perioden 1528-1533. Ialt er der registreret skøder på 10 fæs-

tegårde og 1 bol samt pant i 3 fæstegårde, 1 skov, 1 eng og 1 jord af tidligere klostergoods i det nævnte tidsrum³⁴. Købene af klostergoods før reformationen syner som en dråbe i havet i forhold til Mogens Gøyes godsmængde, men ser man bort fra de store køb af Avnsbjerg og Blæsbjerg, indskrænkede de øvrige skødebrevne i perioden sig til 11 fæstegårde (heraf 6 humlegårde) og 1 ødejord. Tælles købene af klostergoods i 1536 med, købte Mogens Gøye ialt 24 fæstegårde fra klostre før reformationen, det vil sige mere end hans samlede opkøb på Lolland-Falster før 1536. Endelig var det i 1530, at Mogens Gøye modtog gråbrødreklosteret i Randers af Frederik I til gengæld for klosteret i Flensborg, som kongen havde givet ham allerede i 1528³⁵. På baggrund af disse tal vil det være interessant at se, om Mogens Gøyes køb af gejstlig gods accelererede efter 1536; især da forventningerne styrkes af, at Mogens Gøye ofte er blevet fremstillet som en af sejrherrene efter reformationen. Kristian Erslev har ingen tal for tiden efter reformationen, men det ligger latent i det citerede, at han er på linie med Svend Åge Hansen, der i sin disputats »Adelsvældens Grundlag« skrev: »Det ser ikke ud til, at kronen har anlagt nogen bestemt ensidig linie i valget af købere. Et meget bredt udsnit af adelen bliver tilgodeset, selvom hovedvægten måske nok ligger på de adelige, som fra begyndelsen har støttet Christian III militært eller politisk, såsom Mogens Gøye, Erik Eriksen Banner, Peder Ebbesen Galt, Iver Juel og Jacob Hardenberg«³⁶.

Status over Mogens Gøyes godsbesiddelser i 1544

Kildematerialet indeholder ingen oplysninger, som tyder på at Mogens Gøye køber, sælger eller mageskifter noget nævneværdigt gods i perioden fra reformationen og frem til sin død i 1544.³⁷ Netop de tilsyneladende få mageskifter indicerer, at Mogens Gøye forblev decideret renteyder af et stort og spredt fæstegodssystem.

I perioden 1532/37-1544 var der ifølge det trykte kildemateriale kun tale om mindre afståelser til børnene, men aldrig salg af gods. En kildeoplysning springer her i øjnene. I et brev den 20/3 1540 forærede Mogens Gøye Blæsbjerggård til sin uægte søn Falk Gøye (moderen var Anna Jensdatter). Denne foræring måtte for det første falde i Mogens Gøyes købegods, som ingen af Mogens Gøyes ægte børn havde særret til, og for det andet var der tale om et nødvendigt arveforskud, da Falk Gøye som uægte barn ikke ville have arveret ved faderens død³⁸.

På trods af de få oplysninger i det trykte kildemateriale er det ikke nødvendigt at slutte e silentio om Mogens Gøyes godsmængde, da han døde i 1544. I Mogens Gøyes privatarkiv er der overleveret et skiftebrev fra 1/9 1551 mellem arvingerne af ægteskabet med Mette Bydelsbak (1'ste ægtekab). Da landgilden stort set ikke blev ændret i den mellemliggende pe-

riode, er det muligt, at identificere langt de fleste af gårdene fra »Skiftet 1551« i »Eline Gøyes Jordebog«³⁹. I tabel 4 er Mogens Gøyes samlede godsmængde i 1532/37 blevet inddelt i godskomplekser og optalt i fæstegårde efter »Eline Gøyes Jordebog«. Dernæst er fæstegårdstallene fra »Skiftet 1551« blevet fordelt efter de samme godskomplekser. Umiddelbart tyder tabel 4 på, at Mogens Gøye solgte meget af sit gods, men som det vil fremgå af det følgende afsnit, var der snarere tale om en stagnation i Mogens Gøyes godsmængde 1532/37-1544.

Tabel 4: Sammenligning mellem Mogens Gøyes gods i EGJ 1532/37 og i skiftet 1551 på de enkelte godskomplekser

GODS:	GRÆSE		GUNDERSLEV- HOLM		TORBENFELDT		LØGISMOSE		»HORSENS«	
KILDE:	SK	EGJ	SK	EGJ	SK	EGJ	SK	EGJ	SK	EGJ
GÅRDE:	61	67	150	177	44	53	40	49	57	73
GODS:	CLAUSHOLM		SKÆRVAD		»VENDSYSSEL«		KRENKERUP		SKÆRSØ	
KILDE:	SK	EGJ	SK	EGJ	SK	EGJ	SK	EGJ	SK	EGJ
GÅRDE:	103	111	44	55	64	8	95	176	56	109
GODS:	AVNSBJERG		BLÆSBJERG		JYLLAND (købegods)		SJÆLLAND (købegods)		SKÅNE (købegods)	
KILDE:	SK	EGJ	SK	EGJ	SK	EGJ	SK	EGJ	SK	EGJ
GÅRDE:	13	53	70	143	14	35	4	27	20	77
GODS:	LØL.-FAL. (købegods)		FYN (købegods)		ARV & KØB		GIFTERMÅL		TOTAL	
KILDE:	SK	EGJ	SK	EGJ	SK	EGJ	SK	EGJ	SK	EGJ
GÅRDE:	3	20	0	6	275	646	499	585	774	1231

Note: »SK«=»Skiftet 1551«, EGJ=»Eline Gøyes Jordebog«.

NB! »Vendsysselgodset« er *ikke* talt med under arve-, købe- og giftermålsgodset eller totaltallene.

- Tabel 3 og 4 divergerer for »Eline Gøyes Jordebogs« vedkommende med 30 fæstegårde i totalopgørelse. Dette skyldes problemer med at identificere alle fæstegårdene i »Skiftet 1551«. Således vil 14 fæstegårde (gårdsædegårde) under Græse og Gunderslevholm optræde som fæstegårde i EGJ, men som huse i skiftet, fordi skiftet tilsyneladende ikke har opgivet gæsteriet. En række fæstegårde, der ifølge EGJ yder landgilde til kirker (kirkegods i forsvar), er ikke talt med i tabel 3; disse gårde synes ikke at optræde i skiftet på nær 5 gårde til Voldum kirke (EGJ s.220f.), der i skiftet optræder under »Vendsysselgodset«.
- 8 gårde og 1 hus opført under Tobenfeld i EGJ er flyttet til »Vendsysselgodset« se EGJ s.195,346. 1 gård i Jonstrup, der i »Skiftet 1551« er placeret under Torbenfeld, findes i EGJ under Gunderslevholm, se EGJ s.298.
- Løgismose: 10 gårdsæder er ikke talt med i tabel 4.
- Hillerødsholm er i »Skiftet 1551« blevet delt i 2 landgilder (EGJ. s.302).

- e) De få fæstegårde i »Skiftet 1551«, som det ikke i første omgang har været muligt at identificere i EGJ, er i tabel 4 blevet placeret sammen med de gårde, de står iblandt i »Skiftet 1551«.

Mogens Gøyes hovedgårde og større len 1533.

Godsarven efter Mogens Gøye belyst ud fra »Skiftet 1551«

For at kunne anvende tabel 4 til en vurdering af udviklingen i Mogens Gøyes godsbesiddelser fra reformationen og frem til hans død, er det nødvendigt at afklare skifteforholdene i »Skiftet 1551«. Der var tale om et tokkeskifte (foreløbigt skifte), som blev udført med megen pertentlighed.

Giftermålgodset: (Græse, Gunderslevholm, Torbenfeld, Løgismose, »Horsens«, Clausholm og Skærvad).

Dette gods tilfaldt arvingerne af 1'ste ægteskab, bortset fra en myndelod (i størrelse lig med 1 broderlod, der er lig med 2 søsterlodder). Det samlede antal arvelodder udgjorde 6,5 broderlod:

3 broderlodder: Eskild (+ 1560), Albrecht (+ 1558), Axel (var + 1551)

5 søsterlodder: Pernille (var + 1551), Mette (+?, men efter 1513), Eline (+ 1563) Birgitte (+ 1574) og Sophie (+ 1537?)

1 myndelod: Mogens Gøyes arvekrav efter Mette Bydelsbak, da de havde børn i ægteskabet. Denne lod kunne naturligvis først blive delt i et skifte mellem alle arvingerne, da den måtte betragtes som Mogens Gøyes arve- og købsgods⁴⁰.

Arven til Pernille og Mette Gøye overgik til deres arvinger Ebbe Andersen Galt og Peder Oxe. Axel og Sophie Gøye var døde uden livsarvinger, men da de først døde efter Mette Bydelsbak, har de andre 1'ste ægteskabsarvinger sikkert talt dem med for at formindske myndelodden. Således kom myndelodden nu til at udgøre $(585/6,5)=90$ fæstegårde, hvilket passer fint med tabel 4, der viser, at 86 fæstegårde ikke blev skiftet i giftermålgodset.. Havde de ikke udnyttet denne rettighed, ville myndelodden være vokset til $(585/5)$ 117 fæstegårde. Når Mogens Gøyes og Mette Bydelsbaks døtre Ide og Lisbeth ikke er medregnet, skyldes det netop, at de begge døde før Mette Bydelsbak og derfor ikke var arveberettigede⁴¹. Differencen på 4 fæstegårde mellem den takserede myndelod og den i »Skiftet 1551« konstaterede myndelod kan skyldes forskelle i landgildeindtægter for det berørte gods.

Arve- og købegodset

Af kendte arvekontrakter mellem samtlige Mogens Gøyes arvinger fremgår det, at der ialt var 7 ½ broderlod:

1'ste ægteskabsarvingerne: Eskild, Albrecht, Pernille, Mette, Eline og Birgitte: ialt 4 broderlodder. Axel og Sophie kunne ikke arve Mogens Gøye, da de døde uden livsarvinger før 1544.

*2'det ægteskabsarvingerne*⁴²:

broderlodder: Christoffer (+ 1584), Falk (+ 1554),

søsterlodder: Helvig (+ 1597), Ide (+ 1563), Mette (+ 1547)

Fordelingen mellem 1'ste og 2'den ægteskabsarvingene var altså 4:3,5.

Alle arvingerne havde lige arveret til Krenkerup og Skærsø. Da »Skiftet 1551« kun vedrørte 1'ste ægteskabsarvingerne, bør der i dette optræde 4 broderlodder ud af de ialt 7,5 broderlodder (se ovenfor). Nominelt er der altså tale om $(4/7,5 \times 285$ (Krenkerup+ Skærsø)) = 152 fæstegårde. I tabel 4 optræder der 151 fæstegårde for de to godser under »Skiftet 1551«. Arvegodset har da sandsynligvis også bestået uændret til Mogens Gøyes død.

Bortset fra Blæsbjerggodset, hvor 70 ud af 143 fæstegårde optræder i »Skiftet 151«, er skifteandelene for de enkelte købegodskomplekser langt under halvdelen af opgørelserne efter »Eline Gøyes Jordebog«. Ser man bort fra Blæsbjerggodset, er kun 54 ud af 218 fæstegårde blevet skiftet. Da skiftereglerne for købegodset var de samme som for arvegodset, medfører dette, at højst ca. 100 fæstegårde af købegodsets 218 fæstegårde blev skiftet i 1551. Det må være disse gårde »Skiftet 1551« hentyder til, når det afsluttes med ordene: »Item findes også noget gods efter denne dag, som ikke er inddraget i dette vort skiftebrev, som os nu på ny er gjort, det være sig enten købstadsgods eller landgods, dog de breve uforkrænket, som tidligere er gjort mellem os, da skal samme gods være og komme os alle til gode og enhver tage deri til arv, som tilfalder ham efter loven«⁴³.

De sidste ord i citatet om »loven« kan opfattes som tvetydige. Meningen var naturligvis, at arvingerne skulle dele efter loven, men som det fremgår af retteringskilderne, skulle »loven« først afgøre, om hovedparten af de godt 100 fæstegårde af købegodset, der ikke var opført i »Skiftet 1551«, i det hele taget skulle tilfalde Mogens Gøyes arvinger. Dette medfører, at en endelig status over Mogens Gøyes godsbesiddelser i 1544 må afvente en vurdering af Mogens Gøyes tab eller eventuelle gevinster af fæstegårde under ejendomstrætter i perioden 1537-1544.

»Skiftet 1551« - ejendomstrætter (se ekskurs)

Arv, giftermål, køb og salg er velkendte termer, når man ønsker at studere godsstrukturer, opgøre godsmængder eller undersøge godspolitik. Derimod synes de fluktuationer, som ejendomstrætterne bevirkede i de enkelte godskomplekser, ofte at forblive upåagtede, når der ikke var tale om betydelige godsandele. Trætterne anvendes ofte kun i politisk historie og

slægtshistorie til at forklare uoverensstemmelser m.v. I forbindelse med Mogens Gøyes godsbesiddelser er det som tidligere nævnt velkendt, at han i 1540'erne i trætterne om Gisselfeld og Torsø tabte til sin dattersøn Peder Oxe. Disse trætter er imidlertid ikke så interessante for denne undersøgelse, idet de ikke falder i Mogens Gøyes egentlige ejendom. Tabene af Gisselfeld og Torsø må i højere grad ses som et prestigemæssigt eller eventuelt politisk nederlag end et økonomisk tab for Mogens Gøye⁴⁴. Til gengæld er det værd at undersøge en lang række andre ejendomstrætter vedrørende gods, der er opført i »Eline Gøyes Jordebog«. Dette vil ikke være stedet for en minutøs gennemgang af alle de ejendomstrætter, hvor der optræder dele af Mogens Gøyes gods. Da interessen i denne undersøgelse først og fremmest er centreret om de ca. 110/120 fæstegårde af Mogens Gøyes købegods, som »mangler« i »Skiftet 1551«, vil kun trætter, der førte til direkte tab eller gevinst for Mogens Gøye eller arvingerne i perioden 1537/1551 blive inddraget i det følgende. Årsagen til undersøgelsen af perioden er som sagt, at statustallene for Mogens Gøyes besiddelser i 1544 netop bygger på »Skiftet 1551«.⁴⁵

De anførte ejendomstrætter er udvalgt efter de principper, som er fremført i ekskursen: »Retsprincipper om gæld og ejendomstrætter under Christian III«.

Det anvendte kildemateriale består først og fremmest af »Det kongelige Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid« udg. af T. Dahlerup 1959/69 (T. Dahlerup).

SAGSØGER	KILDE	GODS	NOTE
Kristine (Karl Bryskes enke)	Ridebrev 2/8 1540	Keldkærgods: 7 gårde, 1 hus, 1 eng, 1 mølle og 2 gårde i Ure.	a
do	Ridebrev 17/1 1543	7 gårde i Vendsyssel og 4 andre gårde.	b
Holger Ulfstand (På hustru Helle Haks vegne)	Straksbrev 11/9 1542 Rigens dom 1547	39 gårde, 3 huse af »Det store Pant«, købegods.	c
Niels Skeel	Ridebrev 24/8 1542 (Indeholder også en broderlod, men denne vandt Mogens tilbage ved Rigens dom 18/6 1543). Herredagsdom 2/4 1547.	2 søsterlodder i Avnsbjerg, ialt ca. 20 gårde og 1 mølle.	d
Jep Falk	Straksbrev 24/11 1543	5 gårde (købegods, Skåne).	e
Frans Dyrre	Straksbrev 14/9 1543	15 gårde, 1 bol i Avnsbjerg.	f

SAGSØGER	KILDE	GODS	NOTE
Hartvig Skram	Straksbrev juni 1542	6 gårde, 1 mølle og 1 eng. (mageskiftet gods).	g
Eske og Knud Bille	Herredagsdom 2/12 1542	1 søsterdel af alt købegods uden for Jylland købt før Mette Bydelsbaks død.	h
	Herredagsdom 25/8 1548	Beregnet til ca. 7 gårde Sjælland, 2 gårde Fyn og 19 gårde Lolland/Falster.	
Mogens Gøye imod Gabriel Gyldenstjerne	Ridebrev 22/8 1537	Gods i Vendsyssel.	i

- a) Dahlerup I, s.772f, Dahlerup II, s.319ff, 356ff, 372ff, 678ff og 809f.
- b) Dahlerup I, s.251ff, Dahlerup II, s.319f, 351ff, 353ff, 356, 372, 589ff, 657f, 668 og 808. Godset under a og b optræder i RA Rigens Forfølgninger 1542/1552 ikke mindre end 3 gange (1545, 1548, 1549). I et ridebrev fra 1550, som fulgte en dom fra 1549, fik Peder Oxe på alle 1'ste ægteskabsarvingernes vegne udleveret Keldkær og godset i Vendsyssel, men han måtte til gengæld udlægge Kristine Ulfstand lige så meget og lige så godt gods på Sjælland. Se N.Ryge: »Peder Oxes Levnedsskildring«, s.37, 70f og 76f. Trætten kan være forklaring på, at Keldkærgodset ikke optræder i »Skiftet 1551«, og at der skiftes så få gårde af Mogens Gøyes sjællandske købegods (se tabel 4).
- c) Dahlerup I, s.355f, Dahlerup II, s.281f, 398f, note 1 s.378. »Det store skånske Pant« se E.Ulsig: »Danske Adelsgodser i middelalderen«, 1968, s.108. (o. 39 gårde se samme s. 108, og bilag 4). I en senere kontrakt fra 15/5 1549 fik Mogens Gøyes arvinger 1/6 af pantet tilbage fra Helle Hak, men disse 6-7 gårde synes alligevel ikke at være blevet skiftet i 1551, se »Familien Rosenkrantz Historie«, udg. A.Heise, 1882 bd.II, CXC, s.238.
- d) Dahlerup II, s.323, 810, 815ff. Dele af købet fra Rasmus Clementsens arvinger. 2/4 1547 herredagsdom, hvor Mogens Gøyes arvinger tildømmes det beløb, søsterloderne tidligere var blevet skiftet for. Se »Danske Domme 1375-1662«, I, nr.130.
- e) Dahlerup II, s.404.
- f) Dahlerup II, s.776f. Dele af købet fra Rasmus Clementsens arvinger.
- g) Dahlerup II, 151. Denne trætte må ses i sammenhæng med rigens dom 27/4 1540, hvor Oluf Libbert fik dom på en gård i Gullestrup og i Salholt. Se Dahlerup II, s.191f og 619f.
- h) Dahlerup II, s.375. Det anførte antal gårde er købt i 1513 eller tidligere. Dette gods kunne altså ikke skiftes i 1551, da processen fortsætter ud over dette år mellem Billerne og Mogens Gøyes arvinger. Se EGJ. s.398, 400f, 410f, 419 og 435.
- i) Dahlerup I, s.698, EGJ s.278.

NB Intet tyder på at Mogens Gøye eller arvingerne mistede noget ved de store trætter om Blæsbjerggodset i perioden 1543-1544, se Dahlerup II, s.791f, 744, 759f, 767f, og 804. Dette gods optræder da også i »Skiftet 1551«.

De 110/130 fæstegårde, som Mogens Gøye mistede i ejendomstrætter eller som arvingerne ikke kunne vide sig sikre på i 1551, måtte naturligvis holdes uden for »Skiftet 1551«.

»Vendsysselgodset« i »Skiftet 1551«

På tværs af de øvrige godseksempler i tabel 4, fremstod »Vendsysselgodset« som en ekstrem afvigelse, idet det nominelt steg med 56 fæstegårde i perioden 1532/37-1544.⁴⁶ I registrene til »Eline Gøyes Jordebog« finder man imidlertid breve på langt mere gods i Vendsyssel, end opført i selve jordebogen. Mogens Gøye har således ifølge registrene købt 3 gårde i Sindal og 1 gård i Skørping, men skødebrevet blev opført under registrene til Clausholm, Skærvad og »Horsensgodset«⁴⁷. Lovhævder m.v. nævner omkring 50 gårde/godser og 25 bol i Vendsyssel. Fæstegårdstallene er usikre, da betegnelsen gods teoretisk kan dække over flere gårde og/eller huse⁴⁸. Da gårde og gods blev opført i registret uden navne og landgildeopgivelser, er det ikke muligt at nå til en endelig konklusion, men det er sandsynligt, at »Vendsysselgodset« i »Skiftet 1551« reelt lader sig genfinde i registrene til »Eline Gøyes Jordebog«. Når størstedelen af »Vendsysselgodset« ikke blev opført i selve jordebogen 1532/37, skyldes det sikkert, at gårdene på dette tidspunkt var bortpantede. Af andre kilder fremgår det således, at Aksel Lagesen Brok (Mette Bydelsbaks morfader) mageskiftede meget vendsysselgods med halvbroderen Mouritz Nielsen Gyldenstjerne til fordel for gods omkring Skærvad, og han synes samtidig at have pantsat en del gårde i Vendsyssel. Da Mette Bydelsbak var arving efter Aksel Lagesen Brok, er forbindelsen til Mogens Gøye og »Eline Gøyes Jordebog« etableret.⁴⁹ Endelig er der sikre tegn på, at Mogens Gøye har søgt at samle tidligere pantsat gods i Vendsyssel. Af en herredagsdom fra København den 27/7 1537 fremgår det, hvorledes Mogens Gøye sagsøgte Niels Clausen m.fl. for oppebørsel af 7 gårde i Vendsyssel⁵⁰. Som bevis på sine rettigheder fremlagde Mogens Gøye to breve. Det første brev var et pantebrev fra 18/1 1444, hvori Engelbret Albrechtsen (Mette Bydelsbaks farfar) pantsatte noget gods i Vendsyssel for 200 mark lybsk til Strange Nielsen (sagsøgte far). Det andet brev fra 19/6 1501 bevidnede, at pengene var tilbagebetalt og pantet dermed ophævet⁵¹. Mogens Gøye fik dombrev på dette gods den 6/4 1522, men selv efter den nye dom i 1537 måtte han atter i 1540'erne føre trætte om dette gods⁵². I en dom fra 1501 fik Jørgen Då ret til: »at indløse Keldkær eller Keldkær gods og gods i Vendsyssel, som er pantsat«. Denne godsmængde købte Mogens Gøye tilsyneladende Då'erne ud af i 1523, men igen blev det nødvendigt for Mogens Gøye at føre trætte om godset i 1540'erne⁵³. Det er på denne baggrund ikke utænkeligt, at Mogens Gøye også indløste andet pant i Vendsyssel inden sin død i 1544.

Bortset fra købet af en mindre andel i Torsø under trætterne med dattersønnen Peder Oxe var »Vendsysselgodset« sikkert Mogens Gøyes eneste godsinvestering i hans levetid under Christian III. »Vendsysselgodset« i

tabel 4 må endvidere antages at have tilhørt giftermålsgodset, idet det synes at stamme fra Mette Bydelsbaks slægt. I så fald må »Vendsysselgodset« være fuldstændigt bevaret i »Skiftet 1551«, da giftermålsgodset udelukkende blev skiftet mellem 1'ste ægteskabsarvingerne. Endelig må det nævnes, at landgildeafgifterne for »Vendsysselgodset« er relativt lave i forhold til gennemsnittet for de øvrige gods komplekser. Alt ialt lader de nominelle forskelle mellem »Eline Gøyes Jordebog« og »Skiftet 1551« i tabel 4 sig forklare ud fra skifteprincipper, godstrætter og køb af vendsysselgods. Dette betyder, at »Skiftet 1551« kan anses for fuldstændigt, når der tages højde for en arvepart til 2'det ægteskabsarvingerne.

Afslutning

Mogens Gøye var og forblev højadelens ubestridt største godsejer fra 1508, hvor han arvede Eskild Gøye og frem til sin død i 1544. Undersøgelsen har klart understreget, at Mogens Gøyes enorme besiddelser i første række skyldtes arve- og giftermålsgods.

På den anden siden viser undersøgelsen en signifikant ændring i Mogens Gøyes købegods/godsakkumulation i tiden før og efter reformationen. Under Frederik I flerdoblede Mogens Gøyes sit købegods. I 1523 bestod hans købegods blot af 65 ½ fæstegård, men i 1532/37 var det vokset til ca. 360 fæstegårde. De store køb faldt i Jylland, og set under et medførte disse køb, at Mogens Gøye opnåede et arve- og købegods, der i kvantitet såvel som kvalitet svarede til Mette Bydelsbaks godsarv. Derved sikrede Mogens Gøye sig fuld juridisk rådighedsret over en godssamling, der gjorde ham til »en af de mægtigste og rigeste riddere på jordegods, hvis lige ikke har været her eller i Tyskland i flere hundrede år«.

Efter reformationen standsede Mogens Gøyes godsakkumulation ganske abrupt. Foruden de velkendte prestigetab og tab af pant i Gisselfeld og Torsø til dattersønnen Peder Oxe, måtte Mogens Gøye konstatere et reelt tab på godt 100 fæstegårde i perioden 1537-1544. Det forøgede »Vendsysselgods« har langt fra kunnet opveje disse tab, og resultatet bliver en klar tendens til stagnation eller ligefrem fald i Mogens Gøyes godsbesiddelse efter reformationen.

Den klare ændring i Mogens Gøyes godspolitik bliver yderligere sat i relief af de betydelige krongodssalg i perioden 1536-1544. Især blev meget af det sekulariserede gods solgt, men som undersøgelsen fremhævede, købte Mogens Gøye faktisk kun gejsligt gods før reformationen.

Da der ikke findes tegn på en manglende likviditet hos Mogens Gøye efter reformationen, synes der at have været tale om en decideret isolering af Mogens Gøyes godspolitik fra sælgerside. Dette må have ramt en godspolitik/-økonomi som Mogens Gøyes hårdt. Det enorme godskonglome-

rat var baseret på et rent rentenyderi i form af fæsteafgifter og landgildeindtægter. For Mogens Gøye har den decentraliserede drift, hvor han koncentrerede sig om at investere i fæstegårde, byggeri, handel, forbrug eller måske politisk magt, ikke kun været naturlig, men også nødvendig.

Hvis Mogens Gøye blev isoleret fra sælgerside, er det også lettere at forklare hans interesse for »Vendsysselgodset«. Når Mogens Gøye ikke tidligere indløste/købte dette gods, kan det hænge sammen med, at dette relativt ringe gods først fik hans interesse, da han kun kunne købe, hvad han i henhold til loven havde forkøbsret til.

Perspektivrammen for undersøgelsen har været Mogens Gøyes godshistorie, men konklusionen må alligevel munde ud i en magtpolitisk tese: Mogens Gøyes godspolitik/-økonomi må i høj grad ses som et resultat af kongerne Frederik I's og Christian III's forskellige holdninger til Mogens Gøye.

En dybere analyse af disse forhold ville sprænge rammerne for det godshistoriske aspekt, idet det ville være nødvendigt at inddrage administrationshistorien og den politiske historie fra Christian II til Frederik II.

På et punkt lader det sig dog forholdsvis let påvise, at Frederik I og Christian III havde vidt forskellige holdninger til Mogens Gøye. Lenshistorien understreger tydeligt den gunst, Mogens Gøye nød hos Frederik I. Mogens Gøye var således også periodens ubestridt største lensmand. Ved Frederik I's død i 1533 besad han følgende len: Tordrup (3 herreder), Skanderborg (7 herreder), Vignæs birk, Gavnø kloster, Ring kloster og Kalundborg (4 herreder). I Christian III's håndfæstning § 40 blev det bestemt: »Ligeledes ville vi og skulle vi lade hver riddersmand nyde de forleneringer, som de nu har i deres væрге efter deres lensbrevs ordlyd«. Derefter blev det fastsat, at livsbreve kun skulle gælde for lensmandens egen levetid og ikke hustruens eller arvingernes. Mogens Gøyes livsbreve blev stadfæstet af Christian III, men den eneste forlening, Frederik I ikke havde sikret Mogens Gøye, nemlig Kalundborg, mistede han kort efter reformationen uden at opnå et »erstatningslen«⁴. Det må understreges at lenene havde karakter af både privatøkonomisk og politisk magt for lensmanden. Paradoksalt er det også at konstatere, hvorledes Mogens Gøye, som tidligere er blevet udråbt til en af sejrherrene efter reformationen, kun fik gejstlige forleneringer før reformationen.

Astrid Friis har i en biografi over Mogens Gøye haft god grund til at afslutte sin skildring med citatet: »De handler nu med mig på mine gamle dage, som de vil«. Astrid Friis synes dog først og fremmest at forbinde disse udtalelser med Mogens Gøyes forhold til dattersønnen Peder Oxe. Bemærkningen faldt da også i denne forbindelse, men det er nu sandsynliggjort, at Mogens Gøye kan have tænkt på flere og mere magtfulde personer. Fortsættelsen af citatet lyder: »men jeg håber dog, at det vil ske ander-

ledes ...«. Dette håb udtalte Mogens Gøye den 12/3 1544, han døde den 6/4 1544⁵.

Anvendt utrykt materiale:

Rigsarkivet, Mogens Gøyes privatarkiv:

Pergament: 2/2 1539, skøde fra Anders Gøye til Kærstrup

Papir: 10/6 1543, mageskifte med Christian III

1-9-1551, skifte mellem Mogens Gøyes arvinger af
1. ægteskab.

Noter

Artiklen er et sammendrag af en række resultater fra et speciale med titlen: »En analyse af Mogens Gøyes privatøkonomiske position tillige med en vurdering af hans administrative opgaver i statens tjeneste under kongerne Frederik I og Christian III«. Specialet er ikke publiceret, men da det indeholder specifikke undersøgelser/resultater vedrørende Mogens Gøye og specielle områder som f.eks. mål, vægt og taksering, må der i visse tilfælde henvises direkte hertil i form af »J.U.Engelund, 1982«.

1. citat: A. Huitfeldt, »Danmarks Riges Krønike«, genoptryk 1976/77, s.Q,4.
Dansk Socialhistorie, 1979, bd.III. s.187. A.Nielsen m.fl., »Dänische Wirtschaftsgeschichte«, 1933, s.3f. og »Foredrag og forhandlinger ved det Nordiske Historikermøde i København 1971, 9-12 august«, s.28 og s.33. Godsrigdom udtrykt ved antallet af fæstegårde se E.Ulsig, »Danske adelsgodser i middelalderen«, 1968, s.327f og 344f.
2. E.Ulsig anf.arb. s.114ff, s.306ff., s.344ff.
3. Jens William Jensen, »Adelsgodser i Vendsyssel og Hanherred i slutningen af 16. århundrede« Festskrift til Poul Enemark, Århus 1983. s.253f, s.266f.; samme forfatter: »Skifteprincipper og skiftepraksis for adeligt jordegods i det 16. århundrede«, Festskrift til Troels Dahlerup, Århus 1985. s.333f., s.347.
4. »J.U,Engelund, 1982« ekskurs 2, hvor det konkluderes, at jordebogen i det mindste må være revideret frem til 5/5 1537. 1532 angives af kilden selv: »Fru Eline Gøyes Jordebog« udg. A.Thiset, 1892 (cit.EGJ) s.388.; »skiftet 1551«: RA, Mogens Gøyes privatarkiv, 1/9 1551.
5. EGJ. s.439ff.
6. Dansk Biografisk Leksikon (cit.DBL) og »J.U.Engelund, 1982«, kapitel 5.
7. E.Ulsig anf.arb. s.294f.
8. E.Ulsig anf.arb. s.238f, 245f. og 304. Det endelige skifte efter Eskild Gøye fandt tilsyneladende sted den 4/3 eller 8/3 1508 se »Repertorium Diplomaticum regni Danici mediaevalis« (cit.»Rep.Dipl.«) 2R.,6 nr. 10970. Det må formodes, at Mogens Gøye samtidig har købt Henrik og Ide Gøye ud af Skærsø, se E.Ulsig anf.arb. s.245.
9. E.Ulsig anf. arb. s.239ff, og 289-292, samt S.Åge Hansen, »Adelsvældens grundlag«, 1964, s.218.
10. »Danske Kancelliregistranter 1535-1550« udg. K.Erslev & W.Møllerup 1881/82, s.466.
11. »Danske Domme 1375-1662«, udg. E.Reitzel-Nielsen, bd.I, nr. 145.
12. »Rep.Dipl« 2R.,5 nr.10075.
13. H.Matzen, »Den danske Panterets Historie indtil Chr. V's Lov«, 1869, s.197ff. og Stig Iuul, »Fællig og Hovedlod«, 1940, s.164ff, 198, 204ff og 208.
14. Jylland: 8; Sjælland: 22 ½; Fyn: 6; Skåne: 13; og Lolland-Falster: 16.

15. Stig luul anf. arb. s.208-214. Paragraffer vedr. myndelod i landskabslovene se: Jyske Lov I,6 og I,30; Eriks sjællandske Lov 12; Valdemars sjællandske Lov I,47; og Skånske Lov 7,23
16. »Danske Domme 1375-1662«, bd.1, nr.101.
17. »J.U.Engelund, 1982« s.25 viser, at fæstegårdstallene ækvivalerer med landgildetallene, idet den samlede landgilde for købe- og arvegodset er beregnet til 3336 mark mod 3399 mark for giftermålsgodset.
18. »Danske Domme 1375-1662«, bd.1, nr.101.
19. Danmarks Adels Aarbog, XIII, 1896, s.151.
20. EGJ s.344 og 348f. De sjællandske køb sker hovedsagligt i sogne, hvor der i forvejen lå gods til Gunderslevholm.
21. E.Ulsig anf. arb. s.293ff, 320 og 326, samt S.Åge Hansen anf. arb. s.218.
22. EGJ s.408f, 412 se endvidere E.Ulsig anf. arb. s.245, note 204. og A.Heise: »Bidrag til Familien Rosenkrantz' Historie i det 16. Aarhundredes sidste Halvdel«, s.38f.
23. EGJ s.349, 392,399, 402, 435 og 437.
24. E.Ulsig anf. arb. s.293 og S.Åge Hansen anf. arb. s.57f.
25. E.Ulsig anf. arb. s.306ff. se hele afsnit II: »Godsstrukturen«.
26. »Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiern den Andens og Frederiks den Førstes Historie« udg. C.F.Allen, 1854, nr. 35 s. 57f. NB! Det var Mogens Gøye selv, som i sit opsigelsesbrev til Christian II påstod, at Sigbritt havde udtalt dette
27. Rasmus Clementsen var søn af den velkendte rigsråd Niels Clementsen. 15 gårde, som tilsyneladende var købt af Vestervig kloster og Skt. Hans kloster i Viborg, er i EGJ (s.336, 339 og 342) opført under Blæsbjerggodset.
28. »Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter« udg. C.F.Wegener, genoptryk, 1974 s.61 og s.74f.
29. EGJ s.354 daterer 21/2., mens »Kong Frederik 1's danske Registranter« s.190 daterer 20/2. Salget fandt sted i Viborg den 10/2, mens brevet på kronens rettigheder blev udstedt på Gottorp, så Mogens Gøye har haft travlt. Senere opnåede Mogens Gøye Predbjørn Podebusks trediedel ved et mageskifte den 14/11 1536 se EGJ. s.354.
30. »Kong Frederik 1's danske Registranter«, s.205. Gårdene og bolet ses ikke i jordebogen, men deres beliggenhed falder sammen med det gods, som er nævnt i en lovhævd til Niels Clementsen på gods til Avnsbjerg den 19/5 1519 se EGJ s.351.
31. Tallene i tabel 3 kan ikke sammenlignes direkte med med opgørelserne i E.Ulsigs anf. arb., da E.Ulsig sætter grænsen mellem hus og fæstegård ved 12 skilling landgilde. Forskellen i grænseværdi får især betydning, hvis man ser på ødegårdsprocenter. F.eks. notere E.Ulsig i anf. arb. note 5, s.328 at ødegårdsprocenten for Krenkerupgodset på 11,3%, mens den kun bliver 6,6% ved et skel på 27 skilling. Valget af 27 skilling som grænseværdi understøttes også af, at ødelandgildeprocenten for Krenkerupgodset, som viser den økonomiske betydning for Mogens Gøye, kun er på 4,9% se »J.U.Engelund, 1982«, note 3 til afsnit II,10 og ekskurs 2 for de enkelte godser.
32. K.Erslev: »Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede«, genoptryk 1970, s.121f: »Mogens Gøs breve på Gods er f.Ex. vistnok fuldstændig bevarede i Datteren Elines Jordebog, og han var just ikke bekendt for at være en Klosterven, dog ses det her, at kun 4 af hans overordentlig mange Gaarde tidligere har tilhørt klostre«.
33. EGJ s.341f. er registreret et brev fra 9/7 1536 på 6 gårde fra Skt. Hans kloster i Viborg. For de øvrige gejlige køb er gjort en tilføjelse i selve jordebogen under Blæsbjerggodset: »købt af N.N.«
34. EGJ s. 389 og 392 (de af Erslev nævnte) samt side 382 og 390-93. Mogens Gøye fik også patronatsrettighederne til Radsted, Græse og Gunderslev kirker af Roskildebispen Joa-

- kim Rønnow i perioden 1529-1530. se EGJ note 2, s.285; note 1, s.299. Brevet på Radsted kirke findes i Mogens Gøyes privatarkiv.
35. EGJ s.386. se videre »Krøniken om gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark«, udg. H.Heilesen, 1967, s.27f, 54f.
 36. S.Åge Hansen anf. arb. s.83f.
 37. RA (Mogens Gøyes arkiv) pergament 2/2 1539 køb af Anders Gøye (Kærstrup) og hustrus arvelige fordringer på Torsø. »Danske Kancelliregistranter 1535-1550«, mageskifte 10/6 1542 mellem Mogens Gøye og Christian III om et par gårde. I »De Ældste Danske Archivregistraturer«, udg. T.A.Becker, bd. 5 II, bl.8 er mageskiftet dateret til 7/6 1542. Som senest påpeget af Jens V.Jensen, i anf. arb. 1983 s.266f. savnes der en grundlæggende undersøgelse over adelens mageskifter i 16. århundrede.
 38. Falk Gøye synes at være død mellem 1540-1545, men endnu i et brev den 4/8 1560 skriver hans mor Anne Jensdatter fra Blæsbjerg til Birgitte Gøye, se »Breve til og fra Kristoffer Gøye og Birgitte Bølle«, udg. G.Bang, 1898-1899, s.1; nr.1. og Danmarks Adels Aarbog, XIII, 1896, s.259. Ang. arveret se Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Midtøstland (KLMN), (S.Iuul), sp.259.
 39. Skiftet findes i RA (Mogens Gøyes arkiv) pergament 1/9 1551. Denne undersøgelse bygger på afskrift foretaget af Jens Villiam Jensen. I det anf. arb. 1985 undersøger Jens Villiam Jensen »Skiftet 1551« med henblik på arronderingshensynets rolle ved arveskifter i 16.århundrede. Artiklen og denne undersøgelse vil derfor flere steder i afsnittet om »Skiftet 1551« forløb parallelt. (se også note 3).
 40. Tokkeskifte se E.Ulsig anf. arb. s. 321. Arveforhandlingerne efter Mogens Gøye se Jens Villiam Jensen, anf. arb., 1985, s.339f.
 41. Billeslægten forsøgte også at få del i arven efter Mogens Gøye, idet Sophie Gøye havde været gift med Mogens Bille. (»Danske Domme 1375-1662«, I, nr. 145, s. 310ff.) Et citat fra denne dom kan give et indtryk af datidens besværligheder ved arveskifter: »da bør hr. Mogens Billes arvinger ingen lod have i nogen jord efter fru Sophie, hverken arvejord eller købejord, så vidt jyske lov rækker, men hvis hr. Mogens Gøye kiøbte noget jord, så vidt som sjællandske og skånske lov rækker, den stund fru Mette (Bydelsbak) levede (døde 1513), da bør hr. Mogens Gøyes arvinger udlægge hr. Mogens Billes arvinger fyldest for frugt og oppebørsel af dette gods«.
 42. »Danske Domme 1375/1662«, I, nr. 101.
 43. RA (Mogens Gøyes privatarkiv) pergament 1/9 1551. Se også Jens Villiam Jensen anf. arb.,1985 s.340.
 44. »J.U.Engelund,1982«, kapitel V. og »Dansk biografisk Leksikon«, (Mogens Gøye) skrevet af A.Friis.
 45. »J.U.Engelund,1982« indeholder bilag med kommentarer vedrørende de godstrætter, som Mogens Gøye ifølge det trykte kildemateriale var part i fra 1537 til 1544.
 46. Reelt var der tale om 60 gårde, idet tabel 4 inkludere 4 gårde, som ikke blev talt med i tabel 3 (se note til tabel 4) Til gengæld er Torbenfeldtsgodsets 7 gårde i Vendsyssel ikke talt med i »Skiftet 1551«, da der foregik ejendomstrætte om disse (se note 2,ab til skemaet over trætterne). Landgildeafgifterne for godset er så lave, at over 60 enheder må henregnes til huse, fordi de ikke overstiger 27 skilling pr. enhed.
 47. EGJ s.278-283. Brevet på godset af 29/5 1515 blev opført under Mette Bydelsbaks mødrene gods, så der må have været tale om et mageskifte af giftermålsgods. Gods i Kærherred hørte under Clausholm. Se E.Ulsig anf. arb. bilag 3,s.227f; note 64,s.223; note 76,s.226. E.Ulsig synes at have overset Axel Lagesens Broks gods i Vodskov (Kærherred) opført i EGJ s.281.
 48. E.Ulsig anf. arb. bilag 30,s.227f. vurderer godset til 60 enheder, hvoraf 30-35 regnes i

gårdsstørrelse. Disse enheder, der omtales i breve fra det 15. århundrede, kan imidlertid senere være blevet udstykket i flere gårde.

49. E.Ulsig anf. arb. s.227f.
50. Dahlerup I, s.251ff.
51. »Rep.Dipl« 2R.,5 nr.9331 19/6 1501 og EGJ s.344, 346.
52. EGJ s.388.
53. »Rep.Dipl« 2R.,5 nr.9331 og note 2a under skemaet over Mogens Gøyes godstrætter.
54. Ang. Mogens Gøyes lensforhold se »J.U.Engelund,1982«, kapitel 8 og bilag 4. Endnu den 15/10 1536 må Mogens Gøye være lensmand på Kalundborg se »Danske Magazin« 3 Rk.,5, s.319ff. § 38, §39 og §40 i Christian III's håndfæstning se »Danske kongers Håndfæstninger«,udg. C.F.Wegener, genoptryk 1974.
55. »Dansk biografisk Leksikon«, (artikel Mogens Gøye) skrevet af A.Friis. Citat se »Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anna Sparre«, udg. E.Marquard, I-III, 1929-1941. bd.I, nr.96.

Ekskurs: Retsprincipper om gæld og ejendomstrætter under Christian III

Den del af jurisdiktionen, som dækkede ejendomstrætter, synes at være mere stabil i sin procedure før og efter reformationen end den øvrige jurisdiktion. Dette skyldes sikkert, at de gejstlige domstole ikke havde større indflydelse på ejendomssager. Disse sager var overgivet til den specielle retsinstitution: Rigens retterting, der blev ledet af rigens kansler.¹

I Christian III's håndfæstning §26 blev det fastslået, at et søgsmål først skulle afgøres ved herredsting. Samtidig indførte man appelretten, som den kendes den dag i dag. Det vil sige, at man efter dom ved herreds-, birke- eller byting kunne anke til landsting og eventuelt videre til rigens retterting (jordtrætter) og/eller kongens retterting, der var rigets højeste appelinstans². Rigens kansler udstedte domme og forfølgninger i kongens navn, selvom hans segl og titel kunne tyde på en oprindelig uafhængighed af kongen i modsætning til kongens kansler. Sidstnævnte stod i spidsen for kancelliet og havde mange andre funktioner³. Rigens kanslers arbejde var alene begrænset til forfølgninger, domme, stadfæstelser m.m. af ejendom og gæld⁴. Når rigens kansler udstedte forfølgninger i kongens navn, må det ses som et nødvendigt pressionsmiddel for at kunne gennemføre processer/domme efter »Rigens rets Dele« (udlæg i arv, udlæg for gæld eller andre ejendomskrav) eller »Rigens rets dele til Laas« (f.eks stadfæstelse af ejendomsret).⁵

Specielt for undersøgelsen over Mogens Gøyes godsbesiddelser er det vigtigt at kunne udrede forfølgningsprincipperne, idet de kan vise, hvornår eksekveringen af en dom fandt sted. »Rigens rets dele til Laas« blev foretaget ved udstedelse af 4 domsbreve. Hvis nogen havde noget at indvende mod de fordringer, der blev gjort på ejendomsretten, udtog vedkommende et genbrev hos rigens kansler. Herefter ville der som regel blive ført proces ved rigens retterting eller kongens retterting. Det vigtige ved forfølgningerne om Mogens Gøyes gods er altså, om det fjerde domsbrev blev udstedt.

I modsætning til »Rigens rets dele til Laas«, der ofte blev benyttet ved stadfæstelser, var »Rigens rets Dele« forbundet med en afsagt dom eller rettertingsproces, hvor sagsøger gjorde krav på indførsel i en del af sagsøgtens ejendom. Man må være opmærksom på den forskel, der ligger i at sagsøger gør krav på adkomstreten til et gods eller søgte om udlæg/indførsel for en påstået gæld. Når det drejede sig om direkte krav på ejendom, kunne sagsøgerne anvende et indførselsbrev til at opnå »Rigens rets dele til Laas«' domsbrev, hvorved han også fik

ejendomsretten til godset. Var der alene tale om gæld, ville en eventuel indførsel i sagsøgtets gods opføre i det øjeblik, gælden blev tilbagebetalt. Denne konvertering af gæld til indførsel i ejendom (egt. landgildeindtægterne) har været ideel for et samfund, hvor pengeøkonomien endnu ikke var fremtrædende⁶.

Selvom Mogens Gøye tabte noget gods ved at sagsøgere blev indført i det, var dette altså ikke ensbetydende med, at han i alle tilfælde mistede ejendomsretten til godset. I undersøgelsen af Mogens Gøyes besiddelser er hans økonomi blevet opgjort efter antallet af landgildeindtægter på 27 skilling eller derover. Det kriterium, der lægges til grund for at afgøre, om Mogens Gøyes arvinger har kunnet skifte gods i 1551, er først og fremmest, om landgildeindtægten fra en fæstegård var sikker eller ej, således har arvingerne næppe skiftet gods, som de vidste kunne tabes på grund af igangværende trætter. Det er derfor vigtigt at redegøre for proceduren ved forfølgninger under »Rigens rets Dele«

Den praksis som kan følges i kildesamlingen: »Det kongelige Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid« (udg. T. Dahlerup med forord), synes at stemme overens med reglerne nr. 16 og 17 i »Rigens Ret«. Sidstnævnte var en samling af retsregler, som antagelig blev udarbejdet til privat brug i det 16. århundrede. Ifølge »Rigens Ret« udtog sagsøgerne, efter at have opnået bevisning ved herredsting og landsting, et 6 ugers påmindelsesbrev (stævning af sagsøgte) hos rigens kansler. Herefter fulgte 4 lovdagsbreve (15-, 10-, 5- og straksbrev). I dette tidsrum havde sagsøgte lejlighed til at finde sine beviser (stadfæstelser, lovhævder m.v.). Hvis sagsøgte fandt søgsmålet uberettiget, kunne han udtage et genbrev hos rigens kansler. Efter et eventuelt genbrev stævnedes rigens kansler parterne for sig og afgjorde sagen ved dom (se rigens domme). Hvis sagsøgte ikke mødte til domsafgørelsen, blev han dømt nederfeldig og tabte derved sagen. I de tilfælde hvor sagsøgerne vandt sin forfølgning, udstedte rigens kansler straks et indførselsbrev til det pågældende gods og et ridebrev, der pålagde navngivne personer at eksekvere indførslen⁷. Kongens og kronens sager blev dog ført direkte for rigsrådet/kongens retterting⁸. Det er tvivlsomt om kongerne har overholdt dette påbud, der gentages i håndfæstning efter håndfæstning. Formålet var selvfølgelig at forhindre den pression og magt, der ville ligge i et sammenfald af sagsøger, dommer og eksekutivleder i en og samme person⁹. I forbindelse med undersøgelsen af Mogens Gøyes besiddelser i 1544 ud fra »Skiftet 1551« må man altså finde 1) De forfølgninger hvor en dom, et straksbrev, et indførsels- eller ridebrev efterfølger Mogens Gøyes genbrev mod sagsøgeren(e), 2) De forfølgninger hvor Mogens Gøye ikke har udtaget et genbrev mod sagsøgeren(e), 3) Kontrakter/overenskomster eller forlig som Mogens Gøye og modpart indgår frivilligt eller ved voldgift. Kontrakterne var ikke officielle, hvorfor de ikke automatisk kan findes i domssamlingerne. I stedet må man snarere søge i privatarkiver.

Noter til ekskurs:

1. Poul J. Jørgensen: »Dansk Retshistorie«, 1947, s.526, 529f. Se endvidere »Danske Kongers Håndfæstninger«(DKH) C.F.Wegener,genoptryk 1974: §18 1513, §23 1523 og »Danske Recesser og Ordinanter af Kongerne af den Oldenborgske Stammek«, udg. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, bd.I-IV, s.139 (reces 1527).
2. DKH §26 1536. Der blev dog fastsat visse regler for sager, der skulle føres direkte for landsting, rigens kansler eller kongen retterting. Appelproceduren blev indskærpet i recesserne 1537 §17, 1547 §3 og 1558 § 8. Dette tyder ikke på, at proceduren blev overholdt, men viser snarere centralmagtens indædte kamp for at gennemføre systemet. Se også P.J. Jørgensens anf. arb. s. 523.
3. P.J. Jørgensen anf. arb. s. 524 og W. Christensen: »Dansk Statsforvaltning i det 15. århundrede«, 1903, s.82, 146/167.

4. Kongens kansler se P.J. Jørgensen anf. arb. s. 341ff. og W. Christensen anf. arb. afsnit VII,2; s.91ff.
5. P.J. Jørgensen anf. arb. s. 518f.
6. T. Dahlerup: »Om kirkens dom for gæld«, Kirkehistoriske Samlinger, 1980, s.108. T.Dahlerup påpeger , at rigens domme netop var beregnede for større gældsbeløb, der kunne udlignes ved indførsel i fast ejendom, men ikke passede til mindre gældssager.
7. »Rigens Ret« se Danske Magazin, 3R, I s.186. P.J. Jørgensen anf. arb. s. 128. og T.Dahlerup anf. artikel 1980, s.107f.
8. P.J. Jørgensen, s.522,526, 529. Forskellen mellem kongen og kronen som aktør beroede på opdelingen i kongens eget gods (fadeburet) og kronens gods (kongelevet). Se DKH 1483 § 11, 1513 § 19, 1523 § 24 og 1536 § 32.
9. P.J. Jørgensen anf. arb. s. 522,530 og DKH, § 23 1523.

Fæstegodssystem eller hovedgårdssystem

Gammel Estrups godshistorie fra 15. til 17. århundrede

Af Jens Villiam Jensen

I den seneste Danmarkshistoriske fremstilling pointerer E. Ladewig Petersen, at overgangen til hovedgårdsdrift med deraf følgende øget hoveri for bønderne tog fart i 1630'erne, og han ser først og fremmest forklaringen i nedadgående konjunkturer og skattestatens vækst i Chr. IV's tid. Denne udvikling var begyndelsen til den økonomiske og sociale degradering af de danske bønder, som nåede sit højdepunkt i 18. århundredes fuldt udviklede hovedgårdssystem.¹

Synspunktet er nyt og markerer, omend stigende arrondering og forøgelse af hoveriet i slutningen af 16. århundrede fortsat fremhæves,² et brud med en i dansk agrarhistorisk forskning lang og sej tradition. Den klareste sammenfatning af denne er formuleret af Poul Johs. Jørgensen, der i sin Dansk Rethistorie ved beskrivelsen af landboforholdene bl.a. skriver følgende om godssystemets udvikling i tiden efter reformationen: »Foruden at Adelsgodserne gennemgaaende blev større, blev de endvidere bedre afrundede, idet der gennem Køb og Salg eller Mageskifte arbejdedes paa at samle Bøndergodset i størst mulig Nærhed af Hovedgaardene ... Baggrunden for Adelsens Arbejde paa en bedre Arrondering af Godserne var som allerede nævnt til Dels dens forøgede Interesse i Hoveriarbejdet, der igen hang sammen med dens Ønske om i højere Grad end tidligere at anvende Stordrift i Landbruget. Dette Ønske var begrundet i det 16. Aarhundredes stærke Prisstigning paa Landbrugsprodukter og gav sig Udslag i en stærk Udvidelse af Hovedgaardenes Tilliggende og ogsaa af deres Antal.«³ Dette hovedsyn - stigende arrondering som følge af øget hoveribehov til den udvidede hovedgårdsdrift med henblik på udnyttelse af 16. århundredes gunstige konjunkturer - er ikke alene dækkende for såvel ældre som nyere Danmarkshistorier,⁴ men præger også den seneste sammenfattende fremstilling af landboforholdene i perioden.⁵

Grundlaget for denne logisk klare og sammenhængende opfattelse af kontinuitet er kendskabet til slutresultatet, 18. århundredes godssystem. Imidlertid lader opfattelsen sig vanskeligt forene med nyere forsknings re-

sultater vedrørende udviklingens udgangspunkt, det middelalderlige gods- og agrarsystem.⁶ Her dokumenterer især Erik Ulsigs godshistoriske undersøgelser klart, at senmiddelalderens godssystem var et udpræget fæstegodssystem med fæsternes landgildeydelse som godsejerens primære indtægtskilde. Hovedgården var foruden at være bopæl for den rentenydende godsejer i første række administrationscentrum for det landgildeydende fæstegods, hvis beliggenhed principielt var underordnet; en stor del af fæstegodset lå da også ofte fjernt og spredt i forhold til hovedgården, strøgodsformen var karakteristisk for senmiddelalderens godssystem. Hovedgårdene spillede ikke nogen nævneværdig rolle som produktionscentre, og der spores ingen tendens til udvidelse af hovedgårdsmarkerne, ligesom hoveriet i 15. og begyndelsen af 16. århundrede var yderst beskedent.

Udgangspunktet for godssystemets udvikling i 16. og 17. århundrede var således et andet end traditionelt antaget. Set på baggrund af fæstegodssystemets dominans ved århundredets begyndelse forekommer det vanskeligt at opretholde opfattelsen af en allerede i 16. århundrede fremskreden arrondering og udvidet hoveribaseret hovedgårdsdrift. Ladewig Petersens indledningsvis omtalte fremhævelse af 1630'erne som det afgørende vendepunkt i udviklingen synes at have mere for sig.

For en nærmere bestemmelse af godssystemets karakter af fæstegods- eller hovedgårdssystem vil belysning af følgende spørgsmål være af central betydning: 1) Hoveriets omfang og udvikling 2) Hovedgårdenes antal og især størrelse 3) Godsstrukturen eller arronderingen.

Hoveriet var en forudsætning for hovedgårdsdriften. En bestemmelse af hoveriets udvikling i 16.-17. århundrede ville derfor på én gang belyse hovedgårdsdriftens kronologi og de sociale følger for bønderne. En så enkel fremgangsmåde er imidlertid ikke mulig, thi om hoveriet vides kun, at det var af ringe omfang omkring 1500, men til gengæld bøndernes mest tyngende byrde knap 300 år senere i slutningen af 18. århundrede.⁷ Om udviklingen i hoveriets omfang i den mellemliggende periode er vi meget dårligt underrettet, idet hoveriet i 16. århundrede blev en ubestemt ydelse, som normalt ikke anførtes i jordebøger m.v. Et forsøg på at bestemme hoveriet ved hjælp af registrene over bespisningen af hovbønder på Ringsted Kloster 1570-1620 har nok belyst hoveriets sammensætning, men derimod på ingen måde udviklingen i dets *omfang*.⁸ De oplysninger om hoveriet på enkelte adelsgodser i 17. århundrede, som er registreret af Hans H. Fusing, tyder ganske vist ikke på noget voldsomt stort hoveri, men eksemplerne er imidlertid så få, spredte og usikre, at de foranledigede Fusing til den beklageligvis fortsat gyldige konklusion, at »det sparsomme kildemateriale tillader ingen avgørelse af spørgsmaalet om hoveriets omfang ...«⁹

Man må følgelig gå andre veje. Det mest nærliggende vil være at under-

søge udviklingen i hovedgårdenes antal og størrelse. Vigtigst er naturligvis en bestemmelse af omfanget af den jord, der blev drevet under hovedgårdene; men også her svigter kildematerialet for tiden før enevælden. Først med matrikelarbejderne i 1660'erne og især 1680'erne haves dækkende og tilstrækkeligt sikre oplysninger om hovedgårdenes størrelse (jfr. foran p. 65ff).

Derimod er vi takket være Gunnar Olsens undersøgelser godt underrettet om bevægelserne i hovedgårdstallet i perioden. Han fandt - trods variationer i styrke - teorien om en jævn og stabil udvikling fra små hovedgårde i middelalderen til 18. århundredes stordrifter bekræftet på grundlag af en systematisk analyse af oprettelser, udvidelser og nedlæggelser af hovedgårde samt de i forbindelse hermed nedlagte bøndergårde og landsbyer.¹⁰ Metoden lider imidlertid af den afgørende svaghed, at hovedgårdsbegrebet ikke var et funktionelt-driftsmæssigt, men udelukkende et juridisk-privilegiemæssigt begreb knyttet til adelen som stand. En hvilken som helst gård, der beboedes af adel, fik således automatisk hovedgårdsstatus uanset gårdens størrelse, bygninger og tilliggende fæstegods. Hovedgårdstallet måtte derfor naturligt nok blive meget labilt, hvad de mange hovedgårdsnedlæggelser da også klart vidner om,¹¹ ligesom det inkluderer oprettelser af hovedgårde med meget ringe eller slet intet tilliggende fæstegods overhovedet, hvilket sidste den lollandske Danstedgård er et advarende eksempel på.¹² Denne var rigtignok en hovedgård, men hovedgårdsdrift kan der vanskeligt have været tale om. Mens udvidelser af bestående hovedgårde må opfattes som et bevidst ønske om øget hovedgårdsdrift, kan slet ikke alle oprettelser af nye hovedgårde i sig selv tolkes som udtryk herfor. Uden tilstrækkeligt kendskab til dels hovedgårdenes størrelse, dels omfanget og beliggenheden af det underliggende fæstegods er denne isolerede »counting of manors« en højst tvivlsom målestok for hovedgårdsdriftens omfang og udbredelse.

Tilbage bliver godsstrukturen eller arronderingen. Da kildematerialet ikke giver mulighed for at besvare de centrale spørgsmål om hovedgårdens størrelse og omfanget af det til hovedgårdsdriften nødvendige hoveri, bliver den forholdsvis let målelige arrondering en meget væsentlig indikator for godssystemets karakter af fæstegodssystem eller hovedgårdssystem. Ganske vist kan en undersøgelse af godsstrukturen ikke uden videre give direkte svar på spørgsmålet om hovedgårdsdriftens faktiske udbredelse, men en nøjere analyse af arronderingen tillader en bestemmelse af de ydre rammer for overhovedet at realisere hovedgårdsdrift, idet en altafgørende forudsætning herfor selvsagt var en samling af fæstegodset i hovedgårdens umiddelbare nærhed, såfremt hoveriressourcerne skulle udnyttes effektivt.

Hovedkildematerialet til sådanne undersøgelser af den adelige gods-

struktur under adelsvælden i 16. og første halvdel af 17. århundrede er dels af offentlig, dels af privat karakter. Af det offentlige kildemateriale skal især fremhæves præsteindberetningerne om fæstegods m.v. fra Frederik II's tid, Rigsdomstolens rækker af Herredagsdombøger og især Forfølgingsbøger med disses indhold af større låsebreve på hele godskomplekser og registrering af diverse adkomster som mageskifter, skøder m.v.; endvidere mageskifterne med kronen i *Kronens Skøder* samt specielt for 17. århundredes vedkommende Landstingenes skøde- og pantebøger. De private personarkiver og godsarkiverne rummer dels fortegnelser over hele godser, omend ikke mange, i form af adelige jordebøger, dels adkomstbreve af enhver art: Lovhævder, skøder, mageskiftebreve samt ikke mindst skiftedokumenter. Blandt disse kilder af privat proveniens indtager skiftebrevene en meget central plads. På linie med andre godsfortegnelser (jordebøger og låsebreve) oplyser de om godsets udseende på et givet tidspunkt, men giver desuden også mulighed for at gå bag om de tørre godsopregninger og gisne om de impliceredes motiver, idet de kan give et indblik i, hvilken rolle hensynet til godskompleksernes arrondering har spillet ved skiftedelingen.

Til trods for et forholdsvis fyldigt kildemateriale, hvoraf ganske vist kun en mindre del er udgivet, er adelsgodsernes geografiske struktur i 16.-17. århundrede imidlertid kun sparsomt undersøgt. Grundlaget for teorien om en jævnt stigende arrondering, der forceredes i løbet af 16. århundrede, er dels skildringen i Skånska jordbrukets historia af C. G. Weibull, hvis eksempler dog hovedsagelig vedrører 17. århundrede, dels og vel i første række Thomas B. Bangs dokumentation af krongodssamlingen under Frederik II, hvor man især har hæftet sig ved Bangs fremhævelse af den gensidige arrondering af adelsgodserne ved mageskifterne med kronen, mens man har været mindre opmærksom på hans påpegning af, at mageskifteaktiviteten under Chr. IV nok har været af større betydning for adelsgodsernes arrondering end Frederik II's godspolitik.¹³ Bangs antagelse bekræftes til fulde af en række østlollandske adelsgodssers strukturelle udvikling i 16. og 17. århundrede, der i øvrigt ligesom de vendsysselske adelsgodssers arrondering i slutningen af 16. århundrede må være en klar advarsel mod betoningen af en fremskreden godskoncentration allerede i 16. århundrede.¹⁴

I det følgende skal gives et eksempel på godsstrukturens udvikling i perioden ved at følge ét enkelt godskompleks, Gl. Estrup, og dets omskiftelser gennem godt 100 år fra slutningen af 15. til begyndelsen af 17. århundrede.

Lage Brok og Esge Brok: Gl. Estrup 1529 og 1626

Bortset fra ganske enkelte spredte og lidet oplysende antegnelser af gerningspenge meddeler materialet om Gl. Estrup som ventet overhovedet intet om hoveriet. Hvad angår hovedgårdens størrelse var Gl. Estrup i 1682 ifølge den tidligste sikre og pålidelige oplysning i Chr. V's matrikel på 98,22 td. htk., svarende til 671 td. land dyrket areal. I begyndelsen af 17. århundrede sattes hovedgården i 1626 til i alt 90 td. htk., og nogle år tidligere vurderedes en trediedel af Gl. Estrup i 1612 til 36 td. htk., men disse angivelser, som begge stammer fra et søskendeskifte, er for usikre og uanvendelige til bestemmelse af hovedgårdsjordens omfang, da de ud over jorden også inkluderer hovedgårdens øvrige herligheder som eng, skov og fiskeri.¹⁵ Fra 16. århundrede savnes ikke uventet oplysninger om størrelsen, men gården synes allerede i slutningen af middelalderen at have været af betydelig størrelse,¹⁶ hvilket i øvrigt korresponderer godt med, at Gunnar Olsen i sine ovennævnte undersøgelser ikke har konstateret udvidelser ved Gl. Estrup.

Langt rigeligere og mere præcise er oplysningerne om fæstegodsets omfang og beliggenhed. Hovedkilderne er tre skiftebreve efter henholdsvis Lage Brok 1529, sønnen Niels Brok 1559-60 og dennes sønnesøn, slægtens sidste mand, Esge Brok 1626 samt hertil yderligere et skifte 1612 efter Karen Banner og Gregers Ulfstand.

Den mest markante af Gl. Estrups ældre ejere er utvivlsomt den berygtede Lage Brok (+ 1503), der ved temmelig ufine og hårdhændede metoder erhvervede både bøndergods og andet (enge, fiskevande, skove) i hovedgårdens umiddelbare omegn. Det lykkedes ham således i løbet af 1460'erne ved køb og mageskifte at samle alt gods på nær 7 gårde i sognene Fausing og Auning, formentlig med henblik på erhvervelse af birkeret, hvilket han - der i forvejen havde arvet birkeretten over sit gods i det fjernereliggende Kristrup sogn - i alt fald fik i 1469 for godset i de to sogne nærmest hovedgården, Fausing og Auning.¹⁷

Skønt han udfoldede stor aktivitet omkring det fædrene gods Gl. Estrup, var dette dog ingenlunde Lage Broks eneste besiddelse. Ved hans død i 1503 udgjorde Lage Broks og hans første hustru Else Laxmands samlede ejendomme ifølge Erik Ulsigs opgørelse i alt 6 hovedgårde og knap 550 fæstegårde.¹⁸ Det var således en ganske anselig arv, Lage Brok efterlod sig, men der var også adskillige om biddet, hvilket som i så mange andre tilfælde gav anledning til problemer, og først 1509 deltes arven ved et såkaldt tokkeskifte, dvs. et foreløbigt skifte.¹⁹

Som værge for Lage Broks umyndige børn af hans andet ægteskab med Kirsten Pedersdatter Høeg, Niels og Ide Brok, modtog deres morbroder Niels Høeg sammen med moderens anden mand, Peder Lykke, en arvelod

omfattende godserne Gl. Estrup, Vemmetofte og Barsebäck. En lille andel af denne lod tilfaldt enken Kirsten Pedersdatter og sidenhen hendes børn med Peder Lykke. Enkens arvepart kendes ganske vist ikke, men en række fradrag for udlæg til Kirsten Pedersdatters børn i det senere skifte efter sønnen Niels Brok 1559-60 viser, at den fortrinsvis omfattede gods på Fyn og i Jylland. Her vides hun også at have fået Bregnholm (Åle sogn, Vrads hd.), thi 1557 stadfæstede kronen et skøde fra datteren Anne Lykke til broderen Jørgen Lykke til Overgård på bl.a. Bregnholm med mølle og en del gods i Åle.²⁰ Barsebäck ejedes siden af Ide Brok og hendes mand Truid Ulfstand og blev således i lighed med det fynske Frøbjerg og det andet skånske gods Hammar holdt samlet hos en enkelt arving, hvorimod Gl. Estrup og Vemmetofte begge arvedes i fællig af de to søskende Niels og Ide Brok. Her skal alene Gl. Estrups videre skæbne i 16. århundrede forfølges.

Først en snes år senere i 1529 skiftede de to søskende den fælles arv imellem sig.²¹ Lage Broks efterladte godskompleks Gl. Estrup havde da et omfang og en geografisk beliggenhed, som fremgår af nedenstående tabel 1. Den viser den andel af det samlede tilliggende, der lå i hovedgårdssogn, nabosogne m.v., idet betegnelserne *område* og *egnen* defineres - vilkårligt - som det område, der ligger inden for en radius på 15 henholdsvis 30 km fra hovedgården. Hovedgårdssognet omfatter her som i de følgende tabeller Fausing og Auning sogne, thi dels ligger hovedgården ved sogneskillet, dels udgjorde de to sogne som nævnt et birk. Brugene er fordelt på gårde og huse, idet skellet mellem de to grupper her som andetsteds er valgt således, at mindsteydelsen (ofte omregnet) for en gård er sat til 1½ td. korn, hvorefter alle andre småbrug med ydelser under denne grænse er regnet som huse; de få størrelsesmæssigt uensartede *bol* er ikke opført særskilt, men fordelt på gårde og huse.²²

Tabel 1. Gl. Estrups fæstegodstilliggende 1529

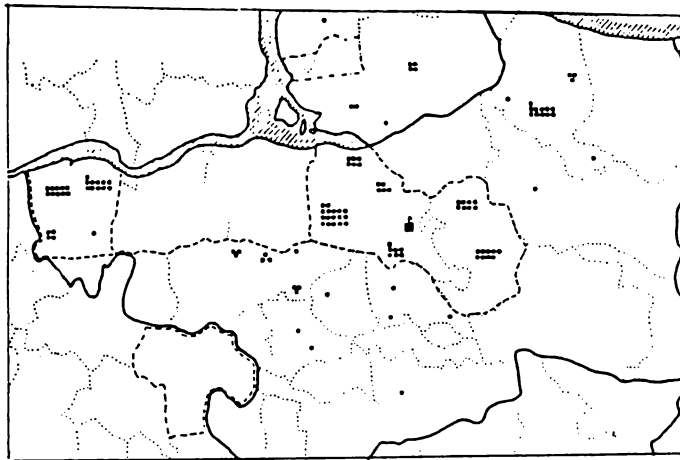
Beliggenhed	Antal		i % af samlet gods	
	Gårde	Huse	Gårde	Huse
Hgdssogn	52	5	32	18
Nabosogne ^{a)}	22	8	13	30
Området ^{b)}	46	9	28	33
Eggen	7	1	4	4
Øvrigt ^{c)}	37	4	23	15
	164	27	100	100

- Incl. sognene Hørning, Ørsted og Gjesing, idet alt gods her lå i hhv. den østlige, sydvestlige og vestlige del af sognet.
- Heraf lå de 26 gårde og 5 huse samlet i Kristrup birk på grænsen mellem »område« og »egn«.
- Incl. 1 gård i det ikke identificerede »aritskog«, som imidlertid i skiftebrevet er opført blandt andet strøgods.

Betragtes i første omgang alene gårdene, må Lage Broks Gl. Estrup - som senmiddelalderens godser i almindelighed - tydeligt nok karakteriseres som et strøgods-kompleks. I umiddelbar tilknytning til hovedgården lå 35 gårde i Fausing og 17 gårde i Auning sogn. Dette centrale tilliggende på 52 gårde, *godskernen*, udgjorde knap en trediedel af det samlede gods-kompleks, hvorefter godt to trediedele var strøgods, som dog ikke alt sammen var helt tilfældigt spredt.

Lige uden om godskernen lå 22 gårde i nabosognene, og til denne første ring af strøgods sluttede sig den anden strøgodsring inden for »området« på i alt 46 gårde, hvoraf ikke mindre end 26 lå samlet i det gamle Krstrup birk.²³ Disse to ringe af strøgods inden for en rimelig afstand fra hovedgården udgjorde det *arronderede strøgods*, der sammenlagt tegnede sig for godt 40% af det samlede gods. Det resterende strøgods, det *deciderede strøgods*, omfattede godt en fjerdedel af Lage Broks Gl. Estrup-kompleks, og heraf var kun en mindre del beliggende på egnen, mens hovedparten var tilfældigt spredt strøgods i Himmerland og Østjylland.

Kort 1: Gammel Estrups fæstegods 1503/29. Godskernen og arronderet strøgods.

Udtag af Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen, kort 13 (med enkelte ændringer). Ekskl. møller og huse.

I sammenligning med de øvrige kendte storgodser omkring 1500 var det Gl. Estrup, som Lage Brok efterlod sig ved sin død 1503, forholdsvis pænt arronderet,²⁴ men det rækker ikke ved det faktum, at der var tale om et typisk senmiddelalderligt fæstegodskompleks. Dette bliver helt tydeligt, når

der sammenlignes med strukturen af det Gl. Estrup, som oldebarnet Esge Brok efterlod sig godt 100 år senere i 1625. Ved skiftet det følgende år af dennes omfattende godsbesiddelser indgik Gl. Estrup i den første lod, som desuden omfattede det hallandske Vallen samt en del fynsk og jysk strøgods. Denne lod tilfaldt datteren Jytte Brok, g.m. Jørgen Skeel til Sostrup, og i tabel 2 er vist Gl. Estrup-godsets omfang og geografiske struktur i begyndelsen af 17. århundrede.²⁵

Tabel 2. Gl. Estrups fæstegodstilliggende 1626

Beliggenhed	Antal		i % af samlet gods	
	Gårde	Huse	Gårde	Huse
Hgdssogn ^{a)}	60	48	37	60
Nabosogne	72	22	44	27
Området ^{b)}	13	7	8	9
Eggen ^{c)}	6	1	4	1
Øvrigt	12	2	7	3
	163	80	100	100
Thy	31	16		
Vendsyssel	2	2		
Mors	1	1		
	197	99		

a. Incl. herligheden af 1 kirkegård.

b. Incl. Kristrup birk og Trustrup i Ølst sogn.

c. Omfatter hele Djursland, dvs. incl. 1 gård i Hoed sogn, der egentlig hører under »øvrigt«.

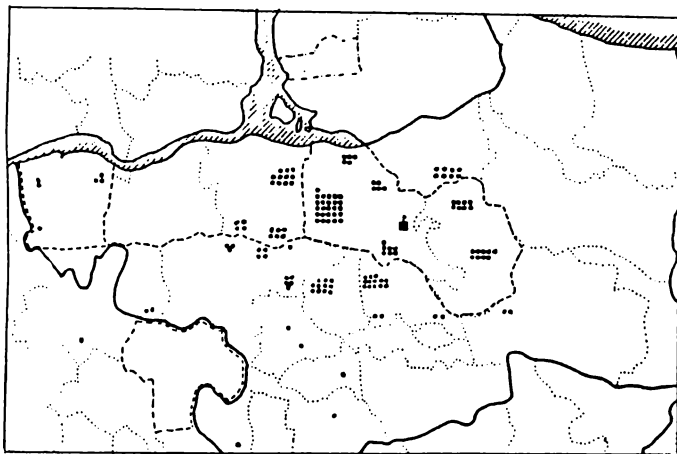
Som tabellen viser, omfattede Jytte Broks jyske arv også en del meget fjernliggende nørrejysk strøgods, især i Thy, uden tilknytning til hovedgården. Dette set fra Gl. Estrup afsides liggende gods havde selvsagt ingen interesse, hvorfor Jytte Brok og Jørgen Skeel da også naturligt nok straks i slutningen af 1620'erne og begyndelsen af 1630'erne på enkelte gårde nær bortmageskiftede alt godset til fordel for mere belejligt gods til Gl. Estrup eller deres øvrige hovedgårde.²⁶

Ses der derfor bort fra dette fjerne gods, havde Gl. Estrups fæstegods 1626 samme omfang som i begyndelsen af 16. århundrede. Men det var også den eneste lighed mellem de to godskomplekser, hvis geografiske struktur var væsensforskellig. Andelen af decideret strøgods var faldet fra ca. 27% i 1529 til 11% i 1626. Med hensyn til det arronderede strøgods var den yderste godsring inden for »området« tilsvarende reduceret fra knap 30% til kun 8% af det samlede gods, selv den samlede godsenhed i det gamle Kristrup birk var opgivet og opløst, idet der 1626 kun lå 6 gårde her.²⁷ Til gengæld var godset i nabosognene mere end tredoblet fra godt 13% i Lage Broks tid til godt 44% ved Esge Broks død. Skønt væksten i hovedgårds-

sognene naturligt nok måtte være mere beskedene på grund af de begrænsede vækstmuligheder her, tegnede godskernen og den første ring af det arronderede strøgods i nabosognene sig 1626 for mere end fire femtedele af det samlede godskompleks.

Denne markante forskel i arronderingen er ikke mindre iøjnefaldende, når man undersøger, hvor stor en del af godset, der på de to tidspunkter var beliggende i nabobyer, hvilket er søgt vist i tabel 3. Ved nabobyer forstås alle byer inden for en afstand af 4 km fra hovedgården; til sammenligning bringes de pågældende byers gårdtal (excl. møller og huse) ifølge Chr. V's matrikel.²⁸

Kort 2: Gammel Estrups fæstegods 1626. Godskernen og arronderet strøgods.

Kilde: C. Rise Hansen (udg.): Skiftet efter Rigsråd Eske Brock 1626 (1965). Ekskl. møller og huse.

Tallene taler næsten for sig selv. I forhold til det samlede godskompleks lå i begyndelsen af 16. århundrede 54 gårde i nabobyer, mens tallet i begyndelsen af 17. århundrede var steget til 83, svarende til henholdsvis en trediedel og halvdelen af det samlede fæstegods til Gl. Estrup. Set i forhold til de pågældende byers samlede gårdtal ifølge matriklen ejede Lage Brok ca. 59% af gårdene i disse nabobyer, mens hele 90% af gårdene her i 1626 var i Esge Broks besiddelse.

Da allerede Lage Brok ejede så godt som alt gods i de nærmestliggende byer en 2-2½ km fra hovedgården samt i byen Grund lidt længere væk, falder væksten naturligt nok på de lidt fjernereliggende byer, heriblandt

Tablet 3. Antal gårde i nabobyer 1529 og 1626

By	1529	1626	1682
Fausing	17	26	26
Grund	6	5	5
Drammelstrup	5	5	5
Liltved ^{a)}	7	7	8
Auning ^{a)}	9	9	11
Tårup	8	8	8
Tøjstrup	0	8	10
Ø. Alling	1	13	14
Ring	1	2	5
Inden for 4 km	54	83	92
V. Alling ^{b)}	1	11	11
Ovstrup ^{b)}	2	2	2
Inden for 5 km	57	96	105

- Svarer 1626 formentlig til hele byen p.g.a. en vis usikkerhed i fordelingen af gårde og huse, jfr. note 25.
- Lå lidt længere væk, ca. 5 km fra hovedgården; Lage Broks store Ovstrupgård (6 pd. korn, ½ td. smør) må være blevet delt og svarede helt til Esge Broks 2 gårde (hver på 3 pd. korn, 1 fjerding smør).

også Fausing i hovedgårdssognet, hvor Essenbæk kloster i slutningen af 15. århundrede ejede 7 gårde,²⁹ som tydeligvis i 1529 endnu ikke var kommet til Gl. Estrup. Det kan måske undre, men i det nærliggende Vejlbj mod nord var der intet gods til Gl. Estrup, hverken 1529 eller 1626.³⁰ Omvendt lå lidt længere væk, ca. 5 km, mod syd hele V. Alling by på 11 gårde og Ovstrups 2 gårde til Gl. Estrup 1626; i sin tid havde Lage Brok 1 gård i V. Alling samt den store Ovstrupgård, som sidenhen må være blevet delt i de 2 gårde, der 1626 tilhørte Esge Brok. Medregnes dette gods i V. Alling og Ovstrup var Gl. Estrups andel af nabobyernes i alt 105 gårde henholdsvis 57 og 96, svarende til ca. 54% i begyndelsen af 16. århundrede mod godt 91% i 1620'erne.

Den foretagne sammenligning mellem Lage Broks og Esge Broks Gl. Estrup-kompleks kunne umiddelbart synes at underbygge teorien om adelsgodsernes jævne vækst og arrondering samt i tilknytning hertil stigende hovedgårdsdrift og hoveri i løbet af 16. århundrede. Logikken snyder imidlertid: Sammenligningen viser forskellen i godskompleksets struktur på de to tidspunkter og intet andet. Gl. Estrups udvikling fra Lage Broks strøgods-kompleks omkring 1500 til Esge Broks velarronderede godskompleks ca. 100 år senere var i virkeligheden noget mere broget og sammensat, end den blotte sammenligning af de to godskomplekser anty-

der, hvilket vil fremgå af det følgende, hvor godsets udvikling i 16. og begyndelsen af 17. århundrede skal søges klarlagt. Det naturlige udgangspunkt herfor er skiftet efter Lage Brok 1529 (jfr. foran p. 118).

Splittelsen af Gl. Estrup i 16. århundrede

Ved dette skifte delte de to søskende Niels og Ide Brok deres fælles arv efter faderen. Da søsterlodder kun var det halve af en broderlod, fik Niels Brok to trediedele og Ide Brok en trediedel af det efterladte gods.³¹ Gl. Estrups fæstegodstilliggende deltes som vist i tabel 4.

Tabel 4. Skifte efter Lage Brok 1529: Fæstegodsets deling.

Beliggenhed	Niels Brok		Ide Brok	
	Gårde	Huse	Gårde	Huse
Hgdssogn	34	2	18	3
Nabosogne	17	6	5	2
Området	28	8	18	1
Eggen	5	1	2	0
Øvrigt	28	2	9	2
	112	19	52	8
Heraf i nabobyer				
Fausing	11	1	6	2
Grund	4	0	2	0
Drammelstrup	3	0	2	0
Liltved	5	0	2	0
Auning	6	1	3	1
Tårup	5	0	3	0
Ø. Alling	1	1	0	0
Ring	0	0	1	0
	35	3	19	3

I senmiddelalderens skiftepraksis fulgtes ret konsekvent et retfærdighedsprincip om lige meget og lige godt beliggende gods til alle arvinger,³² og det er ganske klart og tydeligt dette princip, der er lagt til grund ved skiftet efter Lage Brok. Resultatet var en stærk adsplittelse af godskomplekset - en splittelse, der ikke begrænsedes til det fjernereliggende, deciderede strøgods. Splittelsen rakte helt ind i godsets centrale tilliggende, hvor ikke blot det arronderede strøgods i nabosognene og »området«, men også selve godskernen i hovedgårdssognet og nabobyerne blev ramt af splittelsen. Men ikke nok med det: Selve hovedgården med tilhørende mølle blev ligeledes delt med to trediedele til Niels og en trediedel til Ide.

Retfærdighedsprincippet er her gennemført med yderste konsekvens, og der er ikke den ringeste antydning af den knap en snes år yngre para-

graf i Chr. III's Københavnske Reces 1547 om ved søskendeskifte så vidt muligt at holde hovedgårdene med nærmest omliggende gods samlet hos brødrene.³³ Denne deling af Gl. Estrup 1529 svarer nøje til den fremgangs-måde, man fulgte ved et par senere med recessen samtidige skiftedeling-er 1550-51 efter de to store godsejere Anne Mouridsdatter Gyldenstjerne og Mogens Gøye, hvor ikke blot fæstegodset, men også hovedgårdene ligele-des blev splittet.³⁴ De gamle godsenheder var og blev nedbrudt og genskab-tes ikke, men med en enkelt undtagelse samledes selve hovedgårdene - 7 i alt - dog forholdsvis hurtigt igen ved mageskifter arvingerne imellem. Her hører ligheden med Brokskiftet 1529 imidlertid op: Ikke alene det nærme-ste fæstegodstilliggende, men også hovedgården Gl. Estrup selv forblev splittet århundredet igennem.

Niels Broks andel kendes igen 30 år senere fra skiftet efter ham i Køben-havn 8/9 1559, ved hvilken lejlighed det blev aftalt, at et endeligt og af-sluttende skifte skulle foretages i Århus inden førstkommende pinse, hvil-ket også er sket, men dog uden at medføre ændringer i den 1559 foretagne deling af arvens gods.³⁵ Arven efter Niels Brok var for Gl. Estrups ved-kommende helt igennem identisk med hans arvelod i 1529, nemlig to tredie-dele af hovedgården og møllen samt 112 gårde og 19 huse beliggende i nøjagtig de samme lokaliteter som 30 år tidligere (jfr. tabel 5). Niels Brok har således inden sin tidlige og dramatiske død under Clementsfejden på ingen måde arbejdet med en retablering af det 1529 splittede godskom-pleks, hvad der tilsyneladende ej heller har interesseret enken Jytte Pode-busk (+ 1573), hvorimod hendes anden mand, Knud Henriksen Gylden-stjerne (+ 1560), ved mageskifte med kronen 1547 erhvervede enkelte går-de inden for »området« i Lemmer (1) og Årslev (4), som dog naturligt nok ikke figurerer i skiftet efter Niels Brok.³⁶

Dennes efterladte gods deltes mellem sønnen Lage Brok, Jørgen Bille på hustruen Margrethe Broks vegne samt ovennævnte Knud Henriksen Gyldenstjerne på hustruen Jytte Podebusks vegne, idet arvelodderne til de to døtre Ide og Pernille Brok, der begge var døde ugift før 1560, skiftedes mellem de to overlevende søskende og moderen Jytte Podebusk.³⁷ Delin-

Tabel 5. Skifte efter Niels Brok 1559-60: Fæstegodsets deling.

Belig-genhed	Lage Brok	Jørgen Bille	Knud Henriksen Gyldenstjerne
Hgdssogn	34 + 2	0 + 0	0 + 0
Nabosogne	2 + 0	12 + 5	3 + 1
Området	14 + 5	14 + 3	0 + 0
Eggen	1 + 0	1 + 1	3 + 0
Øvrigt	1 + 0	12 + 1	15 + 1
	52 + 7	39 + 10	21 + 2

gen af Niels Broks andel i Gl. Estrup fremgår af tabel 5, hvor første kolonne angiver gårdtallet og anden kolonne antallet af huse.

Resultatet var en yderligere splittelse af Gl. Estrup-komplekset. Den nye bestemmelse i recessen 1547 (se p. 123f.) har dog sat sig spor i skiftet derved, at hovedgården - dvs. de to trediedele af den! - med det nærmeste tiliggende i hovedgårdssognet ubeskåret tilfaldt broderloden, hvis gods her bortset fra en enkelt gård og et hus i Ø. Alling, der tilfaldt Jørgen Bille, reelt også svarede til nabobyerne. Ligeledes udgjorde broderloddens gods i »området« en samlet enhed, det gamle Krstrup birk. Men skønt søsterloderne således i overensstemmelse med recessen måtte nøjes med andel i strøgodsset, så har en splittelse af selv det nærmeste arronderede strøgods i nabosognene dog ikke kunnet undgås, idet kun 2 af de ialt 17 gårde her blev tillagt broderloden. Først i begyndelsen af 17. århundrede kom en del af Jørgen Billes lod tilbage til Gl. Estrup (jfr. nedenfor p. 128f.), mens den videre skæbne for Knud Henriksen Gyldenstjernes arvepart er uvis.

Den trediepart af Gl. Estrup hovedgård og gods, som ved skiftet 1529 tilfaldt Ide Brok, kom via hendes ægteskab i Truid Gregersen Ulfstands besiddelse, fra hvem godset gik i arv til sønnen Gregers Truidsen Ulfstand.³⁸ Ved skiftet efter dennes enke, Karen Eriksdatter Banner, i 1612 fik hendes dattersøn Truid Bryske bl.a. denne trediedel af Gl. Estrup med 32 gårde og 26 huse i nærmeste omegn, idet heraf 21 gårde og 18 huse var beliggende i nabobyer, mens de resterende 11 gårde og 8 huse var arronderet strøgods inden for »området«.³⁹ Hvad der er sket med det øvrige gods fra søsterloden 1529 er uklart. Noget kan - for så vidt godset stadig fulgte Gl. Estrup i begyndelsen af 17. århundrede - måske være arvet af Truid Bryskes bror Gert Bryske, hvis arvelod ikke kendes; men enkelte gårde synes dog at være tilfaldet det tredie barnebarn og hendes ægtefælle, Sivert Grubbe, der ellers fik Gregers Ulfstands og Karen Banners nordjyske gods Høgholt ubeskåret.

Gl. Estrup forblev altså delt fra 1529 til ind i de første årtier af 17. århundrede. Delingen gjaldt som nævnt ikke blot fæstegodset, men også selve hovedgården, hvis bygninger arvingerne kort efter delingen af fæstegodset 1529 skiftede sammen med bygningerne på Vemmetofte.⁴⁰ Hovedgården var - i alt fald i perioder - beboet af flere familier, hvilket bevidnes af de problemer, som deraf fulgte. Således følte ovennævnte Knud Gyldenstjerne sig temmelig generet af Ide Broks søn Gregers Ulfstand. Knud Gyldenstjerne klagede 1555-56 bl.a. over, at Gregers Ulfstand dels hindrede Knud Gyldenstjerne og hans familie i at benytte deres bygninger og værelser på Gl. Estrup, dels havde foretaget byggeri på gården i modstrid med indgåede aftaler.⁴¹ At Gregers Ulfstand længe vedblev at benytte Gl. Estrup som bolig fremgår da også bl.a. af, at søsteren Ide Ulfstand i som-

meren 1573 opholdt sig nogen tid på gården og herfra sendte brev til Birgitte Bølle.⁴²

Det var imidlertid ikke alene brugen af bygningerne, der voldte problemer. Også delingen af Gl. Estrups enemærke, enge og skove gav anledning til strid. I 1549 fik Knud Gyldenstjerne 3 lavdagsbreve på Fjeld skov i Marie Magdalene sogn, men Gregers Ulfstand tog straks genbrev, hvorved sagen foreløbig standsede.⁴³ Et par år senere, 23/2 1551, fik Oluf Munk m.fl. kgl. befaling om at møde på Gl. Estrup næste Hellig tre Kongers dag for at afgøre trætten mellem på den ene side Gregers Ulfstand og på den anden side Knud Gyldenstjerne, Lage Brok og dennes svoger Jørgen Bille om Gl. Estrups gård, skove m.v.⁴⁴ I overensstemmelse hermed forhandlede sagen da også på Gl. Estrup året efter, men de to aftaler af 12/1 og 10/5 1552 satte dog ikke punktum i konflikten. Denne fortsatte de følgende år og afsluttedes først ved dom af Viborg landsting 10/4 1570, der underkendte Gregers Ulfstand og stadfæstede de nævnte kontrakter mellem parterne fra 1552 samt en del tingsvidner fra 1553-54, hvori en række af de stridende parter fæstere vidnede, hvordan de havde skiftet og afmærket parternes andel af Gl. Estrups marker, enge, skove m.v.⁴⁵

Foruden disse trætter med Gregers Ulfstand kom Knud Gyldenstjerne også i strid med Jørgen Lykke om værgemålet for Niels Broks børn, Margrethe og Lage Brok. Ved sit ægteskab med Niels Broks enke, Jytte Podebusk, havde Knud Gyldenstjerne overtaget administrationen af børnenes gods fra deres tidligere værge, morfaderen Predbjørn Podebusk. Denne ret mente Jørgen Lykke imidlertid tilkom ham som børnenes farbroder (jfr. p. 138), og han stævnedes derfor 1542 Knud Gyldenstjerne for Rettertinget.⁴⁶ Dette gav Jørgen Lykke medhold og tilkendte ham værgemålet, men eftervirkninger af striden spores endnu i begyndelsen af 1580'erne, hvor Jørgen Lykke i forbindelse med afregningen af værgemålet til Lage Broks søn Esge Brok måtte søge sit tab ved værgemålet dækket hos Knud Gyldenstjernes arvinger.⁴⁷

Det var således på ingen måde ro, stabilitet og kontinuitet, der prægede Gl. Estrup. Tværtom må splittelse og strid være de rette nøgleord til karakteristik af godsets udvikling i 16. århundrede. Kendskabet til slutresultatet, Esge Broks store og særdeles velarrangerede godskompleks 1626 (se p. 120), rejser da spørgsmålet: Hvornår og hvordan fandt genskabelsen af det samlede Gl. Estrup sted?

Samlingen af det splittede Gl. Estrup

Stridighederne omkring godset synes at høre op i 1580'erne, måske ikke uden sammenhæng med den åbenbart stridbare Gregers Ulfstands død 1582. Væsentligere er dog formentlig, at Esge Brok kort efter at være

vendt hjem fra sin udenlandsrejse omkring 1580 tiltrådte sin fædrene arv, herunder bl.a. de to trediedele af Gl. Estrup hovedgård med det tilliggende gods, der var tilbage efter skiftet 1559-60 (jvf. p. 124f.). Æren for samlingen af det splittede godskompleks tilkommer nemlig ene og alene Brok-slægtens sidste mand, der i øvrigt også har hovedæren for den nuværende hovedbygning på Gl. Estrup.

Det er måske derfor ingen tilfældighed, at retableringen af godskomplekset startede med samling af bygningerne. Ved Frederik II's mellemkomst forhandlede 1587 på Havreballegård en kontrakt mellem Gregers Ulfstands svigersøn Karl Bryske og Eske Brok, der mod betaling af 4000 gl. daler fik Karl Bryskes anpart, dvs. søsterlodden fra 1529, af Gl. Estrups bygninger og grave.⁴⁸ I kontrakten præciseres udtrykkeligt, at handelen alene omfattede gårdens bygninger omliggende grave, men derimod *ikke* Gl. Estrups øvrige ejendom og herlighed, der da også som bekendt arvedes af Karl Bryskes søn Truid Bryske ved skiftet 1612 efter Gregers Ulfstand og Karen Banner (jfr. p. 125). Hvad fæstegodset angår, var der således lang vej endnu. Søsterlodden fra skiftet 1529 erhvervede Esge Brok så sent som 1616, da Truid Bryske skødede ham sin trediepart af Gl. Estrups fæstegods (32 gårde og 25 huse) og øvrige herlighed.⁴⁹ Først hen mod slutningen af Eske Broks ejertid lykkedes det da at genskabe Lage Broks gamle godskompleks, som på dette tidspunkt havde været delt i næsten 100 år.

Genopretningen af godsenheden bestod imidlertid ikke blot i en samling af de to lodder fra skiftet 1529. Et hastigt blik på tabellerne 1-2 afslører som tidligere nævnt, at Esge Broks Gl. Estrup var langt bedre arronderet end det gamle godskompleks omkring 1500. Godset i hovedgårdssognene Fausing og Auning samt den første ring af arronderet strøgods i nabosognene steg sammenlagt fra 74 gårde i 1529 til 132 gårde i 1626, hvoraf endog hovedparten ifølge tabel 3 var beliggende i nabobyer og altså hørte til godskernen. Omvendt reduceredes strøgodsset - såvel det arronderede strøgods inden for »området« som det deciderede fjernereliggende strøgods - kraftigt i tiden 1529-1626.

Den vigtigste enkelterhvervelse var skødet fra Truid Bryske 1616, men som forskellen mellem Lage Broks og Eske Broks gods viser, har også andre transaktioner end erhvervelsen af Truid Bryskes part påvirket godskompleksets struktur med en markant forbedring af arronderingen til følge. Denne forbedring skyldtes også hovedsagelig Esge Brok. Kort efter sin overtagelse af den Brok'ske del af godset gennemførte han i midten af 1580'erne et par større og et par mindre mageskifter samt senere i 1610 yderligere et enkelt lille mageskifte med kronen.⁵⁰ Mod afhændelse af fjernereliggende strøgods - overvejende decideret strøgods, men også en del arronderet strøgods inden for »området« i Kristrup birk - fik Esge Brok ved disse mageskifter med kronen ganske meget gods i hovedgårdens nær-

meste omegn. I nedenstående tabel 6 er vist dels stigningen fra 1529 til 1626, dels hvor stor en del af denne stigning, der stammede fra mageskifterne med kronen.

Tabel 6. Esge Broks mageskifter med kronen. Antal gårde.

Beliggenhed	1529	1626	Fra kronen
Hovedgårdssogn			
Fausing	35	43	1
Auning	17	17	0
	52	60	1
Nabosogne*			
Vejlby	0	8	7
Gjesing	1	0	0
Marie Magdalene	0	2	0
Ø. Alling	3	17	7
V. Alling	1	11	9
Hørning	10	13	1
Virring	0	21	21
	15	72	45

*Excl. Ørsted sogn mod nord, idet godset her sammen med Esge Broks øvrige gods i sognet 1626 var lagt til Hevringholm.

Disse mageskifters betydning for gods-kompleksets arrondering er indlysende, men forklarer dog ikke hele tilvæksten i det nærmeste tilliggende. Stigningen i hovedgårdssognet Fausing skriver sig primært fra et mageskifte 1561 mellem kronen og Gregers Ulfstand, hvorved denne bl.a. fik 6 gårde i Fausing.⁵¹ En snes år senere, 19/8 1580, mageskiftede Margrethe Bille, enke efter den 1565 afdøde Lage Brok, sammen med sønnen Esge med Jacob Ulfeld, der herved modtog en del fynsk gods i nærheden af sin fynske hovedgård Kogsbølle (nu Holckenhavn).⁵² Jacob Ulfelds uoplyste udlæg *kan* have omfattet gods til Gl. Estrup, men under alle omstændigheder er de to anførte mageskifter de eneste kendte godstransaktioner vedr. Gl. Estrup før Esge Broks overtagelse af sine to trediedele af godset.

Til gengæld vidner såvel hans privatarkiv som især godsarkivet om Esge Broks talrige og betydelige godshandler med andre standsfæller, især i 17. århundrede.⁵³ Blandt disse erhvervelser, der til fulde forklarer den vækst i Gl. Estrups nærmeste tilliggende, som ikke stammede fra mageskifterne med kronen, betød skødet i 1606 på 6 gårde og 3 huse fra fætteren Esge Jørgensen Bille, at Jørgen Billes gods fra skiftet 1559 i nabosognene Hørning, Ø. Alling og V. Alling atter kom til Gl. Estrup. Dette var derimod

ikke tilfældet for Jørgen Billes eller rettere hustruen Margrethe Broks arv på 1 gård i nabosognet Gjesing og 6 gårde i det nordlige nabosogn Ørsted. Gjesinggårdens skæbne er uvis, hvorimod ovennævnte Esge Bille ganske vist i 1608 skødede de 6 gårde i Ørsted samt størsteparten af det øvrige gods fra Jørgen Billes lod 1559 til Esge Brok, men godset blev ikke lagt tilbage til Gl. Estrup. Sidenhen ved skiftet 1626 fulgte det Hevringholm, som Esge Brok ligeledes 1608 erhvervede med ca. 80 gårde fra Elsebe Skram, der var enke efter en anden fætter, den forgældede Esge Pedersen Bille.^{53a} Arronderingen af det store gods kompleks var således helt klart Esge Broks værk, *men* det var en langsommelig proces, som først afsluttedes i den sidste del af Esge Broks ejertid. Efter de store erhvervelser fra kronen i 1580'erne gik der temmelig lang tid, før der for alvor kom gang i de private godshandeler, hvoraf langt de fleste og godsmæssigt mest betydende først fandt sted et godt stykke ind i 17. århundrede. Det er her vigtigt at fastholde, at den største og for godsets arrondering altafgørende private enkelterhvervelse ikke opnåedes før 1616, da Truid Bryske skødede sin part af Gl. Estrup, bl.a. omfattende ikke mindre end 22 gårde i hovedgårssognene Fausing og Auning, til Esge Brok. Først da var godsenheden genoprettet.

Var samlingen og arronderingen af godset således en langvarig og ret sent afsluttet proces, var resultatet til gengæld et stort og særdeles velarronderet gods kompleks. Og så var Gl. Estrup endda kun et af adskillige godser tilhørende Esge Brok, der kort før sin død 1625 ved rostjenestetaksationen samme år ansates til hele 7634½ td. htk. og således var den ene af sin tids to ubestridt rigeste, danske godsejere, idet kun Ellen Marsvin i godsrigdom kunne måle sig med ham.⁵⁴ Esge Broks efterladte gods omfattede 8 hovedgårde med Gl. Estrup, Hevringholm og Vemmetofte som de største samt i alt op mod 1400 gårde og huse. I modsætning til skiftet efter Lage Brok 1529 fulgte man ved skiftet af den omfattende arv efter Esge Brok i 1626 mellem døtrene Jytte, Birgitte og Lisbet Brok helt igennem princippet fra Chr. III's reces 1547 således, at alle arvinger fik to eller flere hovedgårde med det nærmestliggende gods ureduceret.

Gl. Estrup-komplekset tilfaldt Jytte Brok, der ved sit ægteskab med Jørgen Skeel til Sostrup bragte Brokslægtens gamle jyske hovedsæde til slægten Skeel, i hvis eje det forblev de følgende 300 år. Bortset fra erhvervelsen af 3 gårde i Ring samt 1 gård i V. Alling,⁵⁵ der lukkede et par de sidste små huller i Gl. Estrups nærmeste tilliggende, udfoldede Jørgen Skeel ingen aktivitet omkring gods komplekset. Det var der da heller ingen grund til, thi han overtog via hustruen et sluttet, velarronderet og »færdigt« gods kompleks, hvor de ydre rammer for at realisere en effektiv hovedgårdsdrift var perfekte, skabt af svigerfaderen i de første par årtier af 17. århundrede.

Afslutning

Flere undersøgelser er påkrævet, men Gl. Estrups godshistorie i 16. og begyndelsen af 17. århundrede er formentlig på mange måder karakteristisk for adelsgodsets udvikling i perioden i almindelighed. Splittelse af fæstegodset ved arvedeling kendes der således adskillige eksempler på, også efter den nye bestemmelse i recessen 1547 om ved søskendeskifte så vidt muligt at holde hovedgårdene med nærmest omliggende gods samlet hos brødrene. Det gælder bl.a. de to førnævnte godsrige skifter efter Anne Mouridsdatter Gyldenstjerne og Mogens Gøye ved midten af 16. århundrede, men eksempelvis også skiftet 1563 af Corfits Ulfelds Kogsbølle og Selsø samt delingen 1577 af Jytte Podebusks efterladte godser Ågård, Irup og Vosborg.⁵⁶

Ej heller delingen af selve hovedgården var nogen særsyn i 16. århundrede. Velkendt er splittelsen af Vallø 1554, som varede små 100 år, men også den anden hovedgård fra Brokskiftet 1529, Vemmetofte, forblev delt århundredet igennem. Tilsvarende blev delingen i 1551 af Mogens Gøyes efterladte godser Clausholm og vist også Torbenfeld af længere varighed, ligesom der uden vanskelighed kan nævnes adskillige andre hovedgårde, som i kortere eller længere tid havde flere parthavere, alene i Østjylland f.eks. Bidstrup, Møgelkær, Palsgård m.fl.⁵⁷

Hensynet til godskompleksernes arrondering samt sikring af hovedgårdenes og det centrale tilliggendes enhed synes ikke at have været dominerende i 16. århundrede. I samme retning peger den ganske vist endnu kun sparsomt undersøgte adelige godsstruktur i almindelighed. Adelsgodserne på Lolland i slutningen af 1560'erne må - især når der sammenlignes med deres senere struktur omkring 1660 - karakteriseres som overvejende landgildeydende fæstegodskomplekser, hvilket i endnu højere grad var tilfældet for de nordjyske adelsgodser i Vendsyssel og Hanherred. Disse havde endnu i 1568 et klart senmiddelalderligt præg med i gennemsnit mindre end en trediedel af det samlede gods beliggende i hovedgårdssognene, ligesom der var hele 5 godskomplekser uden tilhørende hovedgård⁵⁸. Skønt det lollandske adelsgods var bedre arronderet, rokker dette ikke ved, at ej heller i dette østdanske område var de ydre rammer for en effektiv hovedgårdsdrift til stede i 1560'erne.

Lige så klart er det, at hverken i Vendsyssel og Hanherred eller på Lolland betød kronens mageskiftepolitik under Frederik II nogen bredt virkende og gennemgribende ændring af adelsgodsets geografiske struktur⁵⁹. Her synes Esge Broks betydelige mageskifter med kronen i 1580'erne imidlertid at vise et noget andet billede, men Esge Brok er næppe typisk for adelen som helhed. Der kan ganske vist let peges på andre lignende tilfælde, men for næsten alle gælder, at de tilhørte højadelen og derfor var i besid-

delse af en godsrigdom, der satte dem i stand til at udnytte kronens mageskiftepolitik, hvilket selvsagt forudsatte godsbesiddelse i de områder, hvor kronen ønskede *sit* gods koncentreret. Mageskifterne med Esge Brok hænger således tydeligt sammen med kronens planer om godssamling omkring Dronningborg⁶⁰. Karakteristisk er det også, at af kronens i alt 9 mageskifter med lollandsk adel i tiden 1536-96 (alle efter 1559) vedrørte de 5 områdets to storgodser, omfattende ikke mindre end tre fjerdedele af alt gods erhvervet fra kronen i 16. århundrede⁶¹. Det oftest fremhævede eksempel på adelig godsarrangering som følge af mageskifter med kronen er Christoffer Valkendorffs samling af Glorup, men her spillede også helt andre forhold ind, idet Christoffer Valkendorff tydeligt udnyttede sine toposter som rentemester og senere rigshofmester til at tilgodese egne godesinteresser⁶².

Det var imidlertid de færreste, der var i en sådan godsmæssig og politisk position, at de kunne have større fordel af kronens godssamling. Det er desuden et spørgsmål, hvor stærkt det adelige initiativ har været ved mageskifterne med kronen i 16. århundrede. Påfaldende er det i alt fald, at mageskifterne mellem krone og adel næsten ophørte under den adelige formynderstyrelse 1588-96, hvor man stort set begrænsede sig til at afslutte de under Frederik II påbeyndte mageskifter⁶³.

Først i 17. århundrede gjorde det adelige initiativ sig for alvor gældende, og først da synes mageskifterne med kronen at have fået bredere og for den jævner adel mere almen betydning for de enkelte adelsgodsets arrangering. Dette var i alt fald klart tilfældet på Lolland, hvor alle undersøgte adelsgodser på nær to i 17. århundrede var impliceret i mageskifter med kronen, som først kulminerede i 1620'erne og 1630'erne. Ligeledes er det værd at hæfte sig ved, at C. G. Weibulls eksempler på mageskifternes betydning for adelens godssamling i Skåne især stammer fra 17. århundrede.⁶⁴

Var den godsrige Esge Brok således næppe typisk for adelens mageskifter med kronen i 16. århundrede, er omvendt hans mange godstransaktioner med andre standsfæller, som overvejende fandt sted i 17. århundrede, formentlig symptomatisk for udviklingen. Foruden den koncentration på ejere, som forceredes i 17. århundredes første årtier,⁶⁵ bød århundredets første halvdel tilsyneladende også på en betydelig geografisk koncentration af de enkelte adelsgodser. Vægtige indicier herfor er dels det meget store antal rent adelige mageskifter i 1620'erne og 1630'erne, som skøde- og pantebøgerne fra Viborg landsting vidner om, dels den betydelige vækst i antallet af indensogns bønder til de fynske adelige hovedgårde i tiden 1600-1660 samt hertil de lollandske adelsgodsets strukturelle udvikling fra 1568 til 1660/62.⁶⁶

Tilsvarende er forskellen mellem det 16. århundredes skifteprincipper

og delingen af Esge Broks efterladte gods 1626 givetvis typisk. Realiseringen i Brokskiftet 1626 af 1547-recessens princip om at holde hovedgårdene med nærmeste tilliggende samlet er ikke noget enkeltstående tilfælde, selv om paragraffen ved sin fremkomst snarest har haft karakter af en hensigtserklæring. Ved det førnævnte skifte 1612 efter Gregers Ulfstand og Karen Banner blev 1547-recessen ligeledes i det store og hele fulgt. Den var også klart lagt til grund ved de mindre godsrige skifter af Peder Thotts Boltinggård 1615 og noget senere af Frederik Markdanners Rønningesøgård 1648-52, hvor broderlodden i begge tilfælde blev særligt tilgodeset på søstrenes bekostning.⁶⁷ Hensynet til godsernes arrondering har tydeligt spillet en afgørende rolle ved 17. århundredes adelige søskendeskitter.

Sammenfattende kan det fastslås, at den adelige skiftepraksis og godsstrukturen i almindelighed ikke tyder på nogen synderlig kraftig arronderingstendens for adelsgodsets vedkommende i 16. århundrede. Godssystemet bevarede sit præg af landgildeydende fæstegodssystem, og der har, som også 16. århundredes forholdsvis beskedne antal hovedgårdsudvidelser viser,⁶⁸ ikke været tale om nogen voldsom og særlig aktiv interesse for øget hovedgårdsdrift. Der synes således at være al mulig grund til at neddæmpe betoningen af »prisrevolutionens« virkning på godssystemet i form af udvidet hovedgårdsdrift med deraf følgende stigende hoveri for bønderne. De opadgående konjunkturer synes da ej heller i sig selv at skulle motivere til udvidelse af hovedgårdene. Da bøndernes afgifter herhjemme nemlig ydedes in natura, indkasserede godsejerne umiddelbart gevinsten ved stigende priser, som nok gav anledning til spekulation, men primært på grundlag af jordebogsindtægterne.⁶⁹

Godssystemets omdannelse med markant udvidet hovedgårdsdrift bør således uden tvivl med Ladewig Petersen søges i 17. århundredes første halvdel, hvor arronderingshensynet da også tydeligt trådte i forgrunden. Måske skal den store vækst i antallet af huse i Gl. Estrups nærmeste omegn (se tabel 1 og 2) tolkes som udtryk for øget arbejdskraftbehov, men det bør fremhæves, at ønsket om udvidet hovedgårdsdrift ikke i første omgang behøver at have været den eneste drivkraft i adelens arronderingsbestræbelser. Som allerede C. G. Weibull påpegede, kan skattetænkning have været et væsentligt motiv for adelen, der i en periode med hastigt stigende skatter måtte have en klar interesse i at øge antallet af skattefrie ugedagsbønder, der til gengæld for skattefriheden havde hoveripligt, hvis omfang for den enkelte bonde dog som nævnt desværre ikke kendes.⁷⁰

Har motivet således muligvis oprindelig været et andet, skabtes herved under alle omstændigheder de ydre rammer for en udvidelse af hovedgårdsdriften. Denne afspejler sig også i antallet af konstaterede hovedgårdsudvidelser, der set i forhold til perioden 1550-99 fordobledes i første halvdel af 17. århundrede for endelig at toppe i århundredets sidste halv-

del.⁷¹ Det retslige grundlag for en effektiv udnyttelse af hoveriressourcerne blev ligeledes bragt i orden i begyndelsen af 17. århundrede. 1547- og 1558-recessernes bestemmelse om herremandens ret til at nyttiggøre sig sit gods omfortolkedes fra kun at gælde godsets vareomsætning til også at gælde retsforholdet mellem godsejeren og hans bønder.⁷²

Vejen var banet for den omdannelse af godssystemet med udvidet hove-ribaseret hovedgårdsdrift, som tog fart fra 1630'erne og yderligere accelererede under den ældre enevælde, hvor hovedgårdsudvidelserne kulminerede, vel ikke uden sammenhæng med det ødegårdsproblem, som svenskekrigene havde efterladt.

Anvendt utrykt materiale i Rigsarkivet

Rigsdomstolen:

Rigens Forfølgningebøger 1545-52, 1552-59, 1575-82, 1582-85, 1586-92 samt 1615-18.

Privatarkiver på pergament:

Esge Lagesen Brok. Diverse adkomster.

Jacob Knudsen Ulfeld. Skifte efter Corfitz Ulfeld 1563 8/9.

Privatarkiver på papir:

Niels Lagesen Brok (nr. 327). Skiftebreve 1559 8/9 og 1560 u.d.

Knud Henriksen Gyldenstjerne (nr. 5502). Skiftejordebog efter Jytte Podebusk 1577 18/9.

Gregers Truidsen Ulfstand (nr. 2135). Skifte efter ham og enken Karen Banner 1611-12.

Godsarkiver:

Gl. Estrups arkiv. Skifte efter Lage Egesen Brok 1529 2/7 samt diverse adkomster.

Topografisk Samling paa Papir:

Gl. Estrup 1551 23/2 og 1587 21/3.

Noter

1. E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) Danmarks Historie, red. Aksel E. Christensen m.fl., II:2 (1980) pp. 507ff, 547f; samme: Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700, Dansk socialhistorie 3 (1980), p. 319ff, især 336-75; jfr. samme: Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark, i Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Föredrag och mötesförhandlingar, pp. 63-88.

2. (Gyldendals) Danmarks Historie II:2 pp. 382ff, 407f.
3. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rethistorie (1947/1969) p. 465f, jfr. p. 463.
4. Se f.eks. Erik Arup: Danmarks Historie II (1932/1961) p. 595ff, især 599-601, 610; Hans Lund og C. O. Bøggild-Andersen i Schultz Danmarkshistorie, red. Aage Friis m.fl., II (1941) p. 681ff og III (1942) pp. 20f, 25f; Svend Cedergreen Bech i (Politikens) Danmarks Historie, red. John Danstrup & Hal Koch, bd. 6 (1963/1970/1977) p. 473ff; i outreret form hos Benito Scocozza: Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen (1976) pp. 62ff, 78, 118, 163f, 188ff (jfr. Troels Dahlerups anmeldelse i (dansk) Historisk Tidsskrift 78 p. 298ff - *herefter cit. HT*).
5. Fridlev Skrubbeltang: Det danske Landbosamfund 1500-1800 (1978) pp. 34f, 36f, 49ff, 71f, 85ff.
6. C. A. Christensen: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede, HT 12. rk. I pp. 157-349; Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen (1968) pp. 306ff, 344ff.
7. Erik Ulsig: anf. arb. p. 351ff, se især 363, 370; jfr. samme i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder XXI (1977) sp. 199ff; Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774 (1957/1975) p. 148ff.
8. C. Rise Hansen: Hoveriet på Ringsted Kloster 1570-1620 (1968), indledning p. XXXVIIff.
9. Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde. Studier i dansk Landbrugshistorie omkring 1600 (1942/1973) pp. 195, 212ff, citat p. 216.
10. Gunnar Olsen: anf. arb. pp. 72, 184f, 238; jfr. de centrale kapitler X-XIII p. 157ff.
11. Ibid. tabel 4 og 5 b p. 164; jfr. den af Troels Dahlerup konstaterede divergens mellem henholdsvis kendte og fungerende hovedgårde på Mors i 16. århundrede (Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 9-12. august pp. 45-80, s. p. 58).
12. Jens Villiam Jensen: Adelig godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i 16.-17. århundrede, Landbohistorisk Tidsskrift, Bol og By 2. rk. 4 pp. 85-123, se p. 101f.
13. C. G. Weibull: Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början (1923) pp. 33ff, 66ff; Thomas B. Bang: Kronens Mageskifter under Fredrik 2., HT 9. rk. I pp. 1-42; samme: Frederik II:s skaanske Godspolitik, Historisk Tidsskrift för Skåneland 7 pp. 121-39.
14. Jens Villiam Jensen: anf. st. p. 94ff, om mageskifterne specielt p. 108ff; samme: Adelsgodser i Vendsyssel og Hanherred i slutningen af 16. århundrede, Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark, red. Svend E. Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen og Knud Prange (1983), pp. 255-76.
15. Henrik Pedersen: De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688 (1928/1975) p. 205; Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626, udg. C. Rise Hansen (1965), p. 3; RA, Gregers Truidsen Ulfstands arkiv (nr. 2135) II: Skifte efter Gregers Ulfstand og Karen Banner 1611-12.
16. Erik Ulsig: anf. arb. p. 345.
17. Ibid. p. 219ff, jfr. p. 314.
18. Ibid. pp. 218ff, 286f, 291.
19. Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis, udg. William Christensen (1928-39), 2. rk. nr. 11365, jfr. nr. 10864.
20. Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, udg. C. F. Bricka m.fl. (1885-), 1557 9/9 p. 129f.
21. RA, Gl. Estrup godsarkiv 1529 2/7; jfr. Erik Ulsig: anf. arb. bilag 35 p. 463f.
22. I skiftet 1529 og ligeledes i et senere skifte 1559-60 forekommer således bol med ydelser svingende fra 9 sk., som klart var et hus, til 3 ørte korn, der lige så klart var en gård; vedr.

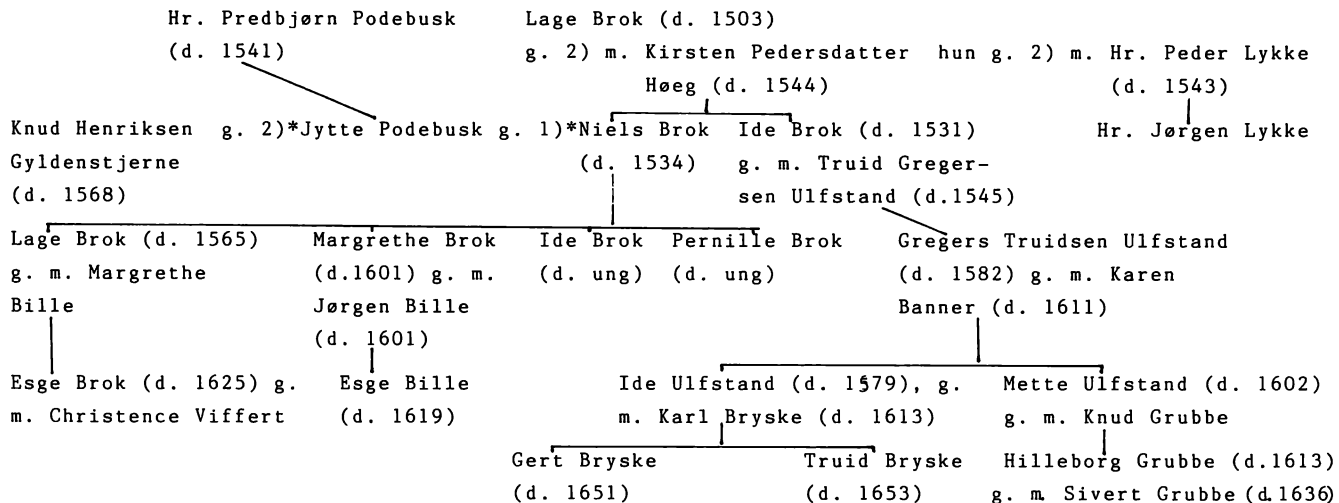
- litteratur om bol/gårdsæde-begrebet se Landbohistorisk Tidsskrift, Bol og By 2. rk. 4, p. 90 note 25.
23. Se om dette birk Erik Ulsig: anf. arb. p. 220.
 24. Ibid. p. 308f.
 25. Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626 pp. 3-44, det jyske gods pp. 3-26, jfr. p. 41f. - I tabellen er fulgt skiftets opdeling i gårde (nummererede) og huse (ikke-nummerede), hvilket gennemgående stemmer med skellet ved 1½ td. korn, men i enkelte tilfælde giver huse med høje pengeafgifter, især i Auning sogn, ligesom det giver enkelte huse, der betaler for brug af jord i Gl. Estrups enemærke eller andre gårdes marker i Kristrup. Et enkelt brug opført blandt gårdene i Liltved er i opstillingen reduceret til et hus p.g.a. afgiftens meget lave niveau (1½ mr. penge, 1 brændsvin).
 26. Viborg Landstings Skøde- og Pantebog 1624-1637 (Landstingenes Skøde- og Pantebøger I), udg. Jens Holmgaard (1966-70), se register Jytte Eskesdatter Brock og Jørgen Christensen Skeel.
 27. Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626 p. 13.
 28. Henrik Pedersen: anf. arb. pp. 205f, 239.
 29. Erik Ulsig: anf. arb. p. 220f.
 30. Esge Brok ejede dog 5 gårde og 3 huse her, som imidlertid 1626 var lagt til Hevringholm (Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626 p. 50); af Vejlbys øvrige gårde, i alt 13 i 1682, tilhørte i 17. århundrede de 5 Århus Domkapitel (Århus Domkapitels Jordebøger I. Jordebøgerne 1600-1663, udg. Poul Rasmussen (1972), p. 51f).
 31. Se om arvereglerne Stig Iuul: Lov og Ret i Danmark (1942/1969) p. 47.
 32. Se om de senmiddelalderlige skifteprincipper Erik Ulsig: anf. arb. p. 321ff.
 33. Samling af gamle danske Love IV (Danske Recesser og Ordinantser af Kongerne af den Oldenborgske Stamme), udg. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (1824) p. 228f (paragraf 24); bestemmelsen gentaget i Koldingrecessen 1558, se Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660 bd. 1, udg. V. A. Secher (1887-88), p. 31f (paragraf 39).
 34. Jens Villiam Jensen: Skifteprincipper og skiftepraksis for adeligt jordegods i det 16. århundrede, Festskrift til Troels Dahlerup, red. Aage Andersen, Per Ingesman og Erik Ulsig (1985), pp. 333-50.
 35. RA, Niels Lagesen Broks arkiv (nr. 327): Skiftobreve 1559 8/9 og 1560 u.d.
 36. Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden I (1535-1648), udg. L. Laursen (1890-92), p. 34.
 37. Jfr. stamtavle p. 138. Først deltes det samlede Gl. Estrup-gods efter Niels Brok i 5 lodder, hvoraf 2 tilfaldt Lage Brok, mens Jørgen Bille på hustruens vegne samt de to afdøde søstre Ide og Pernille Brok fik tildelt hver 1 lod; dernæst deltes de to afdøde søstres lodder ligeledes i 5 lodder, hvoraf Lage Brok og Knud Henriksen Gyldenstjerne på hustruen Jytte Pødebusks vegne hver fik 2 og Jørgen Bille 1 lod. Dette betød, at Esge Brok ialt fik 14/25, Jørgen Bille 7/25 og Knud Henriksen Gyldenstjerne 4/25.
 38. Jfr. stamtavle p. 138.
 39. RA, Gregers Truidsen Ulfstands arkiv (nr. 2135) II.
 40. RA, Gl. Estrup godsarkiv 1529 11/10.
 41. RA, Rigens Forfølgningsbog 1552-59 fol. 514r, 539r, 544r.
 42. Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle, udg. Gustav Bang (1898-99), nr. 116 p. 203ff.
 43. RA, Rigens Forfølgningsbog 1545-52 fol. 417r.
 44. RA, Topografisk Samling paa Papir, Gl. Estrup 1551 23/2.
 45. RA, Gl. Estrup godsarkiv 1552 12/1 og 10/5; Danske domme 1375-1662. De private

- domssamlinger III: 1570-1581, udg. Erik Reitzel-Nielsen (1979), nr. 352 p. 12ff, jfr. her-
til Gl. Estrup godsarkiv 1570 8/4; jfr. i øvrigt note 41.
46. Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid II, udg. Troels Dahlerup (1969), pp. 81ff, 107ff.
 47. RA, Rigens Forfølgningsbog 1582-85 fol. 24r-25v.
 48. RA, Topografisk Samling paa Papir, Gl. Estrup 1587 21/3, jfr. Karl Bryskes vidisse i Rigens Forfølgningsbog 1586-92 fol. 105v-106r; RA, Gl. Estrup godsarkiv 1587 15/4.
 49. RA, Gl. Estrup godsarkiv 1616 29/10; skødet omfatter som Truid Bryskes lod 1612 i alt 32 gårde, men - uvist hvorfor - for enkelte gårdes vedkommende med en anden geografisk lokalisering.
 50. Kronens Skøder I pp. 274 (1584 12/1), 284 (1584 12/10), 298 (1585 14/10), 314f (1587 9/8), 367 (1610 30/3).
 51. Ibid. p. 82 (1561 9/7).
 52. RA, Rigens Forfølgningsbog 1575-82 fol. 210v-211r; jfr. Jacob Ulfelds Jordebog på Ulfeldsholm, Selsø og Bavelse 1588, udg. Svend Gissel (1964), pp. 10f, 38.
 53. RA, Esge Lagesen Broks arkiv (pergament) 1612 12/11, 1615 28/9; RA, Gl. Estrup godsarkiv 1591 14/11, 1596 5/4, 1599 29/1, 1599 17/12, 1600 31/3, 1603 31/1, 1603 8/7, 1606 27/8, 1607 23/1, 1608 24/8, 1615 28/2, 1618 23/12.
 - 53a. RA, Esge Lagesen Broks arkiv (pergament) 1608 22/7 (Elsebe Skram) og 17/10 (Esge Jørgensen Bille); Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626 p. 54ff.
 54. Kr. Erslev: Den danske Adels Hartkorn i Kristian den fjerdes Tid, Danske Magazin 5. rk. I pp. 161-90, se pp. 170, 174.
 55. Viborg Landstings Skøde- og Pantebog 1624-1637 1626 nr. 88 p. 62 (jfr. nr. 142 p. 70), nr. 127 p. 68, nr. 141 p. 70.
 56. RA, Jacob Ulfelds arkiv (pergament) 1563 8/9; RA, Knud Henriksen Gyldenstjernes arkiv (nr. 5502) II F: Skiftejordebog 1577 18/9 over Jytte Podebusks efterladte godser; jfr. note 34.
 57. Festskrift til Troels Dahlerup p. 345f, jfr. p. 341; J. P. Trap: Danmark, 5. udg. red. Niels Nielsen m.fl., bd. 9 (1955) pp. 142, 200, bd. 17 (1962) p. 499 og bd. 21 (1964) pp. 977f, 985f.
 58. Landbohistorisk Tidsskrift, Bol og By 2. rk. 4, p. 94ff; Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark p. 259f.
 59. Ibid. hhv. p. 108ff og 266f.
 60. HT 9. rk. I p. 24f; Kancelliets Brevbøger 1586 25/5 p. 513; jfr. (Gyldendals) Danmarks Historie II: 2 p. 408.
 61. Landbohistorisk Tidsskrift, Bol og By 2. rk. 4, p. 114.
 62. Arthur G. Hassø: Rigshofmester Kristoffer Valkendorf til Glorup (1525-1601). En Biografi (1933) p. 189ff; HT 9. rk. I p. 35; Svend E. Green-Pedersen: Christoffer Valkendorf som godspolitiker, Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark pp. 277-97, se pp. 283f, 289f.
 63. HT 9. rk. I p. 41.
 64. Landbohistorisk Tidsskrift, Bol og By 2. rk. 4, p. 113f; C. G. Weibull: anf. arb. p. 69ff.
 65. Knud J. V. Jespersen: Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rosteneste og adelens godsfordeling 1540-1650 (1977) p. 142ff.
 66. Viborg Landstings Skøde- og Pantebog 1624-1637, passim; Erland Porsmose: Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel I-II (1981) I p. 321ff, jfr. p. 307.
 67. RA, Rigens Forfølgningsbog 1615-18 fol. 17r-22v; E. Ladewig Petersen: Fra »adelsproletariatets« sidste dage. Rønningesøgård ved midten af 1600-tallet, Festskrift til Troels Dahlerup pp. 231-42, se p. 238.

68. Gunnar Olsen: anf. arb. p. 163.
69. Svend Aage Hansen: Adelsvældens Grundlag (1964) p. 88f; (Gyldendals) Danmarks Historie II:2 p. 408, jfr. Dansk socialhistorie 3 p. 262.
70. C. G. Weibull: anf. arb. p. 80f; (Gyldendals) Danmarks Historie II:2 p. 509; Dansk socialhistorie 3 pp. 357ff, 375. - Om skattestigningen se H. Bennike Madsen: Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660 (1978) p. 227ff, især p. 233ff.
71. Som note 68.
72. E. Ladewig Petersen: Rigsråd og adelsopposition 1588: En socialhistorisk studie, i Rigsråd, adel og administration 1570-1648, red. Knud J. V. Jespersen (1980), pp. 123-68, se p. 155ff.

Stamtavle over de i artiklen nævnte personer fra eller med tilknytning til slægten Brok

Kilde: Danmarks Adels Aarboeg 1889 s. 103-8 og 124-26, 1890 s. 83-86, 1895 s. 158 og 165, 1896 s. 430-31, 1903 s. 271-72 og 1908 s. 366ff.

* Der er tale om Jytte Podebusks 1. og 2. ægteskab - ikke hendes mænds.

Drift og økonomi på Knabstrup 1777-1809

Af Anne-Vibeke Bjergstrøm

Denne artikel handler om den godsøkonomiske udvikling på Knabstrup gods i Holbæk Amt i perioden 1777-1809.¹ Den er en del af den bevægelse, der har vist sig indenfor den landbohistoriske forskning i de senere år, bort fra den stærke koncentration om fæsternes forhold, hen imod udforskning af en anden - og nok så væsentlig del - af landbrugssamfundets virkelighed i reformperioden, nemlig den daglige drift af landets hovedgårde med underliggende fæstegods.

Artiklen vil indeholde en redegørelse for de ændringer og forbedringer i driften af Knabstrup, der fandt sted 1777-1809, en opstilling - så langt kilderne tillader det - af driftsresultatets udvikling, og endelig noget af historien om Christian Ditlev Lunn, skippersønnen fra Nyborg, der først blev kandidat udi teologien, så forvalter, siden forpagter på Einsidelsborg og endelig selv godsejer og herre til Knabstrup.

Kilderne til denne fremstilling er de i dette værk tidligere omtalte til godsøkonomiske undersøgelser, og selvfølgelig især Knabstrups regnskabsprotokol, der også har sat de tidsmæssige grænser for fremstillingen.

Regnskabet er ført i en stor læderindbundet protokol på 600 foliosider af Lunn selv og er opdelt i adskillige forskellige rækker: Udgifter, indtægt af alle slags korn, adskillig indtægt, kornregnskab 1776-90 og udsædsregnskab 1776-96. Hertil kommer en række andre spredte lister og notater om f.eks. Lunns bogbestand ved overtagelsen af Knabstrup, fiskeriet i godsets søer, tab i kortspil m.m.

Da regnskabets formål har været at støtte Lunns hukommelse om hans samlede økonomi, er det ikke ført med samme systematik, som det ville have været, hvis det var ført af en forvalter, der aflagde regnskab for sin arbejdsgiver; alle mulige forskellige slags indtægter og udgifter er således opført imellem hinanden, hvad enten de vedrører driften af hovedgården, af fæstegodset eller privatforbruget. Man kan altså ikke skille disse ting ud fra hinanden, og må lade sig nøje med at opstille et regnskabsresultat for godsejerens samlede økonomi år for år. Ydermere bliver der tale om et bruttoresultat, idet der ikke er taget hensyn til skatterne. I modsætning til mange andre godsejere i samtiden havde Lunn ikke interesser i anden virksomhed, f.eks. handel. Det var altså alene driften af Knabstrup, der skulle

gøre det muligt for Lunn at blive ved godset. Artiklens hovedsynsvinkel bliver således at finde ud af, hvilken økonomisk strategi han anlagde, og hvor godt den lykkedes.

Driften af Knabstrup

Da Lunn i 1777 på auktion købte Knabstrup af fallitboet efter den tidligere ejer von Hielmcrone, bestod godset af godt 87 tdr. htk. hovedgårdstakst, heraf ca. 6 tdr. skovskyld og 54 tdr. htk. tiender, samt 364 tdr. htk. ager og eng bondejord. Der var 50 gårde - heraf 8 hoverifri - og 60 huse til godset. Den nominelle jordebogsindtægt var 332 rd., 281 tdr. korn, 42 småredsler, 40 hele hovninger og 15 ugedage om året.²

I løbet af 1780'erne deltog Lunn i en række handler og mageskifter, der havde til formål at samle fæstegodset tættere omkring Knabstrup. Strøgodset blev solgt fra, og Lunn fik til gengæld jord i landsbyerne Sdr. Jernløse og Snevre, hvor han derved blev eneejer. Sideløbende hermed opnåede han mellem 1781 og 1803 kgl. tilladelse til at nedlægge 7½ gård og sammenlægge to andre; de to sammenlagte gårde kom til at udgøre hovedstammen i tilliggendet til Dortheaslyst, som Lunn lod opføre omkring århundredskiftet og i første omgang bortfæstede til sønnen Villars, mens de øvrige nedlagte gårdes jord dels blev fordelt til eksisterende brug, dels blev anvendt til oprettelse af huse.

I 1807 var hovedgårdstaksten uforandret; der var 389 tdr. htk. ager og eng fæstegods; jordebogsindtægten var 2846 rdl., 208 tdr. korn, 23 småredsler. Der var 109 huse og 42 gårde. Antallet af hovninger og ugedage omtales nedenfor.

Ændringer i driften af fæstegodset

Sideløbende med bestræbelserne på at samle fæstejorden tættere omkring hovedgården, foregik der også ændringer i selve driften af jorden. I 1784 var det således kun Ulkestrup, der ikke var udskiftet af fællesskab med tilgrænsende byer, mens Nøkkentved allerede var udskiftet mand og mand imellem, og Knabstrups gård blev drevet i fem kobler. Overgangen til mere differentierede driftssystemer var også i gang i de øvrige byer under Knabstrup: kun Dramstrup og Krøjerup blev endnu drevet i tre marker, mens Borups byjord var delt i 4, Bakkerups og Ventedes i 6, Snevres og Lille Knabstrups i 7 og Sdr. Jernløses i 6 marker, der blev drevet som 12. Den skepsis, man har været tilbøjelig til at tillægge godsejerne overfor drifts-omlægninger på fæstegodset inden mandsudskiftningen, prægede m.a.o. ikke Lunn. Det vides ikke, om det var bønderne eller Lunn, der tog initiativet, men omkostningerne til den administrative side af sagen, optagelse af kort, landmålerløn m.v., blev i al fald afholdt af Lunn.

Den næste forandring i bøndergodset bestod af to elementer: nedlæggelse af gårde og en begyndende forøgelse af husenes antal. I den første fase blev de nedlagte gårdes jord dog især brugt til at forøge og ligedele de eksisterende gårde, så Lunn fik overlevelsedygtige brugsstørrelser. Gårdenes naturalielandgilde og pengeafløsninger blev i intet tilfælde forøget for at kompensere for tabet ved nedlæggelserne; hoveriet blev derimod forøget i de byer, hvor gårdene kom op på 8 tdr. htk., mens gårdene i Ulkestrup på ca. 6 tdr. stadig slap med $\frac{3}{4}$ hoveri.

Mellem 1787 og 1797 fulgte så næste større ændring i fæstegodset, den endelige udskiftning mand og mand imellem. Der blev i alt udflyttet 12 gårde, heraf 8 i Vented og Sdr. Jernløse.

Endnu en bevægelse foregik omkring århundredskiftet, da hovedgården erobrede godt 21 tdr. bønderhartkorn ved oprettelsen af Dortheaslyst, og endelig fandt den sidste større ændring sted 1803-1806, da $1\frac{1}{2}$ gård blev nedlagt til oprettelse af nye huse og uddeling af jord til de eksisterende. Bortset fra nogle få huse blev ingen af brugene under Knabstrup solgt fra, før langt ind i det 19. århundrede, og ved vor periodes slutning havde fæstegodset således fået den form, det skulle bevare de næste mange år. Ændringerne i fæstegodset afspejler sig tydeligt i udgiftsregnskabet, især omkring udskiftningen. Skønt en forordning fra 1792 gav godsejeren ret til at påligne fæsterne rente af udskiftningsomkostningerne, skete dette aldrig på Knabstrup. Lunn har utvivlsomt haft blik for, at udskiftningen også var en fordel for ham, og han forsøgte da også at sikre den bedst mulige udnyttelse: således skiftede op imod $\frac{1}{3}$ af gårdene under Knabstrup fæster netop i tiden omkring udskiftningen; dette er ikke udtryk for en pludselig overdødelighed hos gårdmænd eller en forværring af fæsteforholdene, men derimod endnu engang godsledelsen, der griber ind for at stabilisere fæstegodset med yngre folk ved gårdene, der havde kræfter til at gå i gang med de nye driftsmetoder på den besværlige udflytterjord. Det samme mønster tegnede sig, da Lunn købte 6 gårde i Snevre; tre af dem skiftede fæster samme år.³

Forholdet mellem hovedgård og fæstegods ændredes også på anden vis i perioden: efterhånden som driftsændringer og udskiftning blev gennemført, skete der en del hoveri- og landgildeafløsninger. I 1809 var der således 14 gårdmænd, der havde afløst deres landgilde med penge. Afløsningssummen var forskellig alt efter gårdens størrelse og afløsningstidspunktet og blev ikke forhøjet i fæsteperioden. 1798 afløste en gård i Sdr. Jernløse, der hidtil havde svaret 8 tdr. byg landgilde med 30 rdl. 1799-1807 svingede markedsværdien af 8 tdr. byg mellem 25 og 37 rdl. Fæsteren sparede desuden mindst to kørsler med kornet til hovedgård eller købmand, og det var altså en rimelig forretning at afløse sin landgilde. Da Lunn's handler og mageskifter var afsluttet, var der 7 hoverifrie gårde under Knabstrup.

1791-1804 afløste yderligere 8 gårdmænd hoveriet med penge, heraf 5 i Sdr. Jernløse i årene omkring udskiftningen. De gamle hoveriafløsninger var billigere end de nye, men forhøjedes ligesom landgildeafløsningerne først ved fæsteskitte. Afløsningens størrelse synes at være blevet afgjort af begrebet »fuld gårds hovning«, idet gårdene ikke betalte det samme pr. td. htk. Hoveriafløsning for en fuld hovning kostede 40 rdl. på Knabstrup eller 4-6 rdl. pr. td. htk. Prisen lå altså tættere på det niveau, bønderne oftest foreslog hoverikommisionen end på det, godsejerne fandt rimeligt.⁴ I forbindelse med den frivillige hoveriafløsning 1792 enedes man yderligere om, at alle bønder kunne afløse hovtærskningen med 7 rdl. årligt. Hovedgården skulle derefter lade tærskningen besørge af daglønnede standtærskere.

Den sidste væsentlige ændring i det økonomiske forhold mellem hovedgård og fæstegods i perioden hænger sammen med oprettelsen af nye huse. Antallet steg som sagt fra 60 til 104, og eksisterende huse fik tillagt jord. Dette bevirkede en voldsom stigning i hovedgårdens pengeindkomst, og ved periodens slutning udgjorde huspengene op mod 60% af den kontante indtægt af fæstegodset.

Steg pengeindtægten, så faldt til gengæld de arbejdsydelser fra fæsterne, som hovedgården kunne disponere over til sin egen drift. Således overtog hovedgården ved indgåelsen af den frivillige hoveriforening 1792 1 $\frac{3}{4}$ hovning samt en række andre arbejder, især på nyopdyrket jord, mens bønderne blev pålagt hoveri af en størrelsesorden meget tæt på det sjællandske gennemsnit. Efter 1792 mistede hovedgården yderligere arbejde for 10 hele hovninger samt hovtærskningen. Foruden de 8 hoveriafløsninger drejede det sig om hoveriet fra de to gårde, der blev sammenlagt til Dortheaslyst. I 1804 fik hovedgården altså kun $\frac{3}{4}$ af de arbejdsydelser fra gårdmændene, som den havde haft 1792.

Til gengæld var der flere husmænd, der gjorde pligtarbejde. I 1776 kunne der kræves 15 ugedage, hvoraf en del dog ikke blev brugt i den egentlige avl, men der imod i »haugerne«, ved fiskeriet, eller ved forskelligt håndværk. 1787 kunne hovedgården kræve ugedag af 28 husmænd og i 1807 af 45 $\frac{1}{2}$; dette år kunne der forlanges 76 høstdage og 197 gående Københavnsrejser. Mens husmændene ydede 938 arbejdsdage mere om året i 1807, end de havde gjort i 1787, arbejdede gårdmændene 2050 færre gangdage i 1807 end i 1792 og dyrkede desuden $\frac{1}{4}$ mindre af hovedgårdsmarkerne.⁵

Hovedgårdens største arbejdskraftmangel må have ligget i tidsrummet mellem 1799, da hoveriafløsningerne stort set havde fundet sted og 1806, da alle de nye huse var oprettet. Fra 1797 var der da også ansat i gennemsnit to karle mere, end der havde været før; der blev ligeledes indkøbt 3 arbejdsvogne og to plove. Efter kornsølget at dømme lykkedes det da også

at holde hovedgården i god drift, men fra 1804 faldt kornsalget med 250-300 tdr. årligt i forhold til foregående femår, uden at det kan ses, at hovedgårdens egetforbrug skulle være steget væsentligt. På dette tidspunkt skimtes på den ene side en tendens til igen at ansætte færre karle og drenge, ligesom udgiften til daglejere faldt. På den anden side forsøgte hovedgården at skaffe sig »gratis« arbejdskraft ad anden vej: Fra 1805 optrådte der bestemmelser i fæstebreve på huse om, at husmændene kunne vælge - eller pålægges - at gøre 9 høstdage i stedet for en Københavnsrejse. I 1807 kunne en husmand slippe for at betale en del af jordafgiften ved at gøre en ekstra ugedag. Ved bortfæstningen af to »hoverifri« gårde i 1806 forlangtes af den ene 2 dages kørsel med folk og vogn af korn og hø til hovedgården foruden de sædvanlige rejser, af den anden 2 dages gødningskørsel med vogn og folk samt dyrkning af en lod i hvede- og bygmarken. I 1810 blev endnu en hoveriafløst gård bortfæstet; her forlangtes både 2 dages høkørsel og 2 dages gødningskørsel og dyrkning af en lod på 9½ td. ld. i hvede-, byg-, og havremarkerne. Afløsningssummen blev ikke nedsat i noget af tilfældene. Mens kravet om 2 dages kørsel i høsttiden derefter blev standard i fæstebrevene, genfindes dyrkningskravene ikke i andre breve. Det er tankevækkende, at de tre fæstere, det drejer sig om, alle var udengodsesmænd, der måske måtte tilbyde lidt mere end de »indfødte« gårdmandssønner for at få lov at fæste gård under Knabstrup.

Også hollænderiforpagteren blev offer for arbejdskraftbehovet: I forpagningskontrakten fra 1809 blev han pålagt at vedligeholde 300 favn risgærder, at dyrke to lodder i hver mark, herunder gøde og høste dem, og »i høhøsten lader forpagteren ligeledes forrette alt arbejde for to gårdes lodder«. Han skulle desuden køre 6 Holbæksrejser.

Som det ses, forsøgte hovedgården at erstatte de tabte arbejdsydelse med andet gratisarbejde, men ikke i betydelig grad ved at betale sig fra det, f.eks. ved at ansatte flere karle og daglejere. I stedet valgte man i første omgang at formindske hovedgårdens egen avl og basere økonomien på andre indtægter af fæstegodset. Efter vor periodes afslutning er der noget, der tyder på, at man yderligere søgte at udparcellere den hovedgårdsjord, der ikke mere kunne dyrkes, bl.a. til husmandsbrug.

Driften af hovedgården

Af hoverireglementet fra 1770 fremgår det, at Knabstrups hovedgårdsmarker da var inddelt i 4 store marker og to små overdrev, i alt anslået til 330 tdr. rugudsæd. Heraf kunne ca. $\frac{2}{3}$ dyrkes, hvis hoveriet blev fuldt udnyttet.

På Løvenborg var omlægningen til holstensk koppelbrug begyndt allerede 1767, og 1774 indberettede amtmanden, at der på Knabstrup »er gjort begyndelse med samme indretning som på Løvenborg«.

Da Lunn overtog godset 1776, var omlægningen gået i stå, idet hovedgårdsjorden nu var opdelt i 5 store marker med et samlet areal på 335 tdr. ld. Straks efter overtagelsen fik Lunn udskiftet det sidste af hovedgårdsjorden af fællesskab med fæstegodset, og i løbet af 1778 opdeltes så markerne i 9 kobler, skov og eng i 5. Omlægningen til koppelbrug tog normalt ligeså mange år, som der var kobler og var meget arbejds- og udgiftskrævende. Det viser sig da også tydeligt i udgiftsregnskabet for disse år, hvor der er store poster bl.a., til etablering af hegn og grøft mellem markerne.

Den holstenske indretnings fordele var bl.a., at en mindre del af jorden lå brak, mens en større del lå til græsning, at jorden fik længere hvile, at foderafgrøder som kløver kunne inddrages i sædskiftet, og at brakbehandlingen blev grundigere p.gr.a. det mindre areal, hvilket også medførte en mere effektiv ukrudtsbekæmpelse og gødningsudnyttelse. Det almindelige sædskifte - som man også brugte på Knabstrup, hvis vejret ellers tillod det - var: 1. brak, 2. hvede, 3. byg, 4. rug, 5. havre, 6-9 græs. Ærter, vikker, hamp, m.v. såede man i den mark, hvor der nu var plads, mens havren i sidste skifte altid undersåedes med kløver.

I de følgende år blev hovedgårdsjorden løbende forbedret, især ved stenafrydning og afvanding, og ny jord blev opdyrket. Mellem 1770 og 1804 forøgedes det dyrkbare areal med mindst 30%. Noget helt andet er så, om al denne jord faktisk blev dyrket. Her har vi kun oplysninger fra 1776-78 (før den fuldførte omlægning) og 1779-1796. I den første periode såedes i gennemsnit 250 tdr. korn af alle slags om året, hvilket ved hjælp af en udsæd-til-arealberegning⁶ kan omskrives til 205½ td. ld., mens der i anden periode såedes 228 tdr. korn, hvilket svarer til i gennemsnit 181½ td. ld. Da alle Knabstrups marker ikke var lige store, og da der ikke såedes relativt lige meget af de fire kornarter år for år, var der temmelig store udsving, men den umiddelbare virkning af omlægningen til koppelbrug ses altså tydeligt: en formindskelse af det besåede areal.

Som hovedregel såede man næsten lige så meget vintersæd (hvede og rug) som vårsæd (byg og havre) i begyndelsen, men mod periodens slutning skete der et fald for vintersæden, fordi der blev sået mindre hvede.

Desværre ved vi ikke tilstrækkeligt om kornproduktionen på Knabstrup før koppelbrugets indførelse til at kunne påvise en eventuel fremgang i foldudbyttet eller produktion pr. arealenhed. Til gengæld gør regnskabets oplysninger det muligt - med enkelte huller - at beregne foldudbyttet for de fire kornarter under koppelbrug.

Det viser sig, at 1776-90 gav havre i gennemsnit 5.2, hvede 5.6, byg 6.7 og rug 6.0 fold. Byg og rug var mere stabile afgrøder end hvede og havre og blev da også mere dominerende i udsædsprofilen med årene. Hvede gav på Knabstrup flere dårlige resultater end gode, og da denne var langt den

dyreste kornart og samtidig den, der krævede bedst jordbehandling - hvorfor den altid såedes i første sædskifte efter brak - medførte de dårlige udbytter som sagt, at Lunn med årene mere og mere opgav hveden. Det var ellers der, man havde den mest markedsrettede produktion, idet man næsten ikke brugte hvede på hovedgården til eget forbrug.

Det gennemsnitlige høstudbytte på Knabstrup lå altså nogenlunde på de 6-7 fold for hovedgårdsjord, som Skrubbeltrang anså for sandsynligt for tiden omkring århundredeskiftet.

Bruger man en mere moderne metode til beregning af høstudbyttet, nemlig høst pr. besæet arealenhed, viser det sig, at der opnåedes udbytter på mellem 6.7 og 7.9 tdr. korn pr. td. ld. i perioderne 1776-86 og 1789-90, som vi har sikre tal for. Der skimtes en stigende tendens i periodens slutning, men det overvejende indtryk bliver stadig de store udsving fra år til år, der især skyldtes vejret. I absolutte tal avledes der 1776-78 små 1500 tdr. korn årligt på Knabstrup, mens talles 1779-90 var faldende til godt 1300 tdr. korn. Produktionsfaldet skyldtes, at der på trods af forbedringer og nyopdyrkninger, blev besæet et mindre areal årligt i 1780'erne end det havde været tilfældet i 1770'erne.

Afslutningsvis skal det nævnes, at også den animalske produktion på Knabstrup ændredes med årene, således at der ved periodens udgang efter alt at dømme blev opdrættet noget færre kreaturer på hovedgården end i periodens begyndelse.

Udgifter, indtægter og bruttooverskud 1776-1809

Efter at vi nu har set på driften af godset og produktionsudviklingen på hovedgården, kan vi prøve at nå frem til et driftsresultat.⁷ Hvad kunne man tjene som godsejer, var det den sikre vej til stor rigdom, og hvordan valgte man at prioritere sin indsats for at klare sig? Mens det langt fra er sikkert, at det, der skete på Knabstrup, var typisk, er det givet, at der netop i denne periode var mange andre borgersønner end Lunn, der stort set uden at have til udbetalingen købte sig jordegods, ikke for at spekulere, men for at sikre sig »et hjem, en social position og en livsvirksomhed«.⁸ Det er også givet, at prisudviklingen i denne periodes sidste årti var uhyre gunstig for folk, der forstod at udnytte den.

Udgifterne

Medsat hvad der ville have været tilfældet på et bortforpagtet eller forvalterdrevet gods, blev alle udgifter på Knabstrup, hvad enten de gik til forstrækning til fæsterne, arbejde på hovedgårdsmarkerne eller til herskabets eget forbrug, taget af samme kasse, nemlig Lunnns egen. Det kan derfor ikke lade sig gøre at skelne mellem disse udgiftstyper. Der er heller ikke

ført konsekvent regnskab med, hvor meget af gårdens egen produktion, der f.eks. indgik i husholdningen. Det, vi sidder med, er altså et rent pengeregnskab, d.v.s. ikke egentlig et udgiftsregnskab, men et regnskab over udbetalinger. I det følgende har jeg samlet de forskellige udgifter i fire hovedkategorier.⁹

A. Lønninger

Der var lønudgifter til tre typer ansatte: fastansat personale, daglejere og håndværkere.

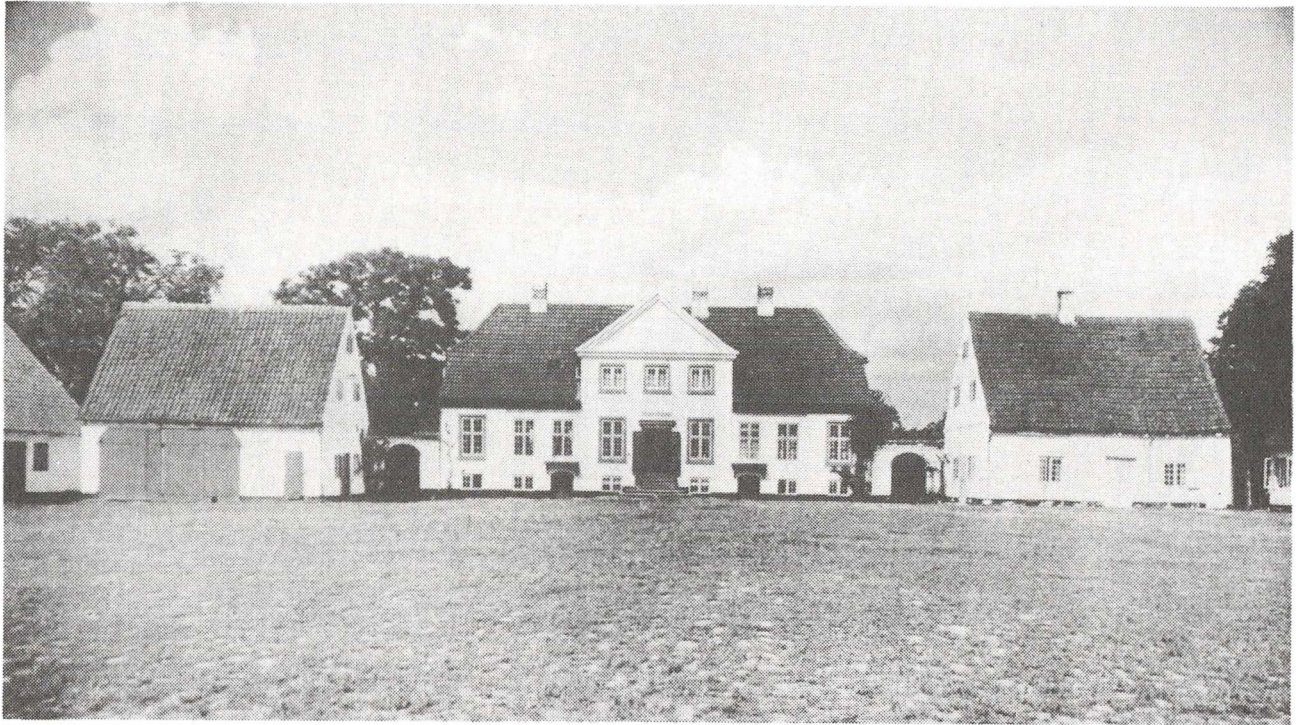
I huset var der perioden igennem en husholderske og 3-4 piger, en kusk og fra 1784 en tjener. Desuden var der i perioder husjomfru, huslærer, amme og barnepige. Mens de sidstnævnte kun betjente herskabet, havde de øvrige også andre funktioner, f.eks. at lave mad til folkene, hente materialer og varer i Holbæk o.s.v.

Ved hovedgårdsdriften var der fuldmægtig, ladefoged, skytte, gartner og et skiftende antal drenge og karle. Der var gennemsnitligt en halv karl mindre i vinterhalvåret, og antallet af drenge og karle steg fra 3.4 karl og 0.9 dreng 1777-86 til 6.1 karl og 2.7 dreng 1797-1808. Igen ser vi afspejlet, at hovedgården havde mistet hoveriydelser, men også at kobbelbruget i sig selv krævede mere arbejdskraft.

Mens lønningerne til det fastansatte personale er svagt stigende perioden igennem og normalt udgør ca. 6% af de samlede udbetalinger, svinger udgifterne til daglejere og håndværkere alt efter hvilke større arbejder, man er i gang med. I periodens begyndelse var der udgifter på denne konto til istandsættelse af hovedgårdens bygninger, til stenafrydning, grøftning og gærdesætning. Omkring århundredeskiftet præges denne post stærkt af opførelsen af Dortheaslyst og endelig var udskiftning og udflytning 1787-97 meget udgiftskrævende; Lunn fik dog bygningshjælp fra Rentekammeret til de 12 udflyttergårde. En sidste stor post her var den istandsættelse af gårde og huse, som både fæstebreve og udgiftsregnskab viser fandt sted løbende ved fæsteskitter indtil midten af 1790'erne. Igen her ser vi, hvordan Lunn for egen regning konsoliderede fæstegodset, så det på længere sigt blev en stabil indtægtskilde. Efter århundredeskiftet falder denne udgift, idet der især ikke bruges ret mange daglejere mere; de mange nye husmænd på Knabstrup har altså primært måttet hente deres udkomme hos gårdmændene. De samlede lønomkostninger udgjorde ved periodens begyndelse 18-22% af de samlede omkostninger ved hovedgårdsdriften, men ved dens slutning kun omkring 12-14%.

B. Øvrige udgifter ved driften af hovedgård og fæstegods

Det drejer sig her om udgifter til indkøb af redskaber og materialer, husdyr, korn, administrationsomkostninger, forstrækninger til fæstere samt

Omkring 1800 anlagde ejeren af Knabstrup, Christian Ditlev Lunn, avlsgården Dortheaslyst på jord fra to nedlagte bondegårde. Nyanlæg af avls- og afbyggergårde under hovedgårdene forekom mange steder sidst i 1700-tallet. Det er dog de færreste, der fik så elegant en udformning som Dortheaslyst, der bærer præg af at skulle være en standsmæssig bolig for ejerens søn og er et fornemt eksempel på den enkle nyklassicistiske stil.

udgifter i forbindelse med tienderne. Alle disse poster - bortset fra tiendeudgiften - svingede meget og nåede f.eks. et højdepunkt i femåret 1797-1801, da Dortheaslyst blev bygget og skulle udstyres med redskaber, besætning og såsæd. Der var også et enormt stort tømmerforbrug 1804-06, da der blev bygget huse på halvanden nedlagt gårds jord. Tømmer var i det hele taget den største post på materialekontoen, idet Knabstrups egne skove mest var bøg, men der købtes også ting som jern, søm, reb og forskellige redskaber f.eks. vogne, pløve, seletøj, ruser og kornharper.

De husdyr, der blev købt, var dels svin og stude til opfødning og videre salg, dels stude, køer og heste til eget brug. Studene blev bl.a. brugt til stenafrydning på markerne, mens køerne især gik til at supplere hollænderiets besætning, som godsejeren skulle vedligeholde som en del af forpagtningssaftalen. En del af de heste, der blev købt, var ride- og køreheste og dermed en del af privatforbruget, mens andre var arbejdsdyr.

Det korn, man købte, var sjældent til videresalg, men derimod såsæd til forbedring af avlen.

Administrationsomkostninger var dels penge til posttrykker, porto, stempler m.m., dels godt 1200 rdl. til udskiftnings- og udflytningsomkostninger, bl.a. til landmåler, udskiftningskort og kgl. bevillinger.¹⁰

Kontante forstrækninger til fæsterne havde kun en væsentlig størrelse i 1777, da Lunn ved overtagelsen af Knabstrup afhjalp de værste mangler i besætning og redskaber på gårdene og i 1783, da der var misvækst overalt på gård og gods, og man måtte købe både foder og såsæd. Hvad fæsterne i øvrigt har fået af hovedgårdens egne ressourcer, kan kilderne til gengæld ikke vise tilstrækkeligt sikkert.

M.h.t. tiender havde Knapstrup dels 54 tdr. htk. ejendomstiender; udgifter til disse var løn til præst og degn og vedligeholdelse af kirkebygningen. Lunn udnyttede yderligere sædegårdens ret til at tilkøbe tiender, og af disse skulle der selvfølgelig betales afgift. Denne regnskabspost udgjorde en stigende del af de samlede udgifter i periodens løb, da den ligesom f.eks. renteposten var en »fast udgift«, i modsætning til f.eks. indkøb af materialer, dyr og korn, der blev mindre, efterhånden som de store forbedringer og byggeprojekter blev færdige.

C. Husholdning og privatforbrug

Begge disse poster udviste en stigende tendens, efterhånden som der blev mere personale, og som det personlige luksusforbrug steg. Hvad der er indgået i husholdningen af gårdens egen produktion kan som sagt ikke kvantificeres, men det drejede sig om ting som mel, gryn, malt, kød, ost og smør. Blandt indkøbene tegnede sukker, salt, kaffe, te, brændevin og specier sig for en stor del af udgiften.

Af typiske private udgifter kan nævnes indkøb af møbler, bestik, por-

cellain, tøj og stoffer, der normalt blev foretaget under Københavnsrejsen før jul, hvor man også købte gaver til børn og børnebørn. Der var desuden udgifter til børnenes uddannelse, som i første omgang blev varetaget af præceptorer på Knabstrup og derefter afsluttet i København, for sønnen Villars' vedkommende på Universitetet, for datteren Hylleborgs i en privat husstand, hvor hun bl.a. kostede en mindre formue i honorar til en danselærer. Familien Lunn købte desuden malerier, bøger og tidsskrifter, der var kontingent til selskabelige foreninger, man havde tab i spil, og der var udgifter til gamle franske vine, fransk brændevin og tobak, der med årene både blev hyppigere og større. Endelig købtes i periodens løb 5 stadsvogne, den første en diable, den sidste fra 1808 intet mindre end en karet med fire sæder.

Forbruget på denne konto steg jævnt op mod århundredeskiftet, hvor der pludselig var en stærk vækst i femåret 1797-1801; dette skyldtes udgifter til at få børnene i vej: I 1798 blev Hylleborg gift med van Deurs, der samtidig købte Frydendal. Hun fik 2200 rdl. i medgift og skulle da også have lidt møbler til det store nye hus; der blev således købt bl.a. et pianoforte, en sofa og 12 stole, diverse sølvtøj og et taffelur til hende, og desuden var der udgifter til selve brylluppet, som bl.a. gjorde det nødvendigt at købe en ny stadsvogn og nye liverier til kusk og tjener. Der var selvfølgelig ikke nær de samme udgifter ved Villars' ægteskaber, men til gengæld skulle han jo have bygget og indrettet Dortheastylt.

Privatforbruget faldt igen efter denne tid, men ikke så meget som de andre poster. At man i øvrigt ikke satte tæring efter næring på Knabstrup, sås tydeligt i de dårlige år i 1790'ernes første halvdel, hvor privatforbruget steg og beslaglagde op mod 30% af de disponible indkomster. Det var netop i disse år, børnene fuldendte deres uddannelse i København, og det har man altså prioriteret højere end den økonomiske balance på godset.

D. Renteudgifter

Da Lunn overtog Knabstrup, optog han prioritetslån for 44.000 rdl. Købesummen var 54.300, og han har således selv skulle have ca. 11.000 rdl. Hvor disse penge kom fra, ved vi ikke, men for det første havde han arvet efter sin far, for det andet må han have fået en medgift med sin kone, der var datter af en købmand i Nyborg, for det tredje var hans svigermama lige død, og for det fjerde havde forpagtningen af Einsidelsborg givet et pænt overskud efter regnskabsprotokollen at dømme.

Ved omprioriteringen i 1787 blev den samlede gældsbyrde 49.600 rdl., og i 1801 forøgedes den til 57.650 rdl. Ved vor periodes slutning i 1808 skyldtes der 36.330 rdl. i langfristet gæld i Knabstrup. Foruden prioritetsgælden optog Lunn i nødsituationer kortfristede veksler eller lånte hos familie og venner.

Falbe-Hansen¹¹ undersøgte ejendomsværdi og gældsætning på jordegods i denne periode. For tiden 1771-80 fandt han, at gennemsnitsprisen var 94 rdl. pr. td. htk. af alle slags. Det ville have givet en salgspris for Knabstrup på knap 48.000 rdl; Lunn købte m.a.o. dyrt i forhold til gennemsnittet. Gældsbyrden var på dette tidspunkt 82.2 rdl. pr. td. htk., og godset var belånt med 81% af købesummen. 1786-90 var prisen pr. td. htk. i gennemsnit 155 rdl., hvilket ville have givet en salgspris på knap 80.000 rdl. for Knabstrup; i 1787 var gården belånt med 62% af denne sum, og gældsbyrden var steget til 96.6 rdl. pr. td. htk, mens det sjællandske gennemsnit 1788 var 56 rdl. og en belåning på ca. 45% af værdien. I 1801 var gennemsnitsprisen pr. td., htk. steget til 225 rdl. Knabstrup var nu 121.588 rdl. værd, og gælden udgjorde 47% af værdien; gælden pr. td. htk. var dog steget til 107.2 rdl. Endelig i 1806 var Knabstrup 222.194 rdl. værd, belåningen var nede på 21% af værdien, og gælden pr. td. htk. var faldet til lidt under 1777-niveauet, nemlig 80½ rdl., mens den gennemsnitlige sjællandske gæld nu var 162 rdl. pr. td. htk. Mens landets prioritetsgæld m.a.o. var tre- eller firedoblet mellem 1788 og 1806, var den på Knabstrup faldet med 17% i rdl. pr. td. htk siden 1787, og gældens procentuelle andel i godsets nominelle værdi var faldet til godt en tredjedel af andelen i 1787. Lunn havde været tidligt på færde i den bølge af borgerlige godskøbere, der prægede reformtiden og havde ved reformperiodens slutning stabiliseret sin økonomi så meget, at han kunne udnytte den voldsomme inflation til at nedbringe prioritetsgælden til det halve i løbet af 1806 og 1807.

Ligesom tiendeudgifterne var renterne det, man kunne kalde en fast udgift, og de kom derfor til at udgøre en større del af de samlede udgifter, efterhånden som de mere variable udgiftstyper aftog i betydning. Til gengæld kom de med tiden til at beslaglægge en mindre del af de samlede indtægter.

Hen mod 1809 var en del udgifter altså faldende, og en enkelt, forstrækning til fæstere, var helt forsvundet. Godssystemet havde fået den form, det skulle bevare indtil selvejkøbene begyndte, hovedgården var i god drift og vedligeholdelsesstand, besætningen opbygget, Dortheaslyst færdig, Hylleborg gift og den samlede økonomi stærkt konsolideret. Vender vi os nu til regnskabets indtægsside, kan vi prøve at se, hvor pengene kom fra.

Indtægter

Familien Lunn havde som nævnt ikke andre indtægtskilder end Knabstrup. Indkomsten af godset kan opdeles i to hovedgrupper: salgsindtægter og udlejningsindtægter. I det følgende skal deres relative andel af den samlede indkomst beskrives.

Salgsindtægter

Langt den vigtigste indtægt her kommer fra kornsalget, den næststørste fra salg af husdyr. Der solgtes ydermere en række andre landbrugs- og havebrugsprodukter.

Det er valgt at behandle *kornsalget* fra Knabstrup under eet, selvom landgildekornet i virkeligheden er en »udlejningsindtægt«, men på grundlag af regnskabet er det ikke muligt at skelne mellem landgildekorn på den ene side og tiendekorn på den anden, ligesom der for nogle års vedkommende kan være tvivl, om ikke også noget af hovedgårdens eget korn er indgået i det, regnskabet betegner salg af landgilde- og tiendekorn. Normalt kan det dog lade sig gøre at skelne mellem salg af eget og af bønderkorn, idet der opnåedes højere priser for hovedgårdens egen avl; det er derfor kun salg af eget korn, der er lagt til grund i afsnittet om kornpriserne.¹²

Tabel 1. Kornsalget fra Knabstrup 1777-1808.

TØNDER	Havre	%	Hvede	%	Byg	%	Rug	%	I alt
1777-78	423.8	27.1	277.5	17.8	649.8	41.5	212.0	13.6	1563.1
1779-83	179.3	15.7	259.3	22.7	464.0	40.6	241.2	21.1	1143.8
1784-88	302.4	26.4	126.5	11.1	452.1	39.5	262.3	22.9	1143.3
1789-93	136.8	13.8	149.7	15.1	470.6	47.4	235.8	23.8	992.8
1794-98	197.2	17.4	111.2	9.8	479.7	42.2	346.4	30.6	1132.5
1799-1803	167.8	13.4	98.3	7.9	672.2	53.7	312.3	25.0	1250.5
1804-08	193.5	22.6	63.5	7.4	418.3	48.7	183.1	21.3	858.7

Ovenstående tabel viser, hvor meget korn af hver slags, der blev solgt i gennemsnit om året, den enkelte kornarts andel i det samlede salg og det samlede gennemsnitssalg i tdr. korn, opdelt i femår. 1777-78 var omlægningen til niamarksdrift endnu ikke fuldført, og der blev da også solgt mere korn i de år, fordi de dyrkede arealer var langt større. Femåret 1789-93 gav lavere salgstal end de øvrige frem til 1804; udsæden 1789 og 1790 var lavere end normalt, og vi ved, at 1789 var et dårligt år, mens 1790 gav udmærkede udbytter undtagen for havre, hvis andel i det samlede salg netop også faldt i dette femår. Om de andre tre år ved vi ikke andet, end at Lunn valgte at videresende amtmandens årlige forespørgsel til godsejerne om høstresultatet uden oplysninger, mens han i gode år ikke tøvede med at løfte sløret for foldudbyttet. Salgsfremgangen 1799-1803 skyldes dels nytilkøbte tidender, dels at produktionen på de 20 tdr. htk. under Dortheaslyst sandsynligvis indgik til Knabstrup de første par år, en formodning, der underbygges af, at der først blev betalt afgift af Dortheaslyst fra 1802.

Nedgangen i kornsalget fra Knabstrup efter 1804 kan ikke blot forklares ved, at Lunn havde overdraget ca. $\frac{1}{4}$ af tienderne til Dortheaslyst eller ved, at der var nogle flere karle ansat og derfor flere munde at mætte; egetforbruget kan heller ikke være steget p.gr.a. forøgelse af gårdens besætning, idet der på dette tidspunkt blev solgt langt færre fedesvin end tidligere. Der må som nævnt være sket et produktionsfald på hovedgårdsmarkerne p.gr.a de faldende hoveriydelser.

Salgets sammensætning var forskellig fra femår til femår, men vi kan skimte en salgsprofil med ca. 50% til byg, ca. 20% til havre og rug og en stærkt faldende del til hvede; i det hele kan vi konstatere, at man på Knabstrup ikke kunne eller ville drage den maksimale fordel af de næsten eksplorative prisstigninger på korn i femåret 1804-08.

Tabel 2. Indtægter ved kornsalget fra Knabstrup 1777-1808.

RDL	Indtægt korn	% af samlet indt.		Indtægt korn	% af samlet indt.
1777-78	2779.5	59.1	1794-98	3199.8	43.2
1779-83	3220.6	55.6	1799-1803	5660.0	53.9
1784-88	2755.0	42.5	1804-08	4344.0	38.8
1789-93	2692.6	44.0			

Bortset fra 1799-1803, hvor der blev solgt særligt meget korn til særligt høje priser, var den gennemsnitlige indkomst ved kornsalget i jævn stigning perioden igennem, dog med et svagt fald 1784-93, hvor priserne var stabile og salget lidt mindre; til gengæld udgjorde denne indtægt en jævnt faldende del af godsets samlede indtægter.

Udviklingen i konjunkturerne, herunder i kornpriserne, var en væsentlig faktor i udviklingen af Knabstrups økonomi. I det følgende har jeg derfor foretaget en sammenligning mellem på den ene side de priser, Knabstrup opnåede ved salg af eget korn, og på den anden siden de sjællandske kapitalstakster for havre, byg og rug (der fastsattes ingen takst for hvede på Sjælland), yderpriserne i de københavnske torvepriser samt de kirkekøbspriser for Holbæk Amt, Skrubbeltang mener, er et bedre udtryk for de faktiske priser.¹³ Af praktiske årsager er kirkekøbspriserne opdelt i andre femår end de øvrige.

Forholdet mellem Knabstrups salgspriser og kapitalstaksten var forskelligt fra kornsort til kornsort. Mens havre normalt blev solgt til eller over takstprisen, blev byg indtil 1790'ernes slutning oftest solgt til eller under

Tabel 3. Kornprisernes udvikling 1777-1808.

	HAVRE (sk. pr. td.)			BYG (sk. pr. td.)		
	KNB	KAP	KBH TORV	KNB	KAP	KBH TORV
1777-78	99	97	88-112	138	152	136-166
1779-83	157	161	131-222	224	241	179-269
1784-88	163	158	127-240	239	250	200-349
1789-93	138	130	120-210	201	203	180-274
1794-98	162	163	118-228	236	235	188-272
1799-03	237	207	-	346	326	-
1804-08	314	252	-	394	362	-

	RUG (sk. pr. td.)			HVEDE (sk. pr. td.)		
	KNB	KAP	KBH TORV	KNB	KAP	KBH TORV
1777-78	210	216	152-232	313	-	178-352
1779-83	285	286	218-321	431	-	294-435
1784-88	336	330	270-451	545	-	371-490
1789-93	342	307	278-390	558	-	384-549
1794-98	346	327	237-445	431	-	365-602
1799-03	613	515	-	795	-	-
1804-08	715	678	-	979	-	-

ÅR	Knabstrup (sk.)			Kirkekøb (sk.)		
	Havre	Byg	Rug	Havre	Byg	Rug
1785-89	159.0	297.0	359.0	136.0	230.4	339.2
1790-94	139.0	194.0	344.0	118.4	192.0	284.8
1795-99	179.0	250.0	380.0	140.0	214.0	312.0

taksten; efter 1798 dog over kapitelstakst. I den første snes år blev rug tit solgt under takstprisen.

Forholdet mellem takstpriserne og Knabstrups priser ændrede sig i periodens løb således, at Knabstrups korn indtil slutningen af 1790'erne ofte solgtes under kapitelstakst, men derefter til eller over takstpriserne. Hvis prisudviklingen på Knabstrup var typisk, har takstpriserne altså ikke fulgt med de faktiske prisstigninger.

Sammenligner vi Knabstrups priser med kirkekøbspriserne for Holbæk amt viser det sig, at Knabstrups priser forløb i samme generelle bevægelse, men i alle femår lå højere, faktisk langt nærmere kapitelstaksterne.

I forhold til de københavnske torvepriser lå Knabstrups havrepris oftere nær den laveste end den højeste torvepris; det samme gjaldt byg, der dog nærmede sig de højeste torvepriser i 1790'erne. Hvede og rug indbragte normalt priser nær den højeste torvepris, i nogle år endda over den. De deciderede brødkornssorter blev altså solgt relativt dyrest. Fra femåret 1777-81 til femåret 1804-08 steg Knabstrups salgspriser på hvede med 210%, rug med 181%, havre med 142% og byg med 123%. En tilsvarende beregning af kapitelstaksterne viser en stigning for rug på 185%, for havre på 105% og for byg på 91%; kapitelstaksterne var således ikke mere maksimalpriser for byg og havre.

De gennemsnitlige salgspriser på Knabstrups korn udviklede sig ikke ens for alle fire kornsorter. Således kom den største prisstigning for havre først i femåret 1804-08, mens den allerede havde vist sig som et kraftigt prisspring i femåret før for de tre andre kornarter. Generelt udviste de femten år fra 1784-1798 temmelig stabile priser, og den efterfølgende prisudvikling må have været et chok for forbrugerne, men burde have været en uventet appelsin i turbanen for producenter, der kunne udnytte konjunkturerne til at producere sig ud af prioritetsgælden.

Salg af husdyr var den næststørste salgssindtægt på Knabstrup. Sammensætningen af Knabstrups kvægsalg ændrede sig i periodens løb; mens der i første halvdel blev solgt mange fedesvin, får og lam og en del køer, blev der i anden halvdel solgt relativt færre af disse dyr og flere stude. Der blev også solgt heste; en del af dem ret billige arbejdsheste, men fra 1790'ernes midte flere og flere røt kostbare (50-100 rdl.) ride- og køreheste; man var måske allerede så småt igang med at udvikle Knabstrupperen.

Også her kan vi se lidt på prisudviklingen: I 1780 indbragte en ko alt efter alder og beskaffenhed 8-12 rdl. men i 1807 20-30 rdl.; i begyndelsen af 1780'erne fik man 15-22 rdl. for en stud efter fedningstilstand, 1800-06 fik man ca. 30 rdl., men i 1807 45 rdl. og i 1808 50 rdl. I første halvdel af 1780'erne blev svin solgt for op til 10 rdl. for fedesvin og ned til tre for »mare«. 1800-06 var priserne henholdsvis 13-14 rdl. og 7-8 rdl.; i 1807 fik man 15 rdl. for et fedesvin og i 1808 20 rdl. Mens et lam i 1780'erne indbragte 1½ rdl., gav det i 1807 5 rdl. Knabstrups salgspriser på husdyr steg således til op mod det tredobbelte i periodens løb, men hvor den store prisstigning for kornet især lå i femåret 1798-1803, slog den først igennem for husdyrenes vedkommende omkring 1806-07. Pengeindkomsten på denne konto var da også ret høj i periodens sidste femår, men der blev solgt færre dyr end tidligere, og kontoen tegnede sig også for en faldende del af de samlede indkomster. Heller ikke på dette felt udnyttede Lunn altså konjunkturudviklingen maksimalt ved at producere mere eller bare det samme.

Derudover var der indtægter ved salg af en mængde *forskellige småprodukter* fra jord- og havebrug, f.eks. tørv, gavntræ, vildt, fisk, hø, huder,

uld, humle, æbler m.m. Indtægten herfra udgjorde normalt 6-7% af godsets samlede indtægter og var ikke særligt svingende.

Sammenfattende kan vi konstatere, at indtægten ved salg af godsets produktion ved periodens slutning var vigende, ikke så meget i penge p.gr.a. prisstigningerne, men i mængde og andel af den samlede indkomst. En mindre del af godssystemets økonomi lagdes altså an på avlen.

Udlejningsindtægter

Under denne betegnelse skjuler sig alle de indtægter, Knabstrup fik ved at udleje (bortfæste) bøndergods m.m. Det vil m.a.o. sige huspenge, hoveri- og landgildefløringer, indtægten fra landgilde- og tiendekorn, hoveriet, indfæstninger og de uvisse indtægter af fæstegodset i øvrigt, samt forpagtningsafgifter for tiender, hollænderi, jagttrettigheder og Dortheaslyst.

En del af disse indkomster er allerede nævnt i afsnittet om driften, og den ene, hoveriet, kan under alle omstændigheder vanskeligt opgøres i penge. Vi har også allerede konstateret, at pengeindtægten af fæstegodset er stærkt stigende fra slutningen af 1790'erne, mens det samlede hoveri fra gårdmænd og husmænd er faldende. Her skal vi blot kort se på de øvrige udlejningsindtægter, og på postens betydning i det samlede indkomstbillede.

Knabstrups hollænderi var som nævnt bortforpagtet. Forpagtningsafgiften forfaldt i fire rater om året, og der blev aldrig givet afslag eller henstand.¹⁵ Hollænderen havde ret til græsning på de fire hovedgårdsmarker, til eftergræsningen på andre fire efter høst, og til det meste af hovedgårdens høavl. Til gengæld svarede han forpagtningsafgift - stigende fra 940 rdl. i 1778 til 1600 rdl. i 1808 -, leverede en vis mængde smør og ost til hovedgården og lod sin gødningsproduktion anvende på hovedgårdsmarkerne.

Forpagtningsafgiften steg mindre end priserne i perioden, ca. 70%, og denne indtægt udgjorde da også en relativt mindre del af den samlede indkomst ved periodens slutning.

Til gengæld var de øvrige forpagtnings- og indfæstningsindtægter stigende, selvfølgelig bl.a. fordi der blev betalt 750 rdl. om året af Dortheaslyst fra 1802, men sandelig også i høj grad fordi flere fæstere nu var i stand til at betale indfæstning af gårde og huse end tidligere; desuden var indfæstningssummen nu normalt langt højere. Dette må ses som en bekræftelse af, at det havde kunnet betale sig for Lunn at investere i forbedring af fæstegodset. Ser vi alene på pengeindkomsten ved udlejning, kan vi konstatere, at denne fra at udgøre mellem $\frac{1}{5}$ og $\frac{1}{4}$ af godsets samlede indkomst i periodens begyndelse ved dens slutning udgjorde et sted mellem 40 og 50%. Lægger vi hertil de ganske vist noget usikre oplysninger om salg af landgilde- og tiendekorn, kan vi konkludere, at godsets indtægt ved udlej-

ningsvirksomhed var steget fra ca. 30-35% til ca. 50-60% af den samlede indkomst.

Hvis vi vil forsøge at skelne helt mellem indtægter af hovedgårdsdriften - herunder hollænderi og Dortheaslyst - og fæstejorden (landgilde, tiende, men ikke hoveri, der vanskeligt kan omsættes i penge), og er villige til at acceptere den betydelige usikkerhed, der er i regnskabet omkring indtægten ved salg af landgilde- og tiendeprodukterne, viser det sig, at fæstegodsindtægten typisk udgjorde mellem 15 og 20% af den samlede indtægt indtil midten af 1790'erne, hvorefter den steg til normalt at udgøre 30-35% af indtægten ved Knabstrup. Den gunstige konjunkturudvikling i forening med den forbedring af godset, Lunn havde gennemført, bevirkede altså, at det ikke betød økonomisk katastrofe at indskrænke produktionen på hovedgården. At den godstype, han havde skabt, så i løbet af kort tid ville blive - ja, i nogle egne af landet allerede var - utidssvarende, er en anden sag, ligesom det vel ikke i 1809 var til at forudse, at en landbrugskrise i 1820'erne ville gøre forholdene endog meget vanskelige for næste generation på Knabstrup.

Der kan nu opstilles en oversigt over udbyttet af den samlede godsdrift. Nedenstående tabel viser overskuddet, efter at driftsomkostningerne (herunder husholdningsudgiften, skønt denne også indeholder herskabets forbrug) og de løbende investeringsomkostninger er fratrukket. Udgiften til køb af ny jord, privatforbrug, renter og skat¹⁶ er ikke fratrukket, ligesom der ikke kan tages højde for naturalieforbrugets værdi.

Tabel 4. Knabstrups driftsoverskud 1777-1808.

1777: 1262 rdl.	1788: 2240 rdl.	1799: 4432 rdl.
1778: 2758 rdl.	1789: 712 rdl.	1800: 3044 rdl.
1779: 2578 rdl.	1790: 1664 rdl.	1801: 3553 rdl.
1780: 3763 rdl.	1791: 2700 rdl.	1802: 5609 rdl.
1781: 3590 rdl.	1792: 2697 rdl.	1803: 5761 rdl.
1782: 3890 rdl.	1793: 2797 rdl.	1804: 6009 rdl.
1783: 601 rdl.	1794: 3452 rdl.	1805: 5596 rdl.
1784: 3654 rdl.	1795: 4276 rdl.	1806: 7657 rdl.
1785: 2878 rdl.	1796: 2862 rdl.	1807: 8009 rdl.
1786: 2998 rdl.	1797: 227 rdl.	1808: 7530 rdl.
1787: 940 rdl.	1798: 1844 rdl.	

Først da udskiftning, udflytning og opførelsen af Dortheaslyst var tilendebragt, steg overskuddet væsentligt, mens de store prisstigninger på korn

havde vist sig allerede før århundredeskiftet; prisstigningerne på husdyr slog noget senere igennem.

Fra 1802 var de samlede udgifter faldende og den enkelte udgiftstypes betydning ændrede sig; mens udgifterne til daglejere, håndværkere, materialer, administration m.m. udgjorde en faldende del af de samlede udgifter, tegnede udgiften til folkehold og husholdning sig både relativt og i absolutte tal for en større del; det samme gjaldt tiendeudgifterne. Udgifter til indkøb af husdyr og korn vendte tilbage til nogenlunde det niveau, som de havde haft før investeringen i Dortheaslyst. Også privatforbruget faldt fra rekorderne omkring århundredeskiftet, og efter den storstilede nedbringelse af prioritetsgælden i 1806 og 1807 faldt også renteudgiften.

Også indtægternes sammensætning blev anderledes; det samlede kornsalg kom til at indbringe en mindre del af indkomsten, mens pengeindtægterne af fæstegodset og anden udlejningsvirksomhed steg kraftigt, til at udgøre godt halvdelen af de samlede indkomster, ja, måske op mod 60%. På Knabstrup valgte man altså en passivere produktionsstrategi i en periode med stærkt stigende priser, og forøgelsen af overskuddet skyldtes snarere et fald i udgifterne end en forøgelse af indtægterne.

Godsejeren

Som det af og til er skippet igennem i det foregående, indeholder regnskabsprotokollen også et spredt, men spændende kulturhistorisk materiale; det lader sig vanskeligt udnytte særlig systematisk, men da familien Lunn jo ikke var den eneste borgerlige slægt, der i denne periode havde så stort held med at etablere sig som jordegodsejer, at familien sidder ved godset endnu, vil jeg prøve at give et indtryk af den sociale proces.

Vi ved meget lidt om Kristian Ditlev Lunn's baggrund, men det formodes,¹⁷ at hans far var skipper eller købmand i Nyborg; han stammede altså selv fra det borgerlige provinshandelsmiljø, som han også senere giftede sig ind i. Han blev kandidat udi teologien, men ikke præst eller embedsmand; i stedet tog han de første skridt på vejen mod jordejendom ved at blive forvalter hos Grev Putbus på Einsidelsborg, et af Fyns mere hoverihærgede godser; ca. 1770 var han blevet forpagter af godset, og i 1776 fuldbyrdedes den sociale vandring med købet af Knabstrup.

Men at ankomme er ikke nok - man må også kunne holde sig fast. Til den ende krævedes det selvfølgelig først og fremmest, at man kunne få godset til at svare sig, men også at man kunne blive accepteret af de øvrige godsejere på lige fod. Man måtte opnå social accept. Lunn havde allerede inden han købte Knabstrup forbindelse med den daværende amtmand de Cederfeldt, som bød for ham på auktionen over godset. I 1777, da Hylleborg blev døbt, var fadderne bl.a. Baronesse von Løvenschild fra Vogn-

serup og Løvenborg og Etatsraad Castenschiold til Hørbygård. I 1779 stod etatsrådene Hansen, justitsråd Hansen og krigsråd Hansen (Frydendal) faddere til sønnen Christian, og i 1781 var bl.a. Kammerherre Adeler (Dragsholm) og Kancelliraad Erreboe (Kattrup) faddere til den yngste søn Frederich. I 1777 stod Lunn selv fadder til Kammerraad Svitzers barn (Gislingegård). Allerede i de første år havde man altså forbindelse med de nærmestboende godsejerfamilier i ganske vist temmelig formel sammenhæng. Men familien Lunn færdedes også på nabogodserne i andre anledninger; således spillede man quadrille og a l'hombre bl.a. på Søbygaard, Tølløsegård, Haraldstedgaard, ofte på Frydendal i V. A. Hansens tid, en enkelt gang på Vognserup, men ikke på Løvenborg; desuden tog man i besøg f.eks. på Lerchenborg og Eriksholm, ligesom familien Lunn selv holdt bal i al fald en gang (i 1782). Den sociale accept synes at have været forholdsvis uproblematisk at opnå, men det fremgår vel af følgende helt umotiverede bemærkning midt i udgiftsregnskabet, at egnens »store« familie, Løvenschiolderne, ikke gav sig helt let: »3. feb. (1806) var den unge Baron Løvenschiolds fødselsdag, da vi var til middag på Løvenborg og bal til aften«. Det kan ikke have været hverdagskost. Noget tyder da også på, at baronen var skeptisk overfor Lunn, idet han 1789 skrev til revisor Voss om Lunn, at »denne mand er ivrig på at gøre mig sig forbindtlig«.¹⁸

Men familiens sociale samvær indskrænkede sig ikke til omegnens hovedgårde: i 1780'erne var de medlemmer af en selskabelig forening i Holbæk, hvor man spiste middag og dansede en gang om ugen eller hver fjortende dag; her traf de vel netop det velstillede købmandsmiljø, som de selv kom fra. De tog på besøg til svogre og svigerinder, brødre og søstre på hovedgårde i Jylland, og de rejste til København mindst en gang om året, i et par uger til jul. Her boede de på pensionat, gik i teatret - både dansk og tysk - og så »comoedie«, eller de tog i Dyrehaven, hvis de var i byen om sommeren. Her blev også de fleste af de større private indkøb foretaget, dels af møbler og indbo, dels af klæder og »anden fruentimmerstads«, som Lunn kaldte det i regnskabet, og de vendte sjældent hjem til Knabstrup uden en portion bøger fra Gyldendal. Skønt Lunn havde forladt teologien for det praktiske landbrug, må teologiske spørgsmål dog have interesseret ham: af en liste over hans ejendele dateret 1771 fremgår det, at alle hans bøger da var konkordanser og kommentarer, bibler og testamenterne i forskellige udgaver; han havde dog også en geografi og et atlas. Senere vendte hans interesse sig mere mod det historiske, helst belyst ved store mænds gerninger: Han købte f.eks. Millots Verdenshistorie, Mallings Edle Handlinger, Berømmelig Mænds Levned, men også Ussings Kirkehistorie, Fleischers Naturhistorie, Saltmanns Børneopdragelse og sågar »Sigvard« - en bog i tre tomer, m.a.o. en roman. Også i det daglige holdt familien sig orienteret; på et tidspunkt købte de Thodes Ugeblad, senere Miner-

va og Dagen, og de deltes med præsten i Sdr. Jernløse om at holde tre aviser. Begivenhederne i verden udenfor Knabstrup kom dog kun frem i regnskabet en enkelt gang, da Lunn under 10. august skrev »ankom de forbandede englændere. Begyndte bombardement for København« og lidt efter: »7. september skete kapitulationen«.

Allerede 1778 havde Lunn købt sig titel af Kancelliråd formedelst 346 rdl., og i år 1800 lod han »mig og kone, min søn og kone« portrættere; det er som om han nu betragtede sin stilling som så sikret, at han kunne vove så at sige at sætte stempel på gården med sit kontrafej. De voksne børn blev også gift omkring århundredeskiftet, Hylleborg i 1798 med van Deurs, der samtidig flyttede ind på Frydendal, Villars først med Lovise Hersleb, der kort efter døde efter en fødsel, et par år efter med hendes søster Henriette Hersleb. Ingen af disse ægteskaber udgør forsøg på at stige op i den gamle godsejerklasse eller endog adlen, men derimod en markering af tilhørsforholdet til den del af den danske godsejerstand, der netop rekrutteredes og supplerede sig fra indflydelsesrige borgerslægter og nye jordegodsejere. Lunn havde nået sit mål, han havde sikret sig et hjem, en social position og en livsvirksomhed.

Noter

1. Artiklen er en bearbejdelse af mit speciale: »Knabstrup - drift og økonomi 1776-1808«. 1981, Københavns Universitet. På grund af emnets natur var specialet stærkt præget af tal og tabeller. Jeg har valgt her at udelade det meste af dette og henviser den læser, der ønsker at sætte sig grundigere ind i talmaterialet, til specialet.
2. Hovning = »hel gårds hovning«, d.v.s. de arbejdsydelse, der skulle svares af en gd. på 8 tdr. htk. Mængden skifter fra gods til gods og kendes næsten kun fra hoverireglementer, som er normative kilder, d.v.s. kilder, der angiver hvor meget hoveri, der *kunne* kræves, men ikke hvor meget, der *blev* krævet. Småredsler: en del af landgildedydelsen, oftest bestående af lam, gæs, høns og æg.
3. I en fæstebrevsundersøgelse ville fæsteskrifter som de nævnte blive opført som »godvillig afståelse«, d.v.s. at fæsteren har forladt sin gård frivilligt. Når de så tydeligt indgår i godsejerens forsøg på at nyttiggøre sit gods, kan man dog nok betvivle godvilligheden.
4. Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund. 1978, s. 385, på grundlag af iagttagelser i Løvenschiolds hoveridagbog.
5. Disse tal er normative, d.v.s. det maksimale godsejeren kunne kræve i hoveri.
6. Udsæd-til-arealomregningen er foretaget efter de principper, der findes i Birgit Løgstrop: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72. Bol og by 8, 1974.
7. Det skal endnu en gang understeges, at regnskabet først og fremmest har været til Lunns eget brug; udgifter og indtægter er derfor ikke opdelt på forskellige konti, ligesom der ikke er ført regnskab med forbrug af egen avl, tilvækst i husdyrbestanden etc. Konteringen i det følgende er m.a.o. én, jeg har foretaget på grundlag af regnskabsbemærkningerne, og det er ikke muligt at opstille et kapitalregnskab. Da der ikke tages hensyn til skatterne bliver det følgende en oversigt over bruttooverskuddet af den samlede godsdrift. Der henvises til tabellerne i bilaget til artiklen, s. 161-166.

8. C. Christensen Hørsholm: Agrarhistoriske studier, bd. II, s. 235.
9. Tallene findes mere detaljeret i tabellen s. 164-166.
10. Udskiftningsomkostningerne er egentlig en kapitalomkostning, men er medtaget her, da der jo ikke opstilles et kapitalregnskab.
11. Falbe-Hansen, V: Stavnsbaandsløsningen og landboreformerne set fra nationaløkonomiens synspunkt. Kbh. 1889. Falbe-Hansens beregninger tager ikke højde for det enkelte gods stand, størrelse, inventar etc.
12. Tabellernes yderår er regnskabs yderår. 1777-78 er udskilt, fordi omlægningen til kobbelbrug endnu ikke var gennemført. Derefter overgås til femårsperioder.
13. Skrubbeltang, F.: Kapitelstakster og kirkekøb på Sjælland i det 18. århundrede. Festskrift til Erik Arup, Kbh. 1946, s. 225 ff.
14. Kilder: Statistiske Meddelelser 4. rk., 5. bd. »Kapitelstakster i ældre og nyere tid«. Kbh. 1904. Astrid Friis og Kristof Glamann: A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800. Kbh. 1958, bd. I.
15. 1779 var dog en undtagelse; det år ramte kvægpesten Knabstrup, og hollænderen fik nedslag for »manglende besætning«. Lunn opgjorde det samlede tab i regnskabet til 90 køer, 5 tyre, 1 tyrekalv, 3 stude og 23 stk. ungvæg eller i alt 1049 rdI.
16. Af godsets skatteprotokoller fremgår det, at der kun i to tilfælde blev betalt skat for fæsterne. Denne udgift er optaget som driftsudgift de pågældende år.
17. Artikel i Dansk biografisk leksikon, bd. XIV, s. 601-03.
18. Citeret i Flensburg, Kjeld: Egaliseringer og markdrift på bøndergodset i Merløse Herred i det 18. århundrede. K.U. (speciale).

a. Indtægter ved Knabstrup 1777-1809 (rd-mk-sk).

ÅR	SALG AF KVÆG	HOLBÆN- DERI	INDFAST. M. V.	DIVERSE INDTÆGT	INDTÆGT I ALT
1777	476-2-0	645-0-0	109-0-3	-	4394-2-12
1778	566-4-4	940-0-0	163-3-8	-	5053-1-0
1779	468-1-0	687-2-0	205-1-15	106-3-8	5523-1-2
1780	721-2-8	940-0-0	89-0-0	61-3-0	6039-1-1
1781	694-0-0	940-0-0	19-0-0	40-0-0	5711-5-8
1782	1016-4-0	1040-0-0	134-0-8	200-0-0	7137-3-0
1783	588-0-0	1060-0-0	51-2-0	-	4208-3-8
1784	807-4-0	1070-0-0	39-0-0	-	7160-3-12
1785	985-3-0	1085-0-0	53-1-0	-	6194-1-15
1786	1069-1-0	1087-0-0	54-4-0	-	6246-4-4
1787	1160-4-8	1100-0-0	79-2-0	50-0-0	5625-4-8
1788	943-4-0	1240-0-0	308-0-0	2-0-0	5937-2-0
1789	948-4-14	1240-0-0	62-0-0	-	5279-0-10
1790	1006-1-0	1240-0-0	56-3-0	-	5297-3-12
1791	1511-3-0	1240-0-0	24-0-0	-	6311-1-4
1792	1045-2-0	1240-0-0	132-0-0	-	6639-4-0
1793	990-2-0	1240-0-0	50-0-0	-	6841-5-8
1794	550-2-8	1360-0-0	80-0-0	-	7871-5-8
1795	1137-4-0	1360-0-0	124-0-0	-	7983-2-1
1796	643-4-0	1360-0-0	246-0-0	312-0-0	6996-0-0
1797	1769-0-0	1360-0-0	90-0-0	11-0-0	7278-5-1
1798	1255-0-0	1360-0-0	253-3-0	-	6205-1-8
1799	1133-1-0	1360-0-0	171-0-0	-	12121-4-12
1800	896-0-0	1360-0-0	240-0-0	-	9087-2-8
1801	449-0-0	1360-0-0	460-0-0	-	9981-3-8
1802	507-0-0	1360-0-0	1332-0-0	361-3-0	10836-0-3
1803	705-0-0	1400-0-0	1019-0-0	36-0-0	10078-3-15
1804	893-0-0	1460-0-0	1638-0-0	-	10508-2-0
1805	953-0-0	1460-0-0	1440-0-0	-	10054-1-6
1806	1081-0-0	1460-0-0	1650-0-0	272-0-0	11983-5-10
1807	1062-0-0	1600-0-0	1174-0-0	-	11875-5-0
1808	1264-0-0	1600-0-0	940-0-0	50-0-0	11536-0-4

Indtægter ved Knabstrup 1777-1809 (rd-mk-sk).

ÅR	EGEN KORNAVL	LDG/T. NAT.	KORN I ALT	HUSPENGE ETC.
1777	2340-5-0	398-3-8	2739-2-8	250-0-0
1778	2274-3-7	545-2-9	2820-0-0	354-0-0
1779	2603-0-0	912-1-4	3488-0-8	347-0-0
1780	2584-2-0	900-1-4	3448-3-4	350-0-0
1781	2664-0-8	628-3-8	3234-4-0	369-1-8
1782	3463-1-0	600-0-0	4063-0-0	351-3-8
1783	1867-4-8	31-1-0	1867-4-8	400-2-8
1784	3924-1-12	560-0-0	4455-1-12	382-1-8
1785	2948-3-10	377-0-5	3287-5-15	380-0-0
1786	2901-4-12	436-4-12	3309-3-8	397-0-0
1787	2320-3-0	300-0-0	2590-3-0	377-0-0
1788	2450-3-0	280-5-0	2722-4-0	381-3-0
1789	1722-0-0	397-0-0	2090-5-0	526-3-0
1790	1707-2-0	478-2-0	2185-4-0	563-2-0
1791	2182-2-4	381-0-0	2543-5-4	678-4-0
1792	2692-2-8	647-1-0	3329-3-8	661-0-0
1793	2660-3-8	652-3-0	3313-0-8	736-4-0
1794	4006-4-8	375-0-0	4381-4-8	777-3-8
1795	2637-0-8	1211-5-0	3822-5-8	950-0-9
1796	1968-3-8	1077-1-0	3035-1-8	909-2-8
1797	1633-1-0	914-0-0	2533-1-0	1034-1-1
1798	1285-0-0	869-1-0	2126-1-0	855-1-8
1799	6922-3-0	1201-5-10	8097-4-10	1026-0-6
1800	3881-4-0	794-1-0	4644-1-0	1528-0-0
1801	4292-4-0	1455-2-0	5715-0-0	1536-0-0
1802	3785-2-0	1229-0-0	5014-2-0	1642-5-0
1803	3963-1-8	915-3-0	4829-1-8	1404-0-0
1804	3919-0-15	52-3-0	3919-0-15	1690-4-9
1805	2810-3-6	1146-1-8	3904-1-14	1740-3-0
1806	2907-5-4	1366-0-0	4223-5-4	2181-3-6
1807	4999-2-0	61-0-0	4999-2-0	2205-1-0
1808	4673-5-0	-	4673-5-0	2199-0-4

Indtægter ved Knabstrup 1777-1809 (rd-mk-sk).

	SKOVPROD. & TØRV	VILDT M.V.	HALM, HØ M.V.	ANIM. PROD.	HAVE- PROD.	I ALT DISSE
1777	106-3-8	33-5-8	1-5-0	32-0-1	-	174-2-1
1778	107-4-8	50-5-12	3-4-0	46-3-0	-	208-5-4
1779	23-0-15	102-3-0	-	68-0-8	-	193-4-7
1780	26-1-0	120-2-9	120-5-0	122-4-12	2-3-0	392-4-5
1781	69-0-8	124-2-0	108-2-8	55-2-0	-	357-1-0
1782	95-5-8	110-3-4	32-1-0	73-4-4	19-4-0	332-0-0
1783	35-1-0	86-5-12	22-3-0	65-1-14	-	209-5-10
1784	172-0-0	144-1-8	14-2-0	41-3-0	5-2-0	377-2-8
1785	157-0-8	148-4-0	9-3-8	49-4-0	-	365-0-0
1786	41-3-4	196-0-12	18-5-0	43-4-12	-	300-1-12
1787	66-1-0	131-0-0	2-2-0	35-0-0	3-4-0	238-1-0
1788	6-0-0	246-2-0	6-0-0	52-0-0	21-0-0	331-2-0
1789	34-4-0	208-2-0	34-1-0	105-3-12	-	382-4-12
1790	45-0-0	116-0-0	-	84-5-12	-	245-5-12
1791	93-0-0	132-0-0	3-0-0	61-4-0	4-0-0	293-4-0
1792	67-3-0	75-5-0	10-0-0	56-2-8	12-0-0	221-4-8
1793	133-0-9	155-0-0	96-0-0	120-4-7	7-0-0	511-5-0
1794	98-3-0	342-5-0	97-3-0	81-4-0	101-4-0	722-1-0
1795	118-3-0	268-0-0	39-2-0	62-5-0	67-0-0	555-4-0
1796	92-1-0	261-0-0	10-4-0	40-2-0	75-0-0	479-1-0
1797	165-0-0	124-4-0	10-4-8	108-5-8	58-1-0	467-3-0
1798	106-1-10	75-1-0	4-3-0	52-2-0	90-0-0	328-1-10
1799	146-5-0	35-0-0	46-4-8	77-5-0	-	306-2-8
1800	201-3-0	28-1-8	35-1-8	122-2-0	-	387-5-8
1801	214-1-0	68-3-0	64-2-0	81-3-2	-	428-3-2
1802	244-3-0	96-1-0	183-2-0	94-2-3	-	618-2-3
1803	379-0-0	29-3-0	150-2-0	76-3-8	-	635-2-8
1804	225-0-0	205-5-0	72-5-8	135-1-0	216-0-0	854-5-8
1805	239-0-0	88-1-8	84-5-0	84-3-0	7-3-0	504-0-8
1806	409-2-8	258-3-8	136-0-0	78-5-0	182-0-0	1064-5-0
1807	336-3-0	210-0-0	67-3-0	40-5-0	110-3-0	765-2-0
1808	226-3-0	309-4-0	112-0-0	67-0-0	94-0-0	809-1-0

b. Udgifter ved Knabstrup 1777-1809 (rdl-mk-sk).

ÅR	FOLKE- LØN	DAGLEJE	HÅND- VÆRK	SAMLET LØN	HUSHOLD- NING
1777	270-2-0	189-5-1	338-1-3	798-2-4	306-0-3
1778	275-3-0	205-1-9	168-3-4	649-1-13	371-2-8
1779	313-3-0	196-0-13	212-0-11	721-1-13	247-0-7
1780	284-0-0	132-0-12	188-1-10	604-2-6	287-3-2
1781	293-3-8	161-1-14	285-0-3	739-5-8	371-0-4
1782	281-1-0	153-5-11	371-2-9	806-3-4	423-4-12
1783	328-4-0	222-2-5	277-1-0	828-1-5	424-4-10
1784	264-5-0	(84-2-0)	426-1-10	775-0-10	434-0-5
1785	373-4-0	(87-0-6)	371-3-11	832-2-1	432-0-14
1786	415-0-0	(23-2-15)	444-0-5	882-3-4	445-3-1
1787	420-5-0	(46-3-9)	682-5-10	1150-2-3	452-2-5
1788	343-3-0	(111-1-8)	456-1-4	910-5-13	552-5-5
1789	383-2-0	223-0-4	775-5-4	1382-1-8	341-1-11
1790	342-5-0	106-2-11	793-4-11	1243-0-6	612-4-1
1791	324-3-0	259-4-9	498-3-12	1082-5-5	527-2-15
1792	399-4-8	352-1-5	712-4-9	1464-4-6	418-3-3
1793	392-3-8	366-4-14	752-3-15	1512-0-1	407-3-4
1794	391-4-0	414-3-14	643-5-9½	1450-1-7½	567-2-10
1795	373-2-0	623-1-3	804-5-15	1801-3-2	480-2-12
1796	433-3-0	581-1-7	549-5-1	1564-0-8	507-5-0
1797	474-3-0	617-3-14	915-2-1	2007-2-15	587-1-7
1798	465-2-14	454-4-7	769-0-5	1689-1-10	356-4-3
1799	456-2-0	689-0-15½	1214-0-13	2359-3-12½	894-3-15
1800	479-5-0	469-3-9	822-5-8	1772-1-1	811-3-3
1801	522-0-0	584-0-1	759-1-4	1865-2-5	688-3-3
1802	503-2-0	653-0-4	1067-2-0	2223-4-4	669-0-1
1803	481-3-8	507-0-11	931-3-3	1920-1-10	553-0-8
1804	520-5-0	293-5-11	458-1-8	1273-0-1	626-4-5
1805	477-2-0	133-4-13	586-5-4	1198-0-1	852-3-1
1806	467-1-0	83-1-13	385-2-1	935-4-14	756-0-4
1807	495-0-0	131-3-15	528-0-1	1114-4-0	632-4-11
1808	455-0-0	126-3-11	242-5-0	864-2-11	917-5-6

ANM: For årene 1784-89 mangler oplysning om løn til faste daglejere. Tallene er derfor sat i parentes.

Udgifter ved Knabstrup 1777-1809 (rdl-mk-sk).

	REDSK. & MAT.	.HUSDYR	KORN M.V.
1777	354-3-11 (170-0-0)	252-0-0	154-0-8
1778	192-0-3 (160-0-0)	361-1-0 (86-4-8)	188-5-13
1779	381-2-7½ (310-0-0)	1240-2-9	39-5-0
1780	362-4-9 (142-0-0)	443-1-12(180-0-0)	92-3-4
1781	240-2-2½ (90-0-0)	206-2-4	196-1-8
1782	326-2-14 (276-0-0)	848-5-0 (328-3-8)	283-2-8
1783	324-1-10 (160-0-0)	456-1-0	751-5-4
1784	411-5-8 (300-0-0)	623-3-12(167-3-0)	641-1-0
1785	510-3-10 (297-0-0)	734-0-10	177-5-4
1786	507-0-7 (353-0-0)	318-4-12	470-5-8
1787	621-5-13 (260-0-0)	848-2-6 (97-3-0)	495-3-0
1788	486-0-7 (302-0-0)	438-4-0	136-1-5
1789	612-5-4 (313-0-0)	1144-0-6	375-5-8
1790	589-5-1½ (378-0-0)	307-2-0	278-5-5
1791	382-2-12 (254-0-0)	630-1-2	265-4-4
1792	575-2-10 (197-0-0)	573-3-0 (140-0-0)	336-2-0
1793	1015-3-11 (411-4-12)	204-3-8	298-5-11
1794	415-4-3	235-2-12	700-3-13
1795	362-4-5	294-0-2	158-4-8
1796	754-2-10 (500-0-0)+	604-3-8	176-4-8
1797	1361-3-8 (935-0-6)	2022-2-4 (61-0-0)	326-4-8
1798	1442-5-8 (1061-4-15)	2065-0-14(519-0-3½)	1139-4-12
1799	1054-4-6 (744-0-0)	1002-3-0	976-2-3
1800	726-1-2	1184-0-0	553-4-0
1801	1128-2-9½	408-3-0	582-4-0
1802	374-5-7	403-4-0	602-1-0
1803	198-4-11	397-4-12	292-4-8
1804	1159-5-11 (901-3-8)	390-0-0	199-4-8
1805	575-3-3	515-3-0	461-4-0
1806	910-5-2 (689-4-0)	220-0-0 (220-0-0)	706-0-8
1807	220-5-4	976-2-13(122-0-0)	69-4-13
1808	577-0-7 (443-4-6)	760-0-0 (140-0-0)	.48-0-0

+ Regning for 1795 og 1796

1) udgiften til tømmer i parentes. 2) udgiften til ride- og køreheste o.lign. i parentes.

Udgifter ved Knabstrup 1777-1809 (rdl-mk-sk).

	PRIVAT- FORBRUG	TIEN- DE UDG.	DIVER- SE UDG.	ADMIN.	RENTER	GIVET FÆSTERE
1777	356-4-11	57-1-14	832-2-3	165-1-10	262-3-0	212-2-0
1778	266-1-7	60-2-2½	366-5-9	67-3-12	1650-0-0	36-2-14
1779	268-0-3	136-4-4½	42-1-8	95-5-14	1650-0-0	36-2-0
1780	404-3-11	328-2-15	42-2-7	61-4-12	1650-0-0	50-5-8
1781	857-5-0	272-3-2		74-1-2	1650-0-0	21-4-1
1782	825-0-15	283-5-12	93-4-8	37-0-8	1650-0-0	143-4-8
1783	586-5-0	275-4-11	65-5-13	120-0-0	1792-0-0	361-1-1
1784	837-2-3	287-4-3½	25-2-0	188-4-0	1650-0-0	119-0-0
1785	852-3-2	407-3-4½	86-3-0	78-2-5	1585-0-0	56-5-0
1786	670-1-3	381-3-1	121-3-0	82-4-8	1470-0-0	38-0-0
1787	919-5-8	348-0-7	151-2-12	619-0-8	2049-3-0	
1788	782-0-11	345-4-11	332-2-3	122-1-13	1806-3-0	71-5-0
1789	777-3-4	495-3-15	31-2-0	179-5-13	1885-0-0	4-1-8
1790	1157-2-3	384-3-8	79-4-0	75-2-11	1724-0-0	61-4-11
1791	1647-3-2	397-5-12	34-4-4	228-0-7	1790-0-0	62-0-10
1792	1406-0-2	374-4-1	55-5-2	143-4-11	1844-0-0	
1793	2085-4-10	441-3-1	107-2-15	57-1-5	1757-0-0	
1794	1239-3-15	433-0-8	133-0-4	385-5-0	1767-0-0	98-2-15
1795	1423-3-14	386-4-10	83-1-6	71-0-0	1765-0-0	73-3-14
1796	947-4-15	379-3-12	83-4-6	57-5-6	1754-0-0	6-5-0
1797	1126-1-2	374-4-10	157-0-4	142-4-12	1753-0-0	11-2-14
1798	5266-2-6	470-0-0	150-4-10	215-1-11	2310-3-0	
1799	1010-2-8	535-0-0	786-5-3	80-1-8	2013-3-0	
1800	1146-3-6	617-4-12	248-3-2	129-2-12	2028-0-0	
1801	1934-2-8	624-3-3½	828-5-10	301-3-7	2665-0-0	
1802	873-3-14	541-5-9	253-2-12	158-0-11	2917-0-0	
1803	831-1-4	612-0-1	218-4-15	124-4-0	2709-0-0	
1804	1117-4-2	648-2-15	139-4-9	62-2-8	2701-0-0	
1805	921-3-1	681-3-14	41-1-6	132-4-12	2728-0-0	
1806	1595-4-15	640-3-14	66-4-9	90-2-6	2390-0-0	
1807	989-0-9	654-3-15	76-4-2	81-0-1	2090-0-0	
1808	2005-4-5	703-2-10	140-1-0	35-3-12	1694-0-0	

Husmændenes arbejde på godserne 1780-1870

En undersøgelse af 10 godser i Randers amt

Af Finn N. Schytte

1. Indledning

Artiklen' skal i første række beskrive omfanget af husmændenes pligtarbejde ved række godser i det 18. og 19. århundrede og herved bidrage til en belysning af den stigende vægt, som husmændenes arbejdskraft fik i godsdriften i kølvandet på landboreformerne. I den hidtidige husmandsforskning har interessen især samlet sig om levevilkårene, mens husmændenes arbejdsmæssige tilknytning til godserne kun er sparsomt undersøgt.

I forbindelse med den stigende inddragelse i godsets daglige drift udsøndredes gradvist to markante grupper, nemlig husmænd med jord og kontraktansatte arbejdere. Artiklen skal sekundært analysere denne differentieringsproces. I den forbindelse vil artiklen også belyse husmandsbefolkningens lønarbejde ved godserne, dog i hovedsagen kun i 1860'erne.

Tidsmæssigt begrænses den undersøgte periode til 1780-1870, dvs. fra årene før landboreformerne og indtil omlægningen i landbruget, der begyndte i 1850'erne og fik sit mest gennemgribende udtryk i andelsbevægelsen fra 1880'erne. Således kan virkningen af 1780'ernes og 90'ernes landboreformer og husmandslovgivningen fra midten af 1800-tallet undersøges.

Alene det gamle Randers amt (oprettet 1794) er inddraget i undersøgelsen. Inden for dette amt er udvalgt 10 private godser, nemlig et gods fra hvert af amtets herreder bortset fra et 11. herred (Støvring herred), der er uden godsarkiver i det afgrænsede tidsrum.

De 10 godser er følgende: Clausholm, Estruplund, Gjessingholm, Isgård/Kvelstrup, Kalø, Katholm, Løvenholm, Overgård, Scheel/Benzon og Trinderup. Omfanget af disse godsers hartkorn og underliggende bøndergods var skiftende i den behandlede periode; nedenstående tabel viser tilstanden en snes år før landboreformerne og i midten af 1800-tallet. De

fleste godser fik i de mellemliggende år reduceret deres hovedgårdstakst, men det var kun Benzon, der oplevede en markant tilbagegang. Derimod var indhugget i bøndergodset de fleste steder langt mere dramatisk.

Tabel 1. 10 udvalgte godsets hartkorn og bøndergods o. 1768 og 1852.

Godsets navn	o. 1768*		1852**	
	Hovedgårdstakst (tdr. htk.)	Bøndergods (tdr. htk.)	Hovedgårdstakst (tdr. htk.)	Bøndergods (tdr. htk.)
Clausholm	133	941	128	356
Estruplund	33	214	32	50
Gjessinggård	69	368	46	235
Isgård	37	402 ¹	25	0
Kvelstrup	21		21	1
Kalø	104	463	83	509
Katholm	48	305	60	294
Løvenholm	84	319	57	15
Overgård	113	476	106	10
Scheel/Benzon	130	1.356 ²	35	410
Trinderup	13	74	19	115

Kilde:

*) Erik Pontoppidan: Den Danske Atlas, Tomus IV (Kbh. 1768).

**) Statistisk Tabelværk, Ny Rk., 6. Bd. (Kbh. 1852)

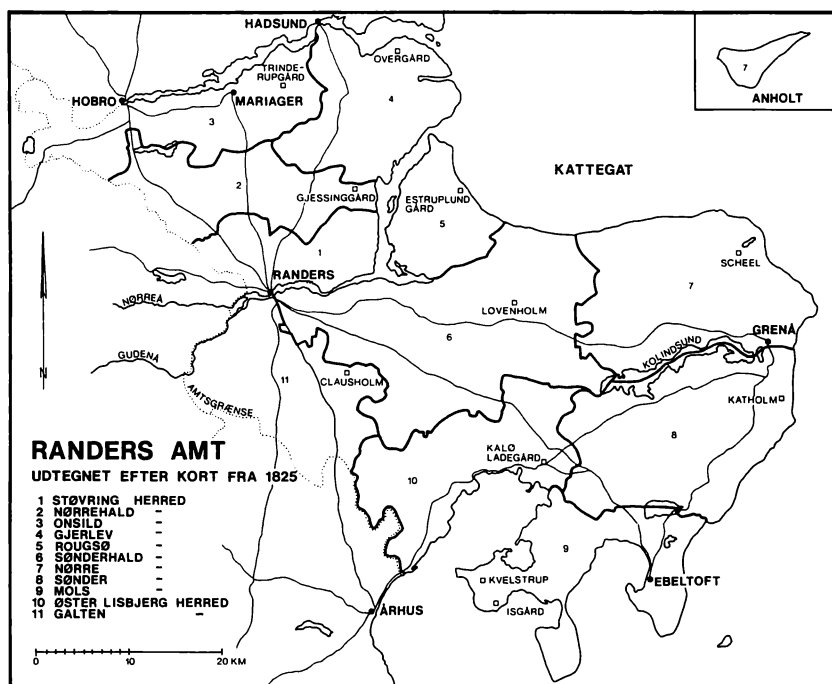
Noter:

1. Angivelsen er fra 1773 (jvn. Traps »Danmark«, 5. udg., bd. 18, s. 1016).
2. incl. fæstegodset under Skærvad og Ørbækgård.

Bestemmende for udvælgelsen af godserne har været et ønske om at få dækket hele den anførte periode. Omkostningen i den forbindelse er et kildemateriale af ujævn karakter, både kvantitativt og kvalitativt. Enkelte godser har efterladt sig et righoldigt kildemateriale; fra andre er materialet meget tyndt (jvn. fortegnelsen over utrykte kilder).

Af de 9 årtier (1780-1870) vil artiklen koncentrere sig om de 4, nemlig 1780'erne og 90'erne, 1830'erne og 60'erne. Artiklens disposition følger disse årtier. Udvalget er bestemt af ønsket om at få belyst følgende tilstande eller sammenhænge: 1) husmændenes situation umiddelbart før de store landboreformer, 2) landboreformernes øjeblikkelige betydning for omfanget af husmændenes pligtarbejde og jordtilliggende, 3) husmandsvilkår efter 1820'ernes krise, 4) ændringen i husmændenes vilkår, bl.a. efter forbudet mod arbejde som en del af huslejen (1848-loven).

For de første 3 årtiers vedkommende bygger undersøgelsen på sammenlagt 510 fæste- og lejekontrakter, der for en stor del er indført i godsernes protokoller (et mindre antal kontrakter skal dog søges i arkivpakker). Dette materiale rummer informationer om pligtarbejdet og øvrige husleje samt husloddens størrelse. Husmændenes eventuelle øvrige - lønnede - ar-

bedsforhold på godserne kan ofte ikke belyses ad denne vej, og artiklen behandler stort set ikke denne virksomhed i de 3 nævnte årtier. - Beskrivelsen af 1860'ernes husmænd bygger derimod på et mere sammensat kilde materiale. Som nævnt forbød regeringen i 1848, at huslejen eller en del af den for fremtiden kunne kræves »betalt« med arbejde. Alene penge, korn eller lignende skulle være lovlig husleje ydelse. Regeringen opmuntrede også en afløsning af det eksisterende pligtarbejde. Husmænd med fæstebreve ældre end 1848-loven udførte måske fortsat pligtarbejde i 1860'ernes Randers amt, men den vigtigste kilde til husmændenes arbejdspræstationer på godserne er nu arbejdskontrakter, daglejerbøger, arbejdsjournaler m.v. Husmændene havde mulighed for at oprette arbejdskontrakter med godsejeren på højst 1 år. Fæste- og lejekontrakter er dog fortsat kilden til størrelsen af husleje og jordlod.

Fæste- og lejekontrakterne er normative kilder. Det er ikke sikkert, at godsejeren faktisk benyttede sig af alle de pligt dage, der er anført. Der var reelt tale om et maximum.

2. Perioden 1780-89

Hvad er en husmand?

I den officielle statistik har vurderingen 1 td. hartkorn siden 1800-tallet været den traditionelle grænse mellem et husmandssted og en bondegård. Et brug på 1 td. hartkorn blev anset for at være et absolut eksistensminimum for en bondefamilie; ejere eller brugere af ejendomme på under 1 td. hartkorn (huse) var oftest henvist til at søge supplerende indkomster for at overleve, gerne indkomster af landhåndværk eller dagleje. Hartkornet er et skøn over jordens afkast; 1 td. dækkede over et varierende areal, afhængigt af jordens kvalitet. I Randers amt var 1 td. hartkorn i gennemsnit 13 tdr. land.²

Skellet 1 td. hartkorn har i denne artikel været afgørende for udsondringen af husmandsgruppen. Som nævnt er dette skel ikke kun »statistisk«; indirekte udtrykker en brugsstørrelse på under 1 td. hartkorn også noget om brugerens stilling i landsbysamfundet.

Husmændenes vilkår under godserne

Som regel havde husmændene et lille stykke jord - en »kålhavn« - inde i selve landsbyen; et mindretal - varierende fra 5 til 20% og endnu flere i Vest- og Nordjylland - havde dog andel i bymarken.³ Kun dette mindretal havde ifølge sædvane ret til at græsse kreaturer. For de øvrige husmænd afhang kreaturgræsningen af bymændenes bevilling. Adgangen til brændsel (tørvemoserne) var underkastet lignende bestemmelser. - Dette styrkeforhold havde utvivlsomt indirekte betydning for fastsættelsen af husmandens arbejds løn. På denne tid gik husmænd i altovervejende grad på dagleje hos gårdmændene. Også godsejerne så gerne daglønningen holdt nede på et lavt niveau, fordi gårdene på den måde bedre kunne overkomme deres forpligtelser over for godset og staten: landgilde, hoveri og skatter. En vigtig forudsætning var billig arbejdskraft.

Godsejerne havde betydelig myndighed over landbefolkningen. De udskrev selv rekrutter til landmilitsen fra deres bøndergods, og et stavnsbånd - et forbud mod at flytte bort fra hjemgodset - skulle formelt sikre et passende udskrivningsgrundlag af unge mænd og reelt tilstrækkelig arbejdskraft samt fæstere til ledige bondegårde. Godsejeren var desuden skatteopkræver og havde ret til på forskellig vis at tugte ulydige »undersåtter«, f.eks. i forbindelse med uorden på hovmarken, misligholdelse af fæsteblandet m.m. Godsejeren rådede kort sagt over talrige pressionsmidler, der kunne sikre en rigelig, billig og fjøelig arbejdskraft. Udskrivning til militsen betød 12 års tjenestetid og var derfor et håndfast argument mod den bondekarl, der ikke var villig til at fæste en ledig gård.

1788 blev stavnsbåndet ophævet, dog først med virkning fra 1800 for

personer mellem 14 og 36 år; amtet overtog soldaterudskrivningen. Teoretisk set var der på denne baggrund en mulighed for, at forholdet mellem godsejer og husmand - senest år 1800 - kunne blive et frit kontraktforhold.

Landbolovgivningens hovedsigte var fremgang i landbrugets produktion. En sikring af gårdmændenes stilling blev opfattet som en vigtig forudsætning herfor. Derfor trådte hensynet til husmændene i baggrunden.

Pligtarbejdets omfang

På grundlag af fæstebrevene kan det belyses, i hvilket omfang godsejerne ønskede at benytte sig af husmændenes arbejdskraft i stedet for at modtage almindelig husleje. Huslejernes karakter - fuldt eller begrænset pligtarbejde kombineret med penge - skal nøjere undersøges i det følgende. Størrelsen af husets jordtilliggende - f.eks. en have eller en egentlig marklod - havde naturligvis stor betydning for husmandsfamiliens livsførelse og behov for biindtægter. Fæstebrevenes informationer vedrørende husloddernes hartkornsvurdering må derfor også inddrages i undersøgelsen.

Først en analyse af husmændenes arbejdspligt.

Tabel 2. Husmændenes arbejdsafgift ifølge de indgåede fæstebreve 1780-89.

Godsets navn	antal fæste breve	Arbejdspligt		Ialt dage	Gennemsnit for alle husmænd	Gennemsnit for arbejdspligtige husmænd
		Antal fæstebreve	antal pligt-dage pr. brev			
Clausholm	28	9	52	468	17	52
Estruplund	8	8	4-6	40-42	5	5
Gjessinggård	19	17	3	51	3	3
Isgrd/ Kvelstrup	74	58	4-13	347	5	6
Kalø	28	5	2-52	110	4	22
Katholm						
Løvenholm	23					
Overgård	2	1	måske dg.	?	?	?
Scheel/ Benzon	24	12	52	624	26	52
Trinderup	12	12	1	12	1	1
I alt	218	122		1.652+?	7,6	13,8

Kilde: Fæsteprotokoller fra samtlige godser (excl. Katholm)

Af tabellen fremgår det, at kun 56% af de husmænd, der modtog fæstebreve ved de 10 godser i 1780'erne, var forpligtet til at yde arbejde for herskabet. Det er samtidig påfaldende, at de arbejdspligtige husmænd blot blev pålagt en 13-14 dage i gennemsnit. Dette gennemsnit tilslører dog markante forskelle mellem godserne og mellem enkelte godsers husmænd.

»Ugedage«, dvs. 52 dages arbejde årligt eller fuld arbejdspligt, blev ydet

af samtlige arbejdspligtige husmænd under Scheel/ Benzon og Clausholm. Det drejer sig om 21 husmænd ud af 52. Hertil kommer nogle få stykker ved Kalø, hvilke bringer antallet af ugedagsmænd op på 24 eller $\frac{1}{5}$ af de arbejdspligtige husmænd. - Alle de øvrige godser ligger under gennemsnittet på de 13-14 dage, ja, de 23 husmænd under Løvenholm blev overhovedet ikke pålagt arbejde som en del af fæstefgiften.

Arbejdspligtens oftest ret beskedne omfang antyder, at godsejerne ikke kalkulerede med husmændenes - ulønnede - arbejde som en fast del af godsets drift. Husmændene fungerede givetvis især som ekstra arbejdskraft i høsten; mange af fæstebrevene anfører netop høstdage som pligtige arbejdsdage. Scheel - og tildels Clausholm - må betegnes som undtagelser fra dette billede, og man kan gætte på, at disses ejere allerede før landboreformernes kulmination var i færd med at skubbe tyngdepunktet i den ulønnede arbejdskraft bort fra gårdmændene over på husmændene. - I det foregående har godsernes daglige og faste arbejdskraft, nemlig en eller flere forvaltere samt det egentlige tyende (karle, køkkenpersonale, hyrde drenge o.s.v.) helt været holdt uden for. Godsets tjenestekarle havde en helt anden stilling end husmændene; først langt senere blev forskellen mindre klar.

Havde arbejdspligtens omfang betydning for den øvrige husleje (i penge eller andet)? - Fæstebrevene giver ikke noget entydigt mønster, men i hvert fald fik husmænd med »ugedage« et nedslag i huspengene på ca. 2 rdl., dvs. en 3-4 sk. pr. dag. Denne dagløn var meget lav, og godsejerne kunne som nævnt samle pligtdagene i høstperioden.

Husmænd med beskedne eller ingen arbejdsforpligtelser betalte sikkert noget højere afgifter i penge. På den anden side set fik kun ca. 35% af de 218 nye husmænd tildelt jord ved udskiftningen, naturligvis lodder på få tdr. land (gennemsnitligt vurderet til $2\frac{1}{4}$ skæppe hartkorn). Samtlige nye husmænd fik i snit godt $\frac{1}{2}$ skæppe hartkorn. Selv husmænd med jordlod kunne ikke ernære sig uden bibeskæftigelse; dagleje (formentlig overvejende hos gårdmændene) samt landhåndværk skulle hjemføre den nødvendige ekstrainkomst. Børnene måtte tidligt sendes i tjeneste som vogterdrenge og -piger; gik det galt, måtte sognets spartanske fattigvæsen yde lidt naturaliehjælp. Et vigtigt problem var gamle husmænd, der ikke længere var arbejdsduelige, samt efterladte enker. »Familiefæstet« havde dog betydelig udbredelse i amtet; 48% af 1780'ernes 218 husfæstebreve anfører, at et familiemedlem overtog fæstehuset, eller at enken efter den afdøde husmand blev siddende i ejendommen og evt. indgik nyt ægteskab. I de 48% er tillige inkluderet arrangement af aftægt for en afgående husfæster, der ikke var beslægtet med afløseren.⁴ Hvorledes forsørgelsen af gamle og efterladte er løst i forbindelse med de øvrige udskiftninger af husfæster, kan ikke oplyses. »Almisser« kan have været udsigten i adskillige tilfælde.

3. Perioden 1790-99

Husmændenes vilkår under godserne

I 1790'erne blev et stort antal landsbyer udskiftet i Randers amt,⁵ og i den forbindelse fik en hel del husmænd tildelt marklodder. Husmændenes afhængighed af landsbyens gårdmænd kunne ved denne fuldstændige eller overvejende ophævelse af fællesskabet synes mindre, men som arbejdsgiver og f.eks. som udlejer af plov og trækraft var gårdmandens stilling naturligvis fortsat stærk. Hertil kommer, at det gamle landsbysamfund i en vis udstrækning overlevede, fordi der kun i få tilfælde i denne periode var tale om udflytning. »Byvedtægter« og det gamle mønster for social omgang kunne fungere videre.

Den »opkokte« stemning i forbindelse med landboreformkommissionens lovgivning omkring 1790 skabte forbitrelse i godsejernes rækker. Det mest markante udtryk herfor var 103 jyske proprietærers »tillidsskrift« (læs: mistillidsskrift) til kronprins Frederik i 1790. Godsejerne beklagede sig over, at regeringen havde begrænset deres muligheder for frit at udnytte deres ejendomme, samtidig med at den havde frigjort bondestanden. Blandt underskriverne var ejerne af 6 ud af de 10 godser i Randers amt, som undersøgelsen bygger på!

»Tillidsskriftets« mål var utvivlsomt at advare regeringen mod nye indgreb i godsejernes rettigheder, specielt i den eksisterende ordning af hoveriet. Netop besværet omkring gårdmandshoveriet skulle gøre godsejerne mere interesseret i husmændenes pligtarbejde, der fra regeringens side ikke blev underkastet restriktioner. Det er dog påfaldende, at antallet af huse under de 10 Randers-godser ikke blev forøget i 1790'erne. Overgangen til et større indslag tog sin tid.

Regeringen opfordrede godsejerne til at overlade husmændene jordlodder, bl.a. i forbindelse med udskiftningen. Husmandsfamilierne måtte sikres et vist eksistensgrundlag, men meningen var utvivlsomt, at husmændene skulle skaffe deres supplerende udkomme ved dagleje for gårdmænd og godsejere. I forbindelse med den pengeafløsning af gårdmandshoveriet, som regeringen opmuntrede til, ville bl.a. husmændenes arbejdskraft få større betydning. Som eksempler på regeringens forsøg på at sikre jord til husmandsstederne kan anføres 3 forordninger fra årene 1791-95.⁶ Heri kunne en godsejer få bemyndigelse til at nedlægge bøndergårde, såfremt han bl.a. oprettede nye husmandsbrug (såkaldte plighthuse) med jord samt udlagde jord til eksisterende huse uden jordlod. Mens regeringen på forskellig vis forsøgte at skabe beskyttende rammer om gårdbruget, blev husmændene så at sige overladt til det »frie marked« vilkår. Ingen lov regulerede husmændenes husleje eller fæsteafgift (herunder pligtarbejdet); oprettelse af jordløse huse blev ikke forbudt.

Pligtarbejdets omfang i 1790'erne

De nye fæstebrevs bestemmelser vedrørende pligtarbejde er sammendraget i nedenstående tabel.

Tabel 3. Husmændenes arbejdsafgift ifølge fæstebreve 1790-99.

Godsets navn	antal fæste - breve	Arbejdspligt:		Ialt dage	Gennemsnit for alle husmænd	Gennemsnit for arbejdspligtige husmænd
		Antal fæste-breve	antal pligt-dage pr. brev			
Clausholm	19	10	26-52	416	22	42
Estruplund	6	6	4-6	26-30	5	5
Gjessinggrd	20	17	2-5	66	3	4
Isgård/ Kvelstrup	26	20	-52	245	9	13
Kalø	11	9	2-52	75	7	8
Katholm	5	2	52	104	21	52
Løvenholm	18	1	52	52	3	52
Overgård	8	1	52	52	7	52
Scheel/ Benzon	25	14	12-52	636	25	45
Trinderup	11	10	1-2	11	1	1
I alt	149	90	-52	1.683+?	11	18,7

Kilde: Fæsteprotokoller fra samtlige godser.

Antallet af nye fæstebreve er markant lavere end i det foregående årti, nemlig næsten $\frac{1}{3}$. 90 ud af 149 kontrakter indeholder arbejdspligt, dvs. 60%. I forhold til 1780'erne er det en svag stigning; situationen var nærmest uændret på dette punkt.

Som tidligere var det i altovervejende grad Scheel og Clausholm, der fordrede »ugedage«; enkelte husmænd under 5 andre godser måtte dog acceptere lignende vilkår. Sammenlagt var 24 husmænd omfattet af fuld arbejdspligt, dvs. godt $\frac{1}{4}$ af de nyfæstede husmænd med arbejdspligt. Ved Isgaard/ Kvelstrup kan iagttages en stigning i arbejdspligten pr. husmand, mens en større andel af husmændene under Clausholm og Kalø blev afkrævet arbejde.

1790'ernes nye husmænd med arbejdspligt blev i gennemsnit afkrævet en 18-19 dage årligt. Det er en stigning på ca. 5 dage i forhold til tidligere. På trods af dette var tilstanden også på dette punkt stort set uændret. Kun Scheel og Clausholm udnyttede husmændenes arbejdskraft i større omfang. Ved de øvrige godser optrådte husmændene sikkert i hovedsagen i høstsæsonen.

Betalte husmænd med arbejdspligt færre huspenge end husmænd uden arbejdspligt? I almindelighed betalte de ikke mindre, men - ligesom tidligere - modtog flertallet af husmænd med »ugedage« - 17 ud af de 24 - et nedslag på 1-3 rdl. Det kan endelig påvises, at fæstere, der fik tildelt huse

med jord, gennemsnitligt skulle betale en del mere end fæstere med jordløse huse.⁷

1790'ernes markante ændring er - som ventet - en vækst i antallet af huse med jord. Af de 149 fæstebreve giver alene de 142 sikre oplysninger om eventuelt jordtilliggende. Knap $\frac{1}{3}$ af dem omfatter huse med jord, nemlig i gennemsnit et tilliggende på $1\frac{3}{4}$ skp. htk. eller 1 skp. mere end i 1780-erne. Sammenlagt »beslaglagde« husmandsstederne en svagt voksende, men fortsat ubetydelig del af hartkornet.

Godsejere i Randers amt valgte altså at følge statens opfordring til at reservere småparceller til husmændene. Der var dog ikke tale om en vækst i antallet af huse. - Baggrunden for denne imødekommenhed over for husmændene kan bl.a. være et ønske om at fastholde en stabil arbejdskraft samt muligheden for at forøge hovedgårdsjorden med nedlagte bondegårde. Prisen herfor var bl.a. en større hensyntagen til husmændene.

Jordlodderne bidrog utvivlsomt til at forbedre husmændenes situation. I perioder uden arbejde kunne jordens afkast måske ernære familien. Jordtildelingen havde sikkert også den virkning, at husmændene blev mindre tilbøjelige til at flytte til bedre egne; sognet og godset fastholdt den nyttige arbejdskraft. Et forbedret velstandsniveau antydes i fæstebrevene af det antal afgående fæstere, der i 1790'erne opnåede aftægt hos afløseren. I 1780'erne anførtes aftægtsforhold i 11% af fæstebrevene; i 90'erne drejer det sig om 21%.⁸

4. Perioden 1830-1839

Husmændenes vilkår under godserne

Den kraftige befolkningstilvækst bidrog i høj grad til at ændre det gamle landbosamfund. I 1834⁹ var der omtrent ligevægt mellem gård- og hustallet i Randers amt, nemlig 4.487 gårde mod 4.138 huse, men denne større grad af balance var helt ny. Ved folketællingen i 1801 blev gårdene opgjort til 3.971 mod 2.325 huse, dvs. forholdet 1,7:1. På den anden side set svarede væksttempoet i Randers amt slet ikke til landsgennemsnittet. I kongeriget som helhed svarede »styrkeforholdet« mellem gårde og huse i 1834 til 2:3.

Af de 4.138 husmænd i året 1834 var lidt under $\frac{1}{3}$ selvejere eller arvefæstere. Over halvdelen af selvejerne var jordløse, mens arvefæsterne for 80% s vedkommende havde jord. Mange husmænd måtte leve af dagleje og håndværk.

1820'ernes lavkonjunktur ramte godserne hårdt. Godsejerne havde mange steder mistet indtægter eller stiftet gæld i forbindelse med hoveriets afvikling, mindre fordelagtige frasalg af fæstegods samt forbedringer af godsets drift. Godserne, der var ansvarlige for fæstebøndernes skatter,

kom i restance til staten. Resultatet var, at staten i 1820'erne måtte overtage adskillige gældbetyngede godser. I Randers amt gik det ud over Scheel og Katholm; Kalø var også i farezonen, men blev solgt forinden. I årene 1811-36 blev der utallige gange holdt auktion over Løvenholm.

I midten af 20'erne havde 32 ud af 50 godser i Randers amt udparcelleret eller bortsolgt bøndergodset.¹⁰ Til denne gruppe hører 4 af de godser, der omtales i denne artikel, nemlig Overgård, Estruplund, Løvenholm og Isgård/Kvelstrup. Ved disse godser forsvandt følgelig gårdmandshoveriet helt eller i altovervejende grad; behovet for arbejdskraft løste disse gårde ved i højere grad at inddrage husmændene og evt. ansætte et større tyende.

Amtets resterende 18 godser (heraf 6 med særomtale i denne artikel) havde også tildels afløst hoveriet eller bortsolgt fæstegodset. 7% af hartkornet udførte fortsat hoveri eller pligtarbejde. Det drejer sig om en ukendt andel af de 1.356 fæstegårde og 1.457 fæste- eller lejevuse.¹¹

Afviklingen af gårdmandshoveriet øgede interessen for husmændenes pligtarbejde og dagleje. I denne periode vandt egentlige lejekontrakter i stigende grad indpas. Mens fæsteforholdet ifølge traditionen var for livstid (såfremt fæsteren overholdt sine forpligtelser), havde lejekontrakten den fordel, set fra godsets side, at husmanden kunne opsiges med gerne ½ års varsel. Mindre effektive husmænd måtte derfor frygte for at blive sat på porten! Lejekontrakten blev især benyttet af Kalø, der således fik en mere bevægelig arbejdskraft. Den nye kontraktform bidrog til at nedbryde det gamle patriarkalske bånd mellem godsejere og husmænd; i et stigende omfang skulle husmændene forvandles til lønarbejdere under gods-erne.

Mens staten som nævnt tidligere havde opmuntret godsejerne til udstykning af husmandsparceller, satte staten ved landbrugskrisens begyndelse ind mod bondegårdenes udparcellering. Regeringen frygtede, at gårdmandslodderne skulle blive for små, og ifølge en forordning af 3/12 1819 fastsattes det, at gårdmænd, der frasolgte parceller til husmænd, skulle bevare en hovedlod på 4 tdr. hartkorn. Husmandsparcellerne skulle være mindst 2 skæpper hartkorn. Regeringen fortsatte i de følgende mange år sin kamp for at bevare den store eller middelstore gård. F.eks. tillod forordningen af 22/11 1837, at selvejerbønder med visse begrænsninger kunne testamentere deres gårde til et enkelt af børnene.¹²

Ligesom tidligere var regeringens linje ikke husmandsvenlig. Husmændene blev f.eks. i den nævnte 1837-forordning nærmest betragtet som tjenestefolk; derimod udgjorde husmændene ikke blot den nødvendige arbejdskraftsreserve; de repræsenterede også et truende fattigdomsproblem.

Husmændenes pligtarbejde

1830'ernes fæste- og lejekontrakter er desværre kun delvist bevaret. Kun

halvdelen af godserne er repræsenteret i denne undersøgelse, og resultaterne bliver - som nedenfor anført - noget skæve.

Tabel 4. Husmændenes arbejdsafgift ifølge fæstebreve 1830-39.

Godsets navn	antal fæstebreve	Arbejdspligt antal fæstebreve	Arbejdspligt antal pligtdage pr. brev	Ialt dage	Gennemsnit for alle husmænd	Gennemsnit for arbejdspligtige husmænd
Clausholm	27	21	26-36	654	24	31
Estruplund						
Gjessinggrd						
Isgrd/ Kvelstrup						
Kalø	41	30	2-30	419	10	14
Katholm	31	20	26-52	992	32	50
Løvenholm						
Overgård						
Scheel/ Benzon	36	32	8-60	1.860	52	58
Trinderup	8	7	3-5	31	4	4
Ialt	143	110	2-60	3.956	28	36

Kilde: Fæsteprotokoller m.m. fra Clausholm, Kalø, Katholm, Scheel/ Benzon og Trinderup

Af de 143 bevarede breve eller kontrakter indeholder de 110 - dvs. ca. 77% - krav om arbejde. Det er en pæn tilvækst i forhold til 1790'ernes 60%, men det må kraftigt understreges, at godserne med mange arbejdspligtige husmænd optræder med stor vægt i det bevarede materiale. Billedet var næppe så markant. - Den skæve repræsentativitet kommer også til udtryk i det gennemsnitlige antal arbejdsdage pr. arbejdspligtig husmand ifølge 1830'ernes kontrakter, nemlig 36 dage, omtrent en fordobling i forhold til 1790'erne. På den anden side set er der næppe tvivl om, at godserne krævede mere arbejde.

52 husmænd - 47% af de arbejdspligtige - forrettede »ugedage«, i forhold til 1790'erne en markant stigning. Disse husmænd skal søges ved Benzon og Katholm, mens Clausholm - modsat i 1790'erne - stillede mere moderate fordringer til arbejdsindsatsen.

Resultaterne antyder - trods det nævnte forbehold-, at godsejerne gennemsnitligt i højere grad ønskede at udnytte husmandens arbejdskraft som en del af leje- eller fæsteydelsen. Hovedparten af bøndergodset var blevet bortsolgt, og husmændenes pligtarbejde kunne i et vist omfang kompensere for det tabte gårdmandshoveri. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at det i første række var fæstehusmændene, der fik pålagt arbejdsdage. Lejehusmændene under Kalø var mindre belastet. Endelig anfører fæstebrevene, at husmændene skulle betale et vist beløb for de arbejdsdage, der ikke blev afkrævet. Dette var ikke ukendt i de foregående perioder, men nu anføres det med større regelmæssighed.

Betalte husmænd med (stor) arbejdspligt færre huspenge end arbejdsfri eller næsten arbejdsfri husmænd? - 1830'ernes fæstebreve viser i langt højere grad end materialet fra de tidligere undersøgte årtier, at denne sammenhæng var til stede. I gennemsnit betalte hver husmand 6 rdl. 2 mk. i huspenge, dvs. noget mindre end en fordobling i forhold til 1790'erne.

¼ af fæste- og lejebrevene anfører jord. I gennemsnit var der tale om huslodder på godt 2 skæpper hartkorn, dvs. lidt mere end i 1790'erne.

1830'ernes fæste- og lejebreve tyder på et øget pres på husmændene fra godsernes side. Arbejdspligten og huspengene var sine steder opskruet betydeligt. Som tidligere nævnt indførte Kalø i et stigende omfang lejekontrakter; 35 ud af godsets 41 kontrakter fra 1830'erne omhandler lejehuse. Kun hver syvende af disse lejehusmænd fik tildelt jordlod, men de slap til gengæld med få pligt dage og beskedne huspenge. Lejehusmændene fik dårligere vilkår end fæstehusmændene. 1820'ernes krise tvang godsejerne til at gennemføre en mere rationel drift, og lejekontrakterne, der gerne rummede en opsigelsesfrist på ½ år, åbnede muligheder for at »udskifte« ineffektiv arbejdskraft. Hertil kommer, at befolkningstilvæksten og dermed et voksende antal mænd, der ønskede at erhverve et husmandssted, i højere grad tillod godsejerne at diktere betingelserne. 1830'ernes materiale illustrerer en begyndende differentiering i husmandsbefolkningen. Til gruppen af husmænd med jord slutter sig nu en mindre gruppe af lejehusmænd, der udførte landarbejde på godserne. Arbejdsjournalerne fra Kalø giver et indblik i godsets omfattende anvendelse af bl.a. husmændenes arbejdskraft. Årligt brugtes 14.808 arbejdsdage svarende til 300 dage med i gennemsnit 49 mand i beskæftigelse. Naturligvis var arbejdet stærkt sæson-betonet; mens godset i januar kunne nøjes med ca. 25 mand pr. dag (640 arbejdsdage), var man i august helt oppe på ca. 97 mand pr. dag (2.421 arbejdsdage). Man må formode, at en stor del af arbejdskraften har været ledig i vintermånederne. De ovennævnte arbejdspræstationer var for en stor del ikke pligtarbejde. Der var tale om løsere eller fastere dagleje, altså lønarbejde.

5. Perioden 1860-69

Husmændenes vilkår under godserne

Godsejerne i Randers amt solgte gradvist fæstegårdene til selvejendom. I 1873 henlå kun ca. 8% af gårdene - 415 - under godserne.¹³ Fæstevæsenet udgjorde altså et mindre problem, og i øvrigt havde gårdmændene i lang tid oplevet økonomisk fremgang; de gjorde sig markant gældende både i lokal- og landspolitik.

Det vigtigste sociale skel befandt sig mellem gårdmænd og husmænd.

Husantallet steg vedvarende, og styrkeforholdet mellem gårde og huse var nu lig 1:2. Husmænd med jord var afhængige af gårdmænds hjælp til dyrkningen; mange selvejerhusmænd fandt beskæftigelse ved gårdene.

Under stærkt pres fra offentligheden havde godsejerne i det foregående årti fortsat hoveriafløsningen og salget af fæstegårdene. Denne udvikling blev dog også i høj grad fremmet af de stigende jordpriser: det var fordelagtigt for godsejeren at skille sig af med fæstegårde, hvis landgilde og hoveripenge var fikserede. Ved midten af århundredet fandtes der kun hoverigørende gårde ved 4 af de 10 godser, som er omtalt i denne artikel. Kun på Gjessinggård ydede samtlige fæstegårde hoveri, på Benzon drejede det sig kun om 1 gård og på Trinderup - i 1849 - om 12.¹⁴ Hoveriet var altså stort set afløst eller forsvundet. Afhængigheden af alternativ arbejdskraft voksede med andre ord støt gennem det 19. århundrede, og det kan bl.a. aflæses af husmandsstedernes hurtige tilvækst. Den almindelige baggrund herfor var naturligvis den næsten eksplosionsagtige befolkningstilvækst. I 1860 talte leje- og fæstehusene i amtet 1.599; 13 år senere mønstrede amtet 2.106 huse af denne type - eller $\frac{1}{3}$ flere! Godsejerne satsede nu især på lejekontrakter. Hertil kommer selveje- og arvefæstehusmænd, en stærkt voksende gruppe. 1835 var der 2.681 af dem; 25 år senere var de 4.112 flere; i 1873 var de ikke langt fra de 9.000.¹⁵ Ved indledningen til det undersøgte årti - 1860'erne - udgjorde husene tilsammen 5.569. 13 år senere: 11.022!

Måske allerede fra 1850'erne kan der iagttages 2 modsatrettede tendenser i husmandsbefolkningen. Fæstehusmænd med forholdsvis meget jord fik arbejdspligten afløst og tilkøbte sig i mange tilfælde status som selvejere. De havde større frihed i valget af arbejdsgiver, og måske drev de håndværk ved siden af. Den anden tendens repræsenteres af de nye lejehusmænd. Deres jordlodder var meget små, og de fungerede i altovervejende grad som daglejere eller faste folk på godserne, hvor de fandt beskæftigelse næsten hele året. Arbejdet med hus og jordlod sluttede kun en mindre del af tiden. Godset fik kort sagt ansat en gruppe husmænd, der omtrent fuldtids kunne »hellige sig« godsets drift. Opsigelsesretten gav godsejerne et middel i hænde, der var langt mere effektivt end den gamle revselsesret.

Det unge folkestyre ønskede at regulere husmandsklassens kår. Forordningen af 27/6 1848 forbød pligtarbejde som »huslejejdelse«. Lejen skulle for fremtiden erlægges i penge, korn eller lignende. Derimod kunne husmændene naturligvis afslutte separate arbejdskontrakter med godsejerne, dog højst af 1 års varighed. Kontrakterne skulle herefter genforhandles. Arbejdsgiveren kunne derimod tilbyde sin arbejdskraft bolig for det tidsrum, ansættelsen varede. - Også de eksisterende fæstekontrakter blev modificeret via 1848-loven. »Ugedagen« skulle fastsættes til en bestemt dag; en 12 timers arbejdsdag blev indført; i tilfælde af fæstets misligholdelse kunne ejeren opsigte vedkommende med $\frac{1}{2}$ års varsel pr. 1/5; var der tale

om lejemål, gjaldt det halve års varsel alene ejeren; endelig bortfaldt ejersens hustugt over mænd og kvinder, der havde fyldt det 20. og 16. år.

Loven af 4/7 1850 omhandlede afløsningen af pligtarbejdet. Alle husmænd fik adgang hertil, dog bortset fra dem, der stod i fast tjeneste hos dem, der havde krav på pligtarbejdet.

Det var regeringens sigte at forbedre husmænds og indersters kår. De nye love skulle dog i flere henseender bidrage til en forværring. Allerede under behandlingen af 1850-loven i rigsdagen havde et mindretal gjort opmærksom på, at indgrebet snarere ville føre til en forøget udbredelse af lejekontrakterne,¹⁶ men selv om dette siden hen viste sig at holde stik, undlod regeringen at udsende nye beskyttelseslove til fordel for husmandsbefolkningen.

Husmændene som arbejdskraft på godserne.

Kildematerialet er i 1860'erne ret tyndt. Der var tale om en overgangstid, hvor husmændenes pligtarbejde veg pladsen for lønarbejde af forskellig art. Måske herskede der en vis usikkerhed om, hvorledes de afvigende grupper af ansatte og deres indsats skulle registreres, og det kan have haft en negativ indflydelse på informationernes fuldstændighed.

1848- og 1850-loven er utvivlsomt en vigtig baggrund for husmændenes ændrede vilkår. Lejekontrakterne fortrængte i et stigende omfang fæstebrevene; fast ansættelse ved godset var nu forudsætning for at forbinde huslejemål med en slags arbejdspligt på godset. Det eksisterende pligtarbejde kunne afløses.

Pligtarbejdets fremadskridende afløsning kan belyses af efterfølgende eksempler. - Ifølge jordebøgerne udførte ingen husmand under Clausholm pligtarbejde i 1871. 21 betalte derimod arbejdspenge. På Kalø gjorde 26 husmænd det samme. 13 husmænd under Gjessinggård arbejdede tilsammen 99 dage, men det er uklart, om denne tjeneste udsprang af særlige arbejdskontrakter eller af fæstekontrakter, indgået før 1848-loven. Måske var der tale om det sidstnævnte, eftersom antallet af arbejdsdage pr. husmand var ret beskedent.

Tabet af arbejdsdage, der blev afløst, måtte erstattes. Som nævnt kunne huslejekontrakten gøres betinget af fast tjeneste hos husets ejer. Især Kalø benyttede denne kontraktform: 8 husmænd kom eller var her i fast tjeneste, heraf 1 skolelærer. 4 ud af disse 8 husmænd havde pligt til at yde dagleje eller akkordarbejde for Kalø; 1 skulle blot arbejde i høsten. To husmænd havde accepteret en dagløn på 3 mk., men 1869 blev deres kontrakter af amtet erklæret for lovstridige netop på grund af aftalen om en fast lønsats.¹⁷

Som tidligere nævnt foreskrev 1848-loven særlige arbejdskontrakter. Ved Katholm havde ca. 30 personer i gennemsnit fast ansættelse, heraf ca.

20 karle og 3-4 drenge. De havde bopæl på eller ved godset og arbejdede der næsten hver dag. I reglen havde de ingen jordlod, og de smålodder, der anføres i enkelte arbejdskontrakter, var højst $\frac{1}{4}$ skæppe hartkorn, dvs. mindre end $\frac{1}{2}$ tønde land, beregnet på grundlag af amtets gennemsnitlige antal tønder land pr. tønde hartkorn. - På Clausholm var de beskæftigede inddelt i håndværkere, havearbejdere og daglejere. I 4 måneder af året 1861 forrettedes sammenlagt 1.875 arbejdsdage, heraf 49,3% ved godsets faste folk. I de samme 4 måneder af 1870 var tallene 1.724 og 56,5%. Daglejere med en løsere tilknytning til godset stod altså for rundt regnet halvdelen af arbejdet.

Godserne benyttede sig også af egentlige husmænd i eget, fæstet eller lejet hus. - Katholm havde foruden sit faste tyende af karle, daglejere m.m. også assistance fra en 10-15 daglejerhusmænd. I høsten 1866 havde 20-23 mænd og 20-25 kvinder fast dagleje på Kalø. 24 år senere (1890) var 22-27 mænd og 24-31 kvinder i sving. En del af dem var kun løse daglejere; andre havde faste arbejdskontrakter. Fra Clausholm kan anføres husmanden N. Børresen med 255,5 dage og fra Katholm Jens Jensen Svensker med ca. 320 dage i 1867. Det var faste folk, der næppe havde tid til at passe en jordlod ved siden af.¹⁸

Langt de fleste af de husmænd, der undertegnede lejekontrakt i 1860'erne, fik en smule jord. Det drejer sig om 86%, der i gennemsnit kom til at sidde på godt 1 skæppe hartkorn. I forhold til 1830'erne var brugene 38% mindre; mange af dem var nærmest haver.¹⁹

Husmændene kunne ikke leve af deres jordlod, og det var fra godsets side heller ikke meningen. Godset havde brug for arbejdskraft, der især kunne udnyttes i perioder med spidsbelastning. Ikke mindst Kalø forstod at drage fordel af denne mulighed.

Afslutning

I 1780'erne og 90'erne fungerede husmændene under de 10 godser i Randers amt i første række som en arbejdskraftreserve i godsdriften. Deres antal var stabilt; i 90'erne blev der gerne lagt jord til husene.

Det 3. udvalgte tiår - 1830'erne - afslører derimod drastiske ændringer i husmændenes vilkår. De nye fæstebreve indeholder krav om flere pligt-dage, og hvis godset ikke gjorde brug af dem, skulle de i stedet udredes i penge. Husmændenes arbejdskraft havde ganske åbenbart fået større betydning for godsejerne.

Senere vandt lejekontrakten større indpas. Godserne holdt en fast stab af husmænd, der utvivlsomt havde undertegnet arbejdskontrakter. I hvert fald var de i sving næsten hele året. Der var tillagt husmandsstederne jord, ofte svarende til en have.

Oprindelig havde husmændene ret ensartede vilkår, men i første halvdel af 1800-tallet udsøndredes gradvist to grupper: en gruppe af selvejere uden arbejdspligt og en anden gruppe af jordløse landarbejdere. Baggrunden herfor var gårdmandshoveriets bortfald og dermed godsernes behov for alternativ arbejdskraft. Husmandslovene fra midten af 1800-tallet kan dog også have fremmet denne udvikling.

Afslutningsvist skal det understreges, at denne artikel kun beskriver 4 udvalgte årtiers husmandsvilkår i en beskeden del af landet (10 godser i Randers amt). Undersøgelser af udviklingen i andre landsdele viser dog lignende tendenser, omend ikke helt tidsmæssigt sammenfaldende. De 10 Randers-godser kom sent i gang med hoveriafløsningen og bortsalget af gårdene.

Utrykte kilder

Landsarkivet for Nørrejylland: Godsarkiver

Clausholm

G 263	15	1773-1808	Jordebog
	17	1860-1889	Jordebog
	38	1778-1849	Fæsteprotokol
	45	1850-1872	Fæstebreve
	49-50	1816-1925	Forpagtnings- og lejekontrakter
	55-58	1807-1886	Daglejerbøger

Estruplund

G 266	4	1777-1863	Fæsteprotokol
	12	1790-1885	Forskellige sager (bl.a. jordebøger 1790, 1853)

Gessinggård

G 258	1	1719-1800	Fæsteprotokol m.m.
	2	1795-1808	Kassebog (over indbetalinger af skatter og landgilde)

Isgård/Kvelstrup

G 299	1	1753-1813	Jordebøger og fæstebreve
	2	1719-1829	Fæsteprotokol for Isgård, Kvelstrup og Rolsegård

Kalø			
G 307	7	1774, 1798-1841	Jordebog
	8	1842-1866	Jordebog
	16	1776-1842	Fæsteprotokol
	17	1843-1900	Fæsteprotokol
	23	1831-1928	Leje- og aftægtskontrakter
	286	1866-1892	Regnskabsbog over udbetalinger til høstfolkene
Katholm			
G 293	7	1816-1893	Fæsteprotokol
	9	1753-1891	Fæstebreve og lejekontrakter: Katholm Hovedgårdstakst, Koed, Vejlbj, Lyngby og Albøge sogne
	11	1753-1891	Fæstebreve og lejekontrakter: Ålsø sogn og Højbjerg By
	20	1864-1865	Arbejdsjournal
	21	1866-1868	Arbejdsjournal
	33	1860-1866	Fæste- og lønningsbog
	34	1875-1882	Lønningsbog
	39	1860-1868	Daglejerbog
Løvenholm			
G 271	56	1747-1867	Jordebøger og matrikelsager, arealberegninger
	57	1756-1834	Fæsteprotokol
	58	1744-1894	Fæstevæsen m.m. og hoverivæsen (bl.a. fæstebreve 1784-1862)
Overgård			
G 255	4	1678-1845	Jordebøger og matrikelssager
	6	1719-1791	Fæsteprotokol
	7	1717-1865	Fæstebreve, leje- og forpagtningskontrakter samt hoveriforeninger
Scheel/Benzon			
G 280	16	1796-1820	Jordebøger og papirer i anledning af disse...
	30	1859	Jordebog (9. bd af serie på 9)
	57	1719-1788	Fæsteprotokol
	58	1788-1864	Fæsteprotokol
	59	1719-1864	Register til fæsteprotokoller
Trinderup			
G 249	1	1724-1919	Adkomster, retsakter, jordebøger m.v. (bl.a. jordebøger 1787-1853)
	2	1796-1842	Fæsteprotokol
	3	(1735)-1807	Fæstebreve og lejekontrakter
	5	1830-1860	Fæstebreve og lejekontrakter

Noter

1. I almindelighed henvises til forfatterens hovedfagsspeciale: »Husmændenes levevilkår i Randers Amt 1780-1870. En analyse af materialet i 10 udvalgte godsarkiver« (Århus 1983).
2. Gr. Begtrup, »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, 6. Bd: Nørrejylland, 2. Deel« (Kbh. 1810), s. XXXIX.
3. F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, s. 62
4. Beskrivelsen bygger på fæsteprotokoller/fæstebreve fra følgende godser: Estruplund, Gjessinggård, Isgård/Kvelstrup, Kalø, Løvenholm, Overgård, Scheel/Benzon og Trinderup (jvn. fortegnelsen over utrykt kildemateriale).
5. Gregers Begtrup: Nørrejylland II, s. 47f.
6. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I, s. 181ff. - Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, s. 312.
7. Jvn. jordebøgerne fra Clausholm, Estruplund, Gjessinggård, Kalø og Scheel. Der er enkelte undtagelser, men de har utvivlsomt en særlig lokal baggrund.
8. Kun i 7 tilfælde er aftægtsydelsen præciseret. Den kan variere fra et minimalt tilskud til en nødtørfing dækning af en persons behov.
9. Statistisk Tabelværk, 1. Rk., 2. Hft. (1837)
10. J.C. Hald: Randers Amt, 1827, s. 129.
11. Statistisk Tabelværk, 3. Rk., Bd. 32 (1877).
12. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik II, s. 27.
13. Se 11. Tallet inkluderer hovedgårde m.m.
14. Meddelelser fra det statistiske Bureau (1852), s. 24f.
15. Sammen drag af statistiske Oplysninger angaaende Kongeriget Danmark I (1869), s. 20f. - Statistisk Tabelværk, 3. Rk., 32. Bd. (1877), s. 380f.
16. Hans Jensen, Dansk Jordpolitik II, s. 213ff og 258ff. - Under rigsdagens behandling af forslaget om pligtarbejdets afløsning 1850 udtalte A.S. Ørsted i Landstinget, at 1848-loven fik som resultat, at lejesystemet vandt frem på fæstevæsenets bekostning.
17. Fæste- og lejekontrakter fra Clausholm (nr. 49-50), Kalø (nr. 17 og 23), Katholm (nr. 7), og Løvenholm (nr. 58)
18. Arbejdsjournaler og daglejerbøger fra Clausholm (nr. 56-58) og Katholm (nr. 20, 21, 33, 34 og 39) samt en regnskabsbog for høstfolkene på Kalø (nr. 286)
19. Se 17.

Nørre Vosborgs indkomstgrundlag i det 19. århundrede

Af Jens E. Olesen

Vestjylland er, når talen er om godshistorie og studier i dette emne, ikke særligt beskrevet. Og dog er Vestjylland ikke et fattigt land, hverken landskabeligt eller kulturelt. I de frugtbare enge indenfor klitterne, især fra Ringkøbing og op mod Limfjorden, har der ligget adskillige herregårde, men de fleste forsvandt i forbindelse med forrige århundredes »godsslagninger«. Landsdelens betydeligste gård er Nørre Vosborg i Ulfborg sogn, nær Storåens udløb i Nissum fjord. Allerede topografen Arent Berntsen Bergen, som var bekendt med egnen, eftersom han en tid var ansat som en slags sekretær og forretningsfører for Axel Juel på Volstrup i Hjerm herred, udpegede i sit værk »Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed« (1656) Nørre Vosborg blandt de mest fremtrædende herregårde i Vestjylland.¹

Nørre Vosborg er stadig blandt Vestjyllands betydeligste herregårde med en spændende historie, bygningshistorisk og kulturelt. Gården nævnes første gang i 1299 i forbindelse med kong Erik Menveds forlig med ærkebiskop Jens Grand, hvor kronen overlod sin andel i Vosborg (en ottende del) til ærkebispens foruden andet gods spredt rundt i landet.² Senere sad Niels Bugges arvinger af slægten Podebusk på borgen, som efter en større stormflod 1532 blev flyttet fra engene ved Storåens gamle udmunding i Nissum fjord op på kanten af det dyrkede land. Som et led i et arveskifte i 1551 blev ejendommen delt i et Nørre og et Sønder Vosborg, idet dog høslet, fædrift og laksefiskeriet i Storåen helt blev holdt uden for delingen. I de følgende århundreder blev gården ejet af personer fra forskellige adelsslægter, og kom efter 1786 i Ringkøbingkøbmanden Peder Tangs besiddelse. Sønnen Niels Kjær Tang overtog Nørre Vosborg ca. 1797. Han døde allerede 1814, og enken giftede sig to år senere med amtsprovst og senere biskop i Ribe Conrad Daniel Kofoed, som herved blev gårdens ejer.³

Ejendommen undergik i 19. århundrede flere forandringer og forbedringer. I det følgende skal belyses, hvorfra Nørre Vosborg hovedsagelig havde indtægter i perioden fra 1824 og til 1924, hvor gården blev afstået af

enkefru Christine Tang Valeur til søsterbørnene Anna Tang Barfod og Peter Niels Andreas Tang Barfod som forskud på arv. Det skal vises, at gårdens indtægter var funderet over et bredt felt.

Driften indtil 1826

Den bekendte forordning af 1682 om 200 tønder hartkorn gods til en herregård havde ikke voldt Nørre Vosborgs ejer problemer; thi foruden fjernereliggende gods havde han 392 tønder indenfor 2-milsgrænsen, hvoraf 23 gårde og bol lå i Ulfborg sogn (138 ½ tdr.), 14 i Gørding sogn (51 ½ tdr.), 12 i Vemb sogn (70 tdr.), 15 i Bur sogn (112 tdr.) samt i 5 forskellige sogne (10 ½ tdr.) og endelig 2 møller i Gørding og Bur, tilsammen 13 tdr., af hvilke den første mølle var øde. Hovedgården, som var blevet betydeligt udvidet af bl.a. Predbjørn Pødebusk (død 1541) og af Knud Gyldenstjerne (død 1568), var i det 17. århundrede med sit laksefiskeri og fiskeri i Nissum fjord samt Skærum Mølle, bro og brohus og et lille sted i gårdens mark 72 tønder hartkorn, men blev i Christian V's matrikel i 1688 sat til kun lidt over 66 tønder hartkorn, hvoraf 4 var laksefiskeri og 10 mølleskyld. Af gårdens ager og engs hartkorn lå senere omtrent 4 tønder under 6 bol på Vosborgs mark og 1 hus i Raasted sogn, således at kun godt 48 tønder blev drevet umiddelbart under gården. I 1688 havde Nørre Vosborg 170 tønder land under plov og en høavl på 260 læs om året.

Til gården hørte 1687-88 mere end 700 tønder landgildehartkorn. Hvordan dette meget betydelige gøds er blevet samlet om denne, er der kun mangelfulde efterretninger om. Det synes ikke urimeligt, når det 1683 udtales, at det meste af det i »langsommelig tid« var fulgt med gården.⁴

Til Nørre Vosborg blev efterhånden samlet en del tiender. Siden 1747 havde Ulfborg kongetiende fulgt gården. Christen Linde erhvervede Gørding, Vemb og Bur sogns kongetiender, og Christen Linde Friedenreich, der ejede både Nørre og Sønder Vosborg, foretog en omlægning, hvorved de samme tre sognes kirketiender blev lagt til Nørre Vosborg fra Sønder Vosborg, som til gengæld fik den nævnte tiende af Ulfborg sogn. De 6 tiender, der derefter længe fulgte med Nørre Vosborg, var dog kun i alt på 57 tønder hartkorn, fordi de 3 sogne alle var små og opfyldt af hedestrækninger.⁵

Sammenlignet med tilstanden i 1688, hvor der havde været 170 tønder land ager under selve gården, var der ved år 1800 nu 245 tønder foruden 78, der blev drevet under 11 afbyggersteder, heriblandt Skærumbrogård og Skærum Mølle, som hver ved udskiftningsforretninger ca. 1797 havde fået tillagt jord. Markerne viste god fremgang, og foldudbyttet var for rug og byg 5-6, for havre dog kun 2-3. - Også engene tegnede sig for fremgang; deres areal var 188 tønder land, foruden 3, der benyttedes til afbyggerste-

derne, og høavlen var 352 læs á 32 lispund mod 260 i 1688. Besætningen var i 1786 foruden mellem 60-100 stude og de nødvendige heste og køer, 80-100 får, der især synes at have udnyttet gårdens ca. 800 tønder land hede, hvorfra Nørre Vosborg i øvrigt fik en stor del af sit brændsel.⁶

Bøndergodset var af oberst Herman F. von Schwanwede blevet reduceret, og i 1818 begyndte amtsprovst Conrad D. Kofoed at sælge ud af de 233 tønder land. Året efter fik han endvidere bevilling til at udparcellere hovedgården i 53 parceller, hvoraf 2 hovedparceller, henholdsvis på 17 $\frac{7}{8}$ og 18 $\frac{1}{8}$ tdr. hartkorn.⁷

Amtsprovstens bestræbelser skal ses i lyset af de foregående års gods-slagtninger, foranlediget i spekulationsøjemed i den store reformtid, hvor der fra slutningen af 1780'erne igen så småt var kommet gang i salget af bøndergods. Statens opmuntring til selvejsalg bestod i den mulighed, den åbnede for at bevare hovedgårdsrettighederne, selvom godsmængden ved afhændelse af bøndergods blev reduceret til mindre end de 200 tdr. hartkorn, der krævedes til en komplet hovedgård. For udparcellering af hovedgårdstaksterne var der åbnet en lille ventil i en resolution fra 1784 8/12. Ved en forordning af 1792 15/6 blev der under nærmere fastsatte vilkår åbnet almindelig adgang hertil.⁸

Godsslagtningen og statens holdning til den var i sig selv et udtryk for, at der som et resultat af konjunkturfremgangen siden midten af 1700-tallet nu var store bundne værdier i landets bondejord at løse op for med rimelig udsigt til gevinst for alle implicerede parter: staten, godsejerne og bønderne. Med operationsbasis på Snapstinget i Viborg deltog professionelle godsslagtere og andre personer, som virkede på et mere beskedent plan.⁹ Ved år 1790 var der endnu for eksempel i Bøvling amt 20 komplette herregårde af tidligere 28, og i tiden mellem 1791 og 1801 blev det tilladt for ikke mindre end 17's vedkommende, at bøndergodset måtte sælges uden tab af gårdens skattefrihed. I året 1800 var der kun 12 komplette herregårde tilbage, i 1807 4 og i 1819 ingen. Fra de fleste gårde solgtes fæstegodset næsten umiddelbart efter, at bevillingen var erhvervet, i flere tilfælde var bøndergodset dog i realiteten solgt, inden man søgte om bevilling.¹⁰

Mens flere herregårde i Vestjylland forsvandt, incl. Sønder Vosborg på 35 tdr. hartkorn, som i 1799 blev udparcelleret så stærkt, at hovedparcellen kun blev 3 $\frac{3}{4}$ tdr. (4 $\frac{1}{4}$ ved omregulering 1802), var Nørre Vosborg således den sidste, som inddroges; men Conrad D. Kofoeds udparcellering blev dog kun i ringe grad sat i værk. I 1824, den 29. marts, solgte han gården uden tiender og gods til sine tre stedsønner, hvoraf de to ældste i 1826 solgte deres anpart i gården til den yngste Andreas Evald Meinert Tang, som herefter ejede Nørre Vosborg til sin død i 1868.¹¹

A. E. M. Tang 1826-1868

Tang erhvervede atter de parceller, der var blevet solgt fra gården, og i 1826 købte han for 4000 Rbd. sølv af stedfaderen 70 tdr. hartkorn gods i Gørding, Vemb og Bur sogne og de 6 tiender, der tidligere havde fulgt med gården, takket være en arv efter bedstefaderen Peder Tang. Det er endvidere interessant på Nørre Vosborg at iagttagelse en tilbagevenden fra selvejendom til fæstestatus; thi i årene efter 1826 købte A. E. M. Tang de fleste af de hidtil solgte fæstesteder, eftersom køberne (selvejerne) af det fra Vosborg solgte bøndergods ikke kunne betale renterne af købesummen. Resultatet var, at Nørre Vosborg i 1834 atter var komplet og vedblev at være det under hans ejerskab. Ved hans død i 1868 omfattede Vosborg 247 tdr. hartkorn, hvoraf de 201 tdr. var bøndergods.¹²

Baggrunden for at amtsprovst Kofoed i 1824 opgav sin udstykningsplan af Nørre Vosborg og trak sig ud af landbruget synes at have været, at konjunkturerne viste en vigende tendens. Godsslagtning, for ikke at tale om en udparcellering af hovedgårdsjorden, var ved at blive en tvivlsom forretning, og ikke alene kunne det være vanskeligt for jordegodsejeren at få fortjeneste på sine frasolgte gårde, men det kunne tilmed være vanskeligt i det hele taget at finde købere til nye landejendomme. På denne vis er det tillige forståeligt, at de tidligere fæstere under Vosborg måtte få stadig vanskeligere ved at klare sig, efterhånden som krisen nærmede sig sin kulmination. Den såkaldte landbrugskrisen (1818-28) kraftige virkninger skyldtes i væsentlig grad kraftige forskydninger i prisniveauet, hvilket ramte et endnu ikke strukturelt grundfæstet landbrug. Hertil kom en række andre faktorer i ind- og udland efter statsfinansernes sammenbrud 1813, der samtidig trak i samme retning.¹³

Nørre Vosborgs jorder blev i 1804 beskrevet som værende dels muldede med sand, dels meget sandede, dels lave og kolde, dels lerede. Agerjorden var delt i 11 skifter af ensartet størrelse på $22 \frac{3}{14}$ tdr. land, der brugtes i 5 år ad gangen, 1 gang til byg og derefter 4 år i træk til rug, undtagen på de laveste steder, hvor der i sidste omgang toges nogen havre. Til gården hørte ifølge en hoverioverenskomst fra 1796 $22 \frac{4}{4}$ 40 gårde med hoveripligt, mens de øvrige fjernereliggende gårde gav penge.¹⁴

Fra Nørre Vosborg kunne årligt sælges 400 tdr. rug og 100 tdr. byg. Den årlige landgildeindtægt var i 1803 på 334 rigsdaler, 1 mark og 4 skilling. Hertil kom 41 tdr. og 4 skæpper rug, 11 tdr. og 4 skæpper byg, 2 tdr. havre og 62 tdr. smør.¹⁵

Mens gårdmændenes hoveri var fastlagt, kan det samme ikke siges om husmændene, der kom til at spille en stadig større rolle, også på Nørre Vosborg. I 1807 kom en forordning om husmandshoveriet, som sikrede godsejerne adgang til fortsat arbejdskraft. Ejendommen Over Klem i Ulf-

borg afgiver for Vosborgs vedkommende et eksempel herpå. Den tidligere fæster gik på aftægt i 1833, og Christian Christensen fik ejendommen efter ham. Ifølge en vedhæftet hoverikontrakt skulle han udføre 20 dages hoverarbejde på Nørre Vosborg foruden landgilden på 4 Rbd. sølv. Om den hoverigørendes pligter fastsattes det: »Fæsteren møder om sommeren klokken 5, om vinteren klokken 7, eller når det er dag, ligesom det dages tidligt eller sildigt, med en 12 timers dag, hviletiden fraregnet om sommeren og 10 timer om vinteren, hvis dagens længde det tillader, hvis ikke fra det er lyst, til det bliver mørkt, hviletiden 1 time fraregnet. Men hvis han arbejder sammen med gårdens folk, tilsiges han at møde til den tid, de begynder, og holder arbejdstid med dem. Det bemærkes, at bestemmelsen, hvorefter hovbudet straffes for at komme for sildigt til arbejdet, indeholdes i forordningen af 1807. Dog må han, hvis han har andet nødvendigt arbejde, sende en dygtig karl for sig, og i tilfælde, at fruentimmer kan gøre arbejdet, med husbondens samtykke sende et sådant. Fæsteren får en kvittering for hver dags arbejde.«¹⁶

Etatsråd Tang stod som godsejer i et fortroligt venskabsforhold til mange af godsets bønder, og han nærede en dyb interesse og sympati for bondestanden. Denne folkelighed prægede ham og gav ham en fremtrædende stilling blandt datidens foregangsmænd, men ud fra det han havde erfaret med hensyn til Nørre Vosborgs egne fæstebønders overgang til selvejere, var han af den opfattelse, da han blev ældre, at han - netop i harmoni med sin bondevenlighed - ikke ville bortsælge sit fæstegods. Han fremhævede offentligt fæstevæsenets gode sider, men bekæmpede enhver tanke om dets tvangsafløsning. Af politisk observans var han nationalliberal, undertiden med konservative særstandpunkter, og han var grundvigiansk påvirket.¹⁷

I sit testamente 1855 26/5 bestemte etatsråd Tang, at hans fæstebønder, hvis de ikke sad på dele af hovedgårdens hartkorn, skulle have lov til at få arvefæste med ret til at skøde og pantsætte. I 1864 udtalte han, at hans økonomiske vilkår var blevet ringere, hvorfor han ikke var herre over godsets anvendelse, som for 9 år siden. Bemærkningen hentyder til, at der bl.a. var optaget lån i Nørre Vosborg med prioritet i hovedgårdsbygningerne, Skærum Mølle og Skærumbro kro. Tang ønskede dog, at hans efterlevende skulle behandle hans kære fæstebønder så mildt som muligt. Han ønskede at overdrage sagen »... i folkehænder, der, hvorom jeg er overbevist, med min hustru og mine børns interesse for øje, på den ene side ikke vil glemme, at mit hele livs bestræbelse og mit ønske alle mine dage gik ud på at forskaffe mine kære bønder en så billig og så fast besiddelse af deres ejendomme som muligt og at knytte, også for fremtiden, et fast bånd om dem og Vosborg, således at det udgjorde et hele og ved fælles interesse

og hjertelag en trofast kreds«. Tang nedsatte en kommission, der efter hans død skulle råde over godset og dets anvendelse.¹⁸

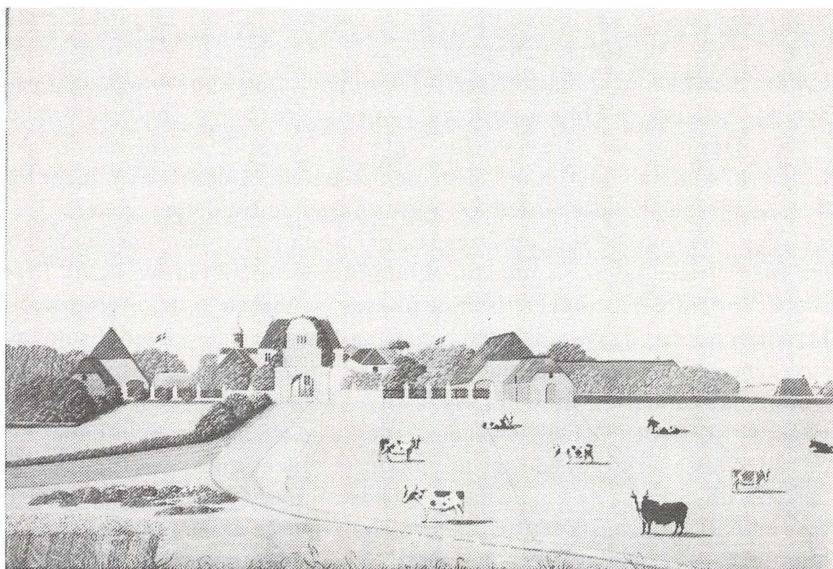
Arvefæsteplanerne begyndte Tang at føre ud i livet i 1865, og i juli måned gav han kammerråd E. Møller i Ringkøbing fuldmagt til som prokurator at overtage styrelsen af Nørre Vosborg gård og gods.

I forbindelse med salgsplanerne blev Nørre Vosborgs fæstegårde vurderet. Gårde og huse blev inddelt i klasser og priser udregnet efter landgilden, forpagtningsafgiften og købesum ved gårdens overgang til arvefæste. I april 1866 blev der udarbejdet en jordebog over bøndergodset og hovedgårdens forpagtning, og i begyndelsen af juli måned var det kommet så vidt, at prokurator E. Møller meddelte Tangs planer til fæstebønderne om at afhænde fæstegodset til arvefæste med ret til at sælge og pantsætte samt fastsatte en købesum og den årlige arvefæsteafgift for hver ejendom. Tjenderne var unddraget fra salget; derimod fulgte besætningen med, for såvidt dyrene tilhørte etatsråden. Købesummen kunne forblive indestående i ejendommen, idet Tang ville optage et samlet lån i den Vest- og Sønderjyske Kreditforening, der ved godsets salg fordeltes på de enkelte ejendomme. Tilbudet var foreløbigt og på ingen måde bindende, idet det var betinget af, at samtlige af godsets fæstere, især gårdfæsterne, købte deres ejendomme på vilkår fastlagt af prokurator Møller.¹⁹

Mens der under Nørre Vosborg i 1852 havde været 46 fæstegårde med 164 tdr., 7 skæpper, 1 fjerdingkar og 1 ¼ albums ager og engs hartkorn, og 4 arvefæstegårde med ret til at sælge og pantsætte med i alt 16 tdr. og 2 skæpper samt 44 fæstehuse, alle med jord, var der i 1873, 5 år efter etatsrådets død, endnu for eksempel 27 fæsteejendomme i Ulfborg sogn til gården. Det var mest småejendomme, 14 var arvefæste, mens gården Nørre Vium var overgået til selveje, og gården Nør Tang var bortforpagtet 1870 1/11.²⁰

Etatsråd Tangs bestræbelser for at sikre sine fæstebønder faldt sammen med disse års landbolovgivning. I 1849 var der i overensstemmelse med krav fra Bondevennernes Selskab fra 1846 nedsat en landbokommission, der skulle forberede en reformlovgivning på dette område. Som et resultat af kommissionens arbejde blev der vedtaget en skattereform, der pålagde godsejerne at betale den samme hartkornsskat som andre jordbrugere. Det blev fastslået, at hvis en trediedel af de hoveriydende eller godsejeren ønskede en afløsning, skulle en sådan gennemføres. Desuden blev fæstevæsenet afløst på statens gårde.

Stænderforsamlingerne havde flere gange behandlet husmændenes forhold, og bønderne havde her talt for en ophævelse af godsejerens ret til at afstraffe husmanden under arbejdet. Det skete nu, ligesom det blev forbudt at kræve pligtarbejde som betaling for leje af hus. D. G. Monrad havde stillet forslag om tvangs afløsning af fæstegodset, men Rigsdagen forka-

Nørre Vosborg. Gouache af R.H. Kruse 1846.

Nørre Vosborgs vidtstrakte enge betød fuldt så meget for gårdens drift som markerne, og det blev derfor en udpræget kvægavlsgård.

stede bl.a. med den begrundelse, at en sådan fremgangsmåde ville være i strid med grundlovens bestemmelse om ejendomsrettens ukrænkelighed.

Hvert år i 1850'erne var spørgsmålet om tvangsafløsning af fæstevæsenet blevet indgående diskuteret på Rigsdagen, men først i 1861 blev der lovgivet på dette vigtige område. Afløsningen skulle herefter være frivillig, men for at tilskynde til afløsning fik godsejeren ret til at inddrage hver 10. af de solgte fæstegårde under hovedgården. Desuden blev det vedtaget at sikre fæsteren visse rettigheder. Det drejede sig om erstatning for de forbedringer, der var blevet udført på gården, hvis fæstegården skulle overgå til en anden familie. Reformen var langt fra så gennemgribende, som bønderne havde ønsket, men problemerne omkring fæstevæsenet blev mindre påtrængende i takt med det betydelige salg af fæstegårde, der fandt sted, og hvor forholdene på Nørre Vosborg er et afvigende eksempel. I 1860 var der under 10.000 fæstegårde tilbage i Danmark. Først i 1919 blev tvangsafløsningen gennemført, men på dette tidspunkt var der som bekendt næsten ingen fæstegårde tilbage.²¹

Etatsråd Tang indførte mange forbedringer på Vosborg, og han anvendte de nyeste redskaber. Straks efter at han havde overtaget gården, havde han indført brak og dyrkning af kartofler samt vinterhvede til eget

brug. Allerede bedstefaderen Peder Tang var så småt begyndt med kartoffeldyrkning. Etatsråden genoptog senest i 1833 mergling af markerne, hvilket ikke havde fundet sted siden 1700-årene. Ligesom vennen, den bekendte Ole Kirk fra Ebbensgård, var Tang endvidere virksom for at dræne (1856). Drænrør var dyre, hvorfor Tang lod fremstille rørene på sit eget teglværk, som han i øvrigt udvidede og forbedrede. Godsets bygninger og flere af egnenes bøndergårde blev opført med sten fra dette teglværk.²²

Tangs virksomhed skal også ses i sammenhæng med hans medlemskab fra 1824 af Ringkøbing amts landøkonomiske selskab (stiftet 1820). Selskabet fortsatte det tidligere især af præsterne udførte oplysningsarbejde blandt bønderne og virkede i den hensigt at fremme et bedre landbrug hos sine egne medlemmer og dernæst om muligt blandt egnens bønder. Medlemmerne skulle foranstalte forsøg på deres bedrifter; desuden købte man bøger og skaffede nye avlsredskaber, og endelig ville man ved præmiering og rådgivende virksomhed søge at opmuntre egnens husmænd til at dyrke deres jordlodder, så de kunne høste et bedre udbytte af deres arbejde. Der blev endvidere foranstaltet forsøg med nye plove til afløsning af de gamle hjulplove, dyrkning af hede- og mosejord, og gødningsforsøg. Blandt de planter, man interesserede sig for, var foruden de forskellige græsser både kartofler og roer. Hørdyrkning og beredning af hørren gjorde man et stort arbejde for. Også med engvanding udrettede Selskabet et stort arbejde. Herforuden beskæftigede man sig med tyendeforhold, kvægavl, træplantning, præmiepløjning og dyrskuer (for at forædle især hest og ko). Det første dyrskue i amtet blev afholdt i Ulfborg 1832.²³

Tang interesserede sig i sit arbejde også stærkt for have dyrkning. Han lod i flere år uddele læplanter til små priser fra sin planteskole og nyanlagte frugtplantage på Nørre Vosborg, og tog sammen med Ole Kirk og provst Ove Krarup initiativ til at anlægge en plantage i Ulfborg Sande, et forsøg som dog ikke fik større følger.²⁴

Som godsejer var Tang især optaget af at arbejde for at skaffe bedre afsætning for Vestjyllands overskud af stald- og fedekvæg, en opgave han hurtigt vandt interesse for blandt studeopdrætterne.

På et marked i Hamburg havde Tang gjort den iagttagelse, at det især var englænderne, der opkøbte de jyske stude, som var fedede i marsken. Eftersom de betalte en god pris for studene, var han klar over, at det fremtidige afsætningsmarked lå her. Fra Nørre Vosborg blev forsøgt med et hold stude, som Tang solgte for 60 rigsdaler pr. styk; de blev vejet ved afgang fra Nørre Vosborg og igen efter ankomsten til Hamburg tre uger senere efter et svind af 80 kilo og en udgift af 10 rigsdaler pr. styk. Studene blev solgt i Hamburg for 80-87 rigsdaler pr. styk, alle på nær 1 til engelske købmænd.

For Tang var det i 1849 indlysende, at der måtte etableres en direkte

skibsforbindelse mellem England og Vestjylland. Det første skridt i denne retning synes at have været at prøve en forbindelse mellem Hjørring og London. Ved Hjørring var der en anlægsbro, hvor småskibe lagde til og tog varer til Holland og England, men forholdene var vanskelige, og skibsfarten derfra ringe og ubestemt. Tang var ikke tilfreds med stedet, også fordi der kun var lidt kvægfødning på Varde-kanten. Han forsøgte dog selv med en sending derfra, som bibragte ham omkostninger på 40 rigsdaler pr. styk.

På samme tid havde Tang dog arbejdet for en forbindelse med England gennem Aggerkanalen enten ved egne skibe eller ved lejede skibe. I det første tilfælde måtte der oprettes et aktieselskab. Englænderne var villige til at tegne sig for halvdelen af aktiekapitalen, 20.000 rigsdaler, mod at man fra dansk side tegnede sig for den anden halvdel. Det landøkonomiske Selskab besluttede imidlertid at afslå forslaget, og i stedet oprette et aktieselskab bestående af danske landmænd og købmænd alene. Der var dog flere problemer at overvinde, førend handelen på England kunne komme i stand; blandt andet gjorde interesseforskelle sig gældende mellem Aalborg og Holstebro-Lemvigegnen. Aggerkanalens ringe vanddybde hindrede et lejet engelsk skib i at komme igennem, og Treårskrigen gjorde også sit til, at sagen blev stillet i bero. - Først bygningen af Esbjerg havn efter 1868 skulle for alvor sætte gang i eksporten af landbrugsprodukter til England, efter at den tidligere eksportvej over sydslesvigske havne var blevet afbrudt ved afståelsen af Sønderjylland i 1864, og det andet alternativ, udførsel over Struer, var blevet umuliggjort ved Limfjordens tilsanding ved Thyborøn.²⁵

Stude var vigtige for Nørre Vosborg, og for at fremme studedefningen benyttedes affaldet fra brændevinsfremstillingen i Skærum Mølle, hvor etatsråden i 1845 havde opført et brænderi (se nedenfor). Senere prioriterede han dog studene lavere og holdt køer i stedet (80 i 1861).

Driften 1868-1914

Haverne ved Nørre Vosborg og de nærliggende frugtplantager anlagt af Tang gav et godt tilskud til husholdningen på gården. Arbejdet blev udført af en gartner og flere medhjælpere. I oktober 1865 havde etatsråden ansat gartner Ole Sørensen for 10 år til at passe Nr. og Sdr.haven ved Vosborg samt planteskolen nord for Nørrehaven og toften syd for den søndre have samt det såkaldte Tyrelukke. I 1875 forlængede enkefru Tang kontrakten med Ole Sørensen til 1890 1/11, og det blev bestemt, at forpagtningen skulle kunne opsiges med 1 års varsel. Ved nyanlæg og -plantninger skulle udgifterne afholdes af ejeren, hvorimod Ole Sørensen helt og

holdent skulle vedligeholde beplantningerne og plænerne. Al frugt tilhørte ejeren, idet gartneren dog modtog et årligt kvantum. Ejerfamilien havde endvidere fri adgang til alle bærsorter ud over hvad gartneren leverede til husets forbrug. Af frugter af espalier og de fritstående træer skulle en trediedel tilhøre forpagteren. Ole Sørensen betalte ikke forpagtningsafgift, men forpligtede sig derimod til at levere urter og grøntsager til husholdningen i borggården. Til aflønning af medhjælp modtog han 140 kr. om året.

Ole Sørensen blev på Nørre Vosborg efter sine kontrakters ophør, næsten som et medlem af familien, og de efterfølgende gartnere måtte forpligte sig til at sørge for ham i gartnerboligen mod et årligt vederlag. Til gengæld forestod Ole Sørensen indtil sin død plantning og udhugning i plantagerne. Gartneren Anders Ahle, som blev ansat i april 1910, skulle de 2 første år modtage 500 kr. om året i løn, med herefter kun 175 kr. Han synes ikke at være gået til arbejdet med større iver og modtog i begyndelsen af 1913 sin opsigelse. Efterfølgeren Johan Josef Saltofte Larsen skulle have 1000 kr. i løn om året incl. vederlaget for kost m.m. til gartner Ole Sørensen. Generelt viser de bevarede forpagtningskontrakter fra 1901 til 1913 til i alt 6 gartnere, at den daværende ejerinde fru Christine Tang Vaieur nøje fulgte med i havernes pasning og ikke gerne tolererede, at arbejdet ikke blev gjort rettidigt og uden om de nedfældede bestemmelser. Behovet for blomster til at pynte de mange værelser og stuer med på Vosborg samt grøntsager til husholdningen og en præsentabel, herskabelig have fordrede ikke uforståeligt en dygtig gartner.²⁶

Hovedgårdens jorder var allerede før etatsråd Tangs tid bortforpagtet. Amtsprovst Kofoed havde benyttet sig heraf i 1817, hvor Nørre Vosborgs jorder bortforpagtedes for 6 år. I 1835 forpagtede H. C. Ægidius til Quistrup ved Struer hovedgårdsjorderne mod en årlig afgift på 800 mark. Besætningen var nogle år senere i 1843 på 150 kreaturer, 100 får og 20 heste, og heraf fulgte 90 kreaturer og 10 heste med forpagtningen. I 1860 blev gårdens jorder udbudt til forpagtning, og året efter overtog cand.phil. Andreas Brøndsted driften af Vosborg. Der hørte på dette tidspunkt 9 heste, 80 køer og 14 stykker ungvæg under forpagtningen. Allerede i marts 1862 overgik forpagtningen imidlertid til gårdejer Peter Grønlund, incl. 7 heste, 73 køer, 5 kvier, 17 stykker ungvæg, 2 sortbrogede kørestude, 40 får og en svinebesætning. Til Nørre Vosborg hørte ved denne tid et mejeri, hvis drift tillige var inkluderet i gårdens forpagtning.²⁷

Etatsråd Tangs enke Molly Elise Tang bortforpagtede i september 1873 Vosborgs jorder og besætning fra 1874 1/4 til løjtnant Peter Otto Rosenørn. Forpagtningen gjaldt til 1889 31/3 og den årlige afgift blev fastsat til 2000 rigsdaler om året. Besætningen var af omtrent samme størrelse som i

1862, nemlig 7 heste, 74 stykker ungvæg, 14 stykker småkvæg, 40 får, 1 tyr og 2 stude samt 8 grise.²⁸

Det er her ikke stedet at gå nærmere ind på kaptajn Rosenørns forpagtningsaftale. Det skal dog nævnes, at forpagteren skulle drive gårdens jorder i overensstemmelse med en udarbejdet driftsplan. Forpagteren havde fri adgang til en mergelgrav i Skærum Møllens lod. Bygningerne i ladegården skulle vedligeholdes af Rosenørn med alle mindre reparationer, mens større hovedreparationer skulle afholdes af etatsrådinden. Hun kunne hvert år den 1. juni kræve afholdt eftersyn af besætning og inventar og opsigte forpagtningen til efterfølgende 1. april, såfremt manglerne ikke var afhjulpet den 1. november, i hvilket tilfælde en kautionsist skulle indestå for manglerne efter en taksationsforretnings værdiansættelse.

Alt fiskeri i Storå og Lilleå samt jagtretten var forbeholdt etatsrådinden og hendes bemyndigede. Ejerinden forbeholdt sig endvidere ret til at grave tørv på et belejligt sted efter eget valg, og også forpagteren af Skærum Mølle og Teglværket havde ret til tørvegravning. Etatsrådinden eller hendes fuldmægtig havde ret til at færdes overalt for at påse, om alt blev holdt i kontraktmæssig stand.

Forpagter Rosenørn var endvidere pligtig til at levere bestemte kvanta af hø, strå og hakkelsesfoder til 4 heste samt mælk til husholdningen.

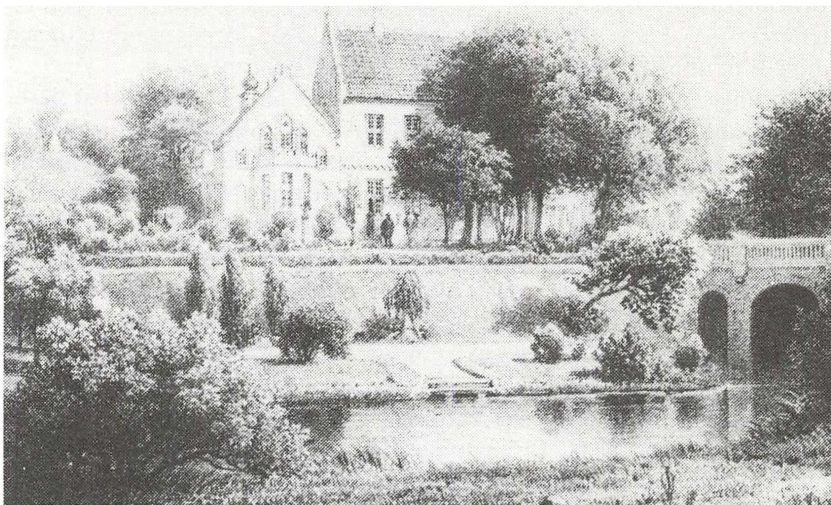
Forpagter Rosenørn kom kun i godt 2 år til at sidde i Vosborgs forpagterbolig, og den 1. november 1876 overtoges forpagtningen af Frederik Brøchner Gjørup, Aldershvile ved Thisted. Dagen forinden var der oprettet en overenskomst, hvorved Rosenørn afstod sin forpagtningsrettighed mod at få udbetalt 10.000 rigsdaler i afdrag af Gjørup.

Den nye forpagter synes straks fra starten at have været spændt hårdt for økonomisk, og han gik måske heller ikke til sagen med større ildhu. Frederik Gjørup foretog ikke de nødvendige reparationer, hvorfor ejerinden fru Christine Tang Valeur i 1882 anmodede om at få foretaget en syns-, skøns- og taksationsforretning.²⁹ Det fremgår heraf, at der var betydelige mangler på bygningerne i ladegården og i mindre grad på agermarken, men tilstrækkeligt til, at det ikke alene kunne være forpagteren, der skulle betale for en udbedring af de gamle bygninger. Resultatet blev et forlig mellem Gjørup og fru Tang om istandsættelsen. Såfremt manglerne ikke var afhjulpet ved mikkelsdag, skulle Gjørup betale 500 kr. til fru.

Frederik Gjørups trængsler var ikke forbi. I de følgende år havde han besvær med at betale sin forpagtningsafgift, som blev afdraget i portioner med løfte om yderligere snarlige indbetalinger. I marts 1884 skrev fru Tang Valeurs godsbestyrer til Gjørups 2 kautionsister og underrettede dem om de manglende betalinger. Et par dage senere betalte Gjørup 800 kr. og meddelte, at han ville finde de resterende penge, en situation som gentog sig senere på året. I Oktober 1884 betalte han ikke sin terminsafgift, men

hans hustru betalte fru Tang Valeur 160 kr. og bad om henstand. Sidst på året var det kommet så vidt, at betalte Gjørup ikke det skyldige beløb på 1400 kr., burde hans kautionister udrede pengene. Kautionisterne blev dømt til at betale den manglende afgift for 1884, men sagen blev dog udsat p.g.a. kautionisternes indsigelser, og deres sagfører meddelte fru Tang Valeurs godsbestyrer, at der som følge af kautionisternes gæld og i øvrigt ikke så gode økonomiske kår var en ikke ringe fare for fru Tang Valeurs interesser. Han foreslog derfor sagen løst snarest med forpagter Gjørup.

Trækkerierne fortsatte i 1885, og i januar 1886 skyldte Gjørup fru Tang Valeur næsten 1300 kr. Nye gældsbeløb kom til, og i april 1886 indgik forpagteren og hans 2 kautionister et forlig med fru Tang Valeur. De erklærede at skyldte hende i alt 4891,18 kr. og lovede betaling i 6 afdrag. Såfremt afdragene ikke faldt til tiden, skulle hele gælden straks være forfalden til udbetaling og Gjørups forpagtning være ophævet. - Sagen var imidlertid ikke slut hermed, og i januar 1887 gik Fr. Gjørup ind på at pantsætte hele besætningen til fru Tang Valeur som yderligere sikkerhed for kontraktens overholdelse. Han havde således atter overskredet betalingsterminerne. Kautionisterne håbede på en ordning, og fru Valeur så frem til at modtage afdrag, bl.a. fra 800 pund smør, som Gjørup skulle have solgt i vinterens

Nr. Vosborg 1867. Efter Richardt og Secher. Nr. Vosborgs irregulære firefløjede hovedbygning med de omgivende volde og grave appellerede til forrige århundredes middelalderromantik. A.E.M. Tang søgte at understrege middelalderpræget ved at sætte kamtakker på hovedfløjen og opføre en nygotisk forlængelse af en af sidefløjene (til venstre i billedet).

løb. En planlagt auktion blev aflyst, og enkefru Gjørup bad som kautionist for sønnen fru Valeur om henstand med en retslig forfølgelse angående sønnens forpagtning.

Som situationen var tilspidset i begyndelsen af 1887 måtte det stå klart, at det var nødvendigt for alle parter at få Gjørup til at fratræde forpagtningen. Dette blev foreslået ham i begyndelsen af marts måned, men han forlangte 10 dages betænkningstid, hvilket blev tilstået ham trods kautionisternes ønske om, at han skulle fratræde hurtigst muligt. Den 5. marts meddelte fru Valeur sin godsbestyrer i Viborg, at betalte Gjørup ikke 3000 kr. inden de 10 dage, skulle han fratræde forpagtningen til den 1. april. Som det måske var at vente, blev pengene ikke betalt, og efter en forhandling med kautionisterne modtog fru Valeur alene 1750 kr.

Medvirkende til forpagter Gjørups økonomiske uføre har utvivlsomt været, at Nr. Vosborgs avlsbygninger fra 1788-90 var i dårlig stand, samt at Gjørup foruden at bekoste reparationer og udrede sin forpagtningsafgift samtidig skulle betale penge til den tidligere forpagter, løjtnant P. O. Rosenørn. Det lader sig dog ikke skjule, at Gjørups økonomiske sans og hans evner som forpagter ikke var de bedste. Landbrugskrisen i 1880'erne med faldende kornpriser, som fremkaldte en produktionsomlægning til animalske produkter og fremskyndede en mekanisering af dansk landbrug,³⁰ kaster et forsonende skær over situationen, men fratager ikke forpagteren for hovedansvaret.

Den følgende forpagter af Nr. Vosborgs jorder og avlsbygninger var forpagter Adolf Jepsen på Bustrup, som tiltrådte 1887 1/4 og ifølge kontrakten skulle fortsætte til den 31. marts 1899. De første år synes at være forløbet uden de store problemer, men i 1896 løb også han ind i økonomiske problemer. Da konjunkturerne var vigende, kan det have medvirket til, at hans forpagtningsafgift kan have været for højt ansat og beregnet for bedre tider. I sommeren 1897 var Jepsen i restance med 5500 kr. for forpagtningsafgiften pr. 1. april 1897 og skatterefusion for april halvår 1897. Der blev fra Vosborgs godskontor skrevet til A. Jepsens kautionister om at stille penge til fru Christine Tang Valeurs disposition. Det anførtes som begrundelse for kravet om penge tillige, at Jepsens bedrift i øvrigt ikke var i en sådan tilstand, at den indgød tillid.

Kravet om indbetalinger kom overraskende for kautionisterne, som ikke umiddelbart var villige til at indbetale deres kautionsforpligtelse til fru Tang Valeur. De havde hørt fra pålidelig kilde, at besætningen var mere værd end det dobbelte, end da Jepsen overtog forpagtningen, hvorfor de udbad sig oplysninger om differencen. En af kautionisterne udtalte dog, at han ikke havde noget imod, at Jepsen fraflyttede Nr. Vosborg 1898 1/4.

Op således blev det. Den 24. marts 1898 blev der foretaget syns- og afleveringsforretning. Besætningen var på 12 heste og 3 føl, 62 køer og kvier,

50 stude, 1 tyr, 27 kalve, 40 får og 2 væddere samt 38 svin. Maskinparken var omfangsrig og afspejler landbrugets voksende mekanisering. Værdiopgørelsen var derfor ikke uforståeligt langt større, end den oprindelige vurderingssum, således at Adolf Jepsen kom fra forpagtningen af Nr. Vosborg alene med en mindre gæld.

Den nye forpagter var landbrugskandidat Christen Christensen Burgaard, som på Vosborg 1898 22/3 havde indgået en aftale om, at forpagtningstiden skulle være 15 år, dog med ret til i det 9. år at opsige kontrakten for de sidste 5 år. Forpagtningsafgiften blev fastlagt til 1000 kr. for første halvår og skulle herefter stige op til 1750 kroner i fjerde halvår, hvorefter der i de næste 8 år skulle betales 4500 kr. i 4 kvartaler og i de følgende 5 år årligt 4600 kr. i 4 kvartaler. I den endelige og udførlige forpagtningskontrakt fra 1898 5/9 indføjedes på baggrund af fru Tang Valeurs dyrekøbte erfaringer en bestemmelse om, at kom der mere end et kvart års forpagtningsafgift i restance, kunne forpagteren opsiges til fraflytning til den førstkommende 1. april eller 1. oktober. Denne bestemmelse skulle også kunne bringes i anvendelse, såfremt kreaturbesætningen blev forringet med mere end en fjerdedel af sin værdi, der strakte sig udover et kvart år og denne forringelse ikke skyldtes konjunkturforandringer.

Christen Burgaard opretholdt sin forpagtning af Nr. Vosborg til 1913 31/3 som aftalt, hvorefter fru Tang Valeur bortforpagtede gårdens jorder og avlsbygninger for 10 år til sin søstersøn Evald Tang Petersen. Han skulle betale 4600 kr. om året i forpagtningsafgift i 4 terminer, og det fastsattes i kontrakten, at såfremt en kvartalsafgift udeblev så længe, at den følgende afgift tillige var forfalden til betaling, kunne forpagteren opsiges til fraflytning til den førstkommende 1. april eller 1. oktober med et kvart års varsel. I forpagtningskontrakten fra 1913 25/8 forpligtede fru Tang Valeur sig i øvrigt til at istandsætte den nordre lade, som allerede i 1898 var blevet omtalt som meget forfalden.

Evald Tang Petersen synes at have drevet Nr. Vosborgs ladegård i god forståelse med fru Christine Tang Valeur, som i november 1922 forlængede hans forpagtningskontrakt med ét år til 1924 1/4. Han døde imidlertid i 1923, og samme år afstod fru Valeur Nr. Vosborg med ca. 800 tønder land til sine to søsterbørn Anna Tang Barfod og Peter Noe Andreas Tang Barfod som forskud på arv. Den sidstnævnte blev enejer i 1931 og beholdt gården til 1946, hvor han på grund af anstrengt økonomi blev nødt til at afstå gården. Frasalg af mose- og hedestrækninger havde ikke formået at bedre situationen.

Skærumbro - kro, brohus og afbyggergård

Blandt Nørre Vosborgs gode indtægtskilder hørte tidligere Skærumbro og

-brohus. Broen over Storåen, den eneste inden Holstebro, omtales i slutningen af det 17. århundrede, idet det i markbogen fra 1683 udtales, at Skærum brohus ikke havde jordtilliggende. Foruden broen påhvilede det ejeren af Vosborg at holde vejene til broen ved lige. Udgifterne til vedligeholdelse foranledigede i 1750, at den daværende ejer Henrik Leth ansøgte Frederik V om at måtte opkræve bropenge af de rejsende. Den 23. maj samme år tilstod kongen ham den ønskede bevilling. Privilegiet blev fornyet 1759 af Frederik V og i 1767 af Christian VII med den begrundelse, at Skærum bro var nødvendig for trafikken mellem Ringkøbing, Lemvig og Holstebro. Peder Tang fik 1811 2/8 fornyet bevillingen, mod at han holdt Skærumbro og tilkørselsvejen behørigt ved lige.³¹

I december 1749 havde Henrik Leth til Nr. Vosborg tillige fået kgl. bevilling til at drive værtshus ved Skærum bro. Privilegiet blev fornyet i 1754, således at der ved Skærum bro måtte brygges øl og brændes brændevin mod en årlig afgift af 5 rigsdaler til kongens kasse, og atter i 1759, 1766, 1784 og 1813.³²

Skærumbro kro og andre privilegerede kroer havde den fordel, at de kunne drive kroholdet og gæstgiveriet som en slags bierhverv, eftersom mange havde ret til at brygge øl og brænde brændevin. Især det sidste var af stor betydning for visse kroer, hvis brændevin efterhånden nåede et sådant ry, at efterspørgselen voksede kraftigt og påførte byernes brændevinsbrændere en skrap konkurrence.³³

Indtægterne af Skærumbro og gæstgiveriet øgedes utvivlsomt i forbindelse med Skærum marked, som indtil slutningen af det 17. århundrede blev holdt ved Ulfborg kirke og herefter flyttedes til Lemvig. Hertil kom, at kroen var et naturligt mødested for egnens befolkning. De første møder om udskiftningen fandt således sted her 1795-1797.³⁴ Gennem det 19. århundrede blev kroerne i øvrigt mange steder et knudepunkt for de pågældende egners folkelige og politiske liv og kom som sådan til at spille en betydelig rolle.

Brohuset ved Skærum spillede tillige en stor rolle som brevsamlingssted, station for postryttere og skiftested for diligencehestene på ruten Ringkøbing-Lemvig.³⁵ Andre kroer drev i denne forbindelse andre virksomheder som bageri, maltgørieri, købmandshandel samt landbrug og handel med heste. Enkelte af de privilegerede havde endelig den fordel at ligge i nærheden af herredsteden, hvilket som regel gav en stor omsætning både før og efter retsmøderne.

Bromanden i Skærum betalte i 1752 i alt 50 rigsdaler i årlig landgilde, og han måtte ikke tage brotold af Nr. Vosborgs fæstebønder og møllegæster. I 1779 betaltes stadig 50 rigsdaler i landgilde, hvortil kom 3 mark i jordepenge til herskabet. I 1802 betalte den siddende bromand nu skat af 11 ¼ tdr. land og ydede 45 rigsdaler i landgilde i det følgende år. I 1817 blev

landgilden alene sat til 32 rigsdaler; til gengæld skulle fæsteren af Skærumbrogård holde broen i god stand. Såfremt brotolden blev forhøjet, skulle landgilden også sættes op, dog ikke over 64 rigsdaler, hvortil den kunne stige, hvis tolden forhøjedes til det dobbelte. Fæsteren skulle betale alle kgl. skatter af jord og bygninger og oppebære brotold efter bevillingen af 1811 2/8. Nørre Vosborgs hoveribønder samt alle møllevogne såvel al kørsel med materialer til hovedgården skulle dog være fritaget for at yde tolden. Hvis godset blev solgt eller udstykket (jfr. ovenfor side 188), skulle fæsteren nyde brotold af de selvstændige steder og gårde, undtagen af kørselen til Skærum Mølle. Vosborgs frie hoveribønder skulle også betale brotold, med mindre de, som det hidtil havde været sædvane, afgav arbejdshold ved reparation af broen og under vandflod og isgang. Vogne, som kørte sten fra Nørre Vosborgs teglværk, skulle alene betale halv brotold. Såfremt broen skulle blive overtaget af amtet, skulle landgilden ved brotoldens bortfald ligge fast på 64 rigsdaler. - Fæsteren måtte sælge brændevin i kroen mod en mindre årlig afgift til Nørre Vosborg.³⁶

Etatsråd Tang indgik i 1825 en lejekontrakt med fæsteren Niels Lauridsen på Skærumbrogård om et stykke agerjord i 10 år til korndyrkning og kreaturgræsning mod en årlig afgift af 11 rigsdaler, 1 mark og 3 1/3 skilling fra 1826 1/10, mens Tang skulle betale alle skatter og øvrige afgifter af jorden. Lejeaftalen blev senere forlænget til 1845. I 1831 lejede Niels Lauridsen yderligere et jordstykke af etatsråden mod en årlig leje af 16 rigsdaler, 2 mark og 2 skilling med betaling første gang 1832 1/10. Lejemålet skulle gælde til 1845 1/10. Niels Lauridsen Broe sad som fæster i Skærumbrogård indtil sin død omtrent i 1848. Hans enke havde herefter gården i nogle år, men i 1852 overtoges stedet med bro, gård og bygninger af Jens Kr. Jensen Damgård, som beholdt det til 1860 1/5 og betalte 160 rigsdaler i årlig afgift til Nørre Vosborg.³⁷

Indtægterne af kroholdet var i 1860 ikke af større betydning - faktisk oversteg udgifterne i perioden fra maj til oktober langt indtægterne.³⁸ Skærumbrogård blev i 1861 takseret til en værdi af 8000 rigsdaler, mens Skærum Mølle incl. brænderiet til sammenligning blev opgjort til i alt 40.000 rigsdaler. Trods de små indtægter af kroholdet var Skærumbrogård en værdifuld ejendom for Nørre Vosborg, og etatsråd Tang ansøgte i 1861 om at Vosborgs indbo og besætning samt Gørding og Vemb sognes konge- og kirketiende måtte udgå af hans obligationskontrakt med Livrente- og Forsørgelsesanstalten af 1842, når Anstalten i stedet fik første prioritet i den kgl. privilegerede kro, »Skærum bro«. Ansøgningen blev godkendt i 1863 som sikkerhed for ældre lån fra 1834 og 1844 på i alt 20.000 rigsdaler.³⁹

Skærumbrogård var 1861 1/5 blevet bortforpagtet for 12 år mod en årlig afgift fra 1862 på 200 rigsdaler incl. brobevillingen. I december 1867

forlængede etatsråd Tang kontrakten med forpagteren Knud Pedersen Høgsberg til 1881 1/5, idet den årlige afgift blev fastlagt til 240 rigsdaler. Herforuden skulle forpagteren som hidtil betale sine pligtige skatter og kroholdsafgift samt konge- og kirketiende på årligt 1 tønne og 2 skæpper havre for et engareal. Kontrakten forlængedes i 1867 og fornyedes i 1885 til 1. maj år 1900 på samme vilkår som tidligere, og herefter til 30. april 1910 mod en årlig afgift på 700 kroner. I 1910 blev Skærumbrogård købt til selveje for 20.000 kr., og den nye ejer ansøgte straks efter om tilladelse til at nedlægge kroen, hvilket blev bevilget.⁴⁰

Skærum Mølle og teglværk

Den betydelige Skærumgård var i 1550 af Knud Gyldenstjerne blevet erhvervet til Nørre Vosborg og betalte på dette tidspunkt 12 tdr. rug, 12 tdr. byg og en halv tdr. smør i årlig landgilde. Senest i 1649 blev Skærums jorder lagt under Nørre Vosborg, og gården ophørte med at eksistere. Det vides ikke, hvor tidligt der har været mølledrift på stedet, men de gode vandforhold ved Lilleåen nær udmundingen i Storå var ideelle, og senest i det 17. århundrede var der en mølle på stedet. Ifølge 1688-matriklen blev der fra Skærum Mølle betalt så meget i mølleskyld til Nørre Vosborg, at det svarede til 10 tdr. hartkorn, en betragtelig afgift som vidner om god søgning. Møllerne var i 18. århundrede alle formuende folk. I 1770 og 1779 betalte mølleren i årlig landgilde 160 skæpper rug (20 tdr.), 80 skæpper byg (10 tdr.) og 16 rigsdaler. Ved udskiftningsforretninger ca. 1797 fik Skærum tillagt 5 tdr. land fra Nørre Vosborg, mens Skærumbrogård modtog 11 ¼ tdr. land.⁴¹

Vedligeholdelsen af møllehuset med kværnværket, møllegæsternes stald, dæmninger og stigbord hørte under herskabet, mens for eksempel hjul, møllegavl og andet angående mølleværket samt de øvrige huse under ejendommen skulle holdes i god stand af mølleren. I et fæstebrev fra 1809 blev det bl.a. fastsat, at mølleren skulle holde møllebroen i stand oven for vandværket, mens ejeren af Nørre Vosborg til gengæld skulle holde dæmningen i orden.⁴²

Fra årene 1828-1830 er bevaret en regnskabsbog, hvoraf det fremgår, at der i 1828 var pengerestancer for solgt korn hos 19-20 personer. Til sammenligning var der i august 1833 restancer hos 159 personer. I februar 1832 havde etatsråd Tang haft adskillige personer til møde i forligskommissionen vedrørende leveret korn fra Skærum Mølle, som ikke var blevet betalt. De mange restancer må ses i lyset af disse års landbrugskrise, som i en lang årrække herefter vedblev at hæmme enhver kraftigere udfoldelse.⁴³

Regnskaberne med opgørelser i korn og penge varetoges frem til 1851 af etatsråd Tangs betroede bestyrer af Skærum Mølle, Mads Poulsen Søn-

dergaard. Hver måned leverede han omhyggelige oversigter over indtægter og udgifter til Tang og opregnede de væsentligste regnskabsposter fra hovedbogen. Møllen var et overordentlig godt økonomisk aktiv for Nørre Vosborg, og Tang udstedte ofte anvisninger til mølleren om at udlevere korn eller penge til forskellige personer, incl. løn til arbejdsfolk. I november 1846 blev der i løn til 40 personer udbetalt i alt 313 rigsdaler, 1 mark og 10 skilling. Som bilag til pengeregnskabet for 1846 er bevaret adskillige små sedler af Tang med anvisning til mølleren om at udbetale penge til personer for deres deltagelse i årets kartoffeloptagning. I oktober-november 1846 blev der i alt udbetalt 63 rigsdaler, 3 mark og 7½ skilling til 58 personer, som havde optaget kartofler.⁴⁴

Fra Skærum Mølle blev der i 1851 betalt 8 tdr. hartkorn i mølleskyld, og til møllen hørte der nu så meget jord, at det svarede til 6 tdr. hartkorn. Ved lov af 1852 14/4 bortfaldt mølleskylden som led i regeringens bestræbelser for at oprette nye møller og udvide de eksisterende for at klare et øget behov for formaling, og fra 1. januar 1862 blev mølleriet gjort til et frit erhverv.

Skærum Mølle vedblev med at være et økonomisk aktiv for Nørre Vosborg. Kartofflerne benyttede Tang bl.a. til brændevinsfremstilling i brænderiet ved Skærum Mølle, som han havde ophørt i 1845 efter indhentet kgl. bevilling. En tysk brænderimester forestod fabrikationen af brændevin, som skaffede Tang en god ekstraindtægt. I tiden 16. januar til 16. juni 1846 beløb indtægterne sig til i alt 1453 rigsdaler, 2 mark og 10 skilling.⁴⁵

Affaldet fra brændevinsfremstillingen var velegnet til at opfede kreaturer med, og blev anvendt til etatsrådets mange stude, køer og svin. Ved Skærum Mølle lå et svinehus og en lade, og i 1854 blev der opført en kvægstald ved møllen. Den regulære svineproduktion i Skærum afspejler sig bl.a. ved, at der i 1853-54 blev indkøbt søer og galte for 249 rigsdaler.⁴⁶

Skærum Mølle og brænderiet blev i 1860 bortforpagtet for 10 år til gårdejer Christen Hansen Nørregård i Ulfborg. Han døde imidlertid allerede samme år, men enken videreførte forpagtningen i henhold til en bestemmelse i mandens forpagtningskontrakt. Hun beholdt Skærum Mølle til 1864 1/5, hvorefter etatsråd Tang i de følgende år synes at have varetaget driften af møllen uden en fast bestyrer. Fra den 1. maj 1866 overtoges Skærum Mølle for 10 år af bager A. Frandsen tilligemed brænderiet, som skulle undergå en større hovedreparation, og Teglværket ved Nørre Vosborg samt Gørding og Vemb konge- og kirke-korntiende. Til møllen hørte ca. 100 tdr. land og 30 tdr. land eng. I den omfattende forpagtningskontrakt fastsattes blandt flere bestemmelser, at A. Frandsen skulle overtage retten over åen såvel med hensyn til vandets benyttelse til møllebrug og andre maskiners brug som til engvanding og fiskeri. Til gengæld skulle forpagteren vedligeholde mølledæmningen og anerkende færdselen på en

Niels Willemoes 1881

Skærum Mølle ved Lilleåen i begyndelsen af 1880'erne, da brødrene Niels og Jens Willemoes var forpagtere. Indtil 1905 hørte den driftige ejendom med Vosborg Teglværk under Nørre Vosborg. Blyantstegning af lokal kunstner.

nyanlagt vej over broerne samt øvrige veje og stier. A. Frandsen fik tilladelse til at anlægge og drive et bageri ved Skærum Mølle uden at det medførte en forhøjelse af forpagtningsafgiften. På foriøngende skulle Tang levere de nødvendige mursten, mens A. Frandsen selv skulle afholde alle udgifter i forbindelse med bageriets indretning.⁴⁷ Det bør nævnes, at det ikke var ualmindeligt, at møller ved denne tid blev bortforpagtet og indrettet til bagerivirksomhed.

Det første år skulle bager A. Frandsen betale 3000 rigsdaler i forpagtningsafgift, 3500 rigsdaler i de følgende 4 år og 4000 rigsdaler i hvert af de sidste 5 år. Den 1. maj 1869 og hvert år ved samme tid skulle forpagteren kunne fratræde driften af Teglværket ved Nørre Vosborg med 1 års opsigelse. Etatsråd Tang var på sin side ikke berettiget til at opsigte forpagtningen i hele eller i dele af forpagtningsperioden på de 10 år. Såfremt Frandsen frasagde sig Teglværket, kunne han kræve et nedslag i den resterende del af forpagtningstiden med 500 rigsdaler om året. Forpagteren var berettiget til inden 1875 1/5 at fordre forpagtningstiden forlænget med 2 år eller til den 1. maj 1878, således at der for de 2 år årligt betaltes 4000 rigsdaler i forpagtningsafgift.

Bager A. Frandsen sad i Skærum Mølle til 1878, hvor han må have meddelt Nørre Vosborgs nye ejer, Tangs svigersøn, bryggeriejer Henrik Stampe Valeur, at han ønskede at fratræde ejendommen. Han ses at have betalt sine skatter og afgifter uden større problemer, men havde dog i andet halvår 1877 en skatterestance på 132,36 kroner.⁴⁸

Etatsråd Tangs enke og svigersønnen Henrik Stampe Valeur ønskede i 1878 at afhænde Skærum Mølle med i alt 238 tdr. land (ca. 12 tdr. hartkorn) for 30.000 kr. til arvefæste med ret for køberen til at sælge og pantsætte. Ejendommen blev dog ikke solgt; derimod meldte brødrene Niels og Chresten Villemoes fra gården Villemoesgård ved Ausumgård sig som interesserede forpagtere. Brødrene accepterede i januar 1879 en kontrakt, hvorefter de forpagtede Skærum Mølle med jord, bygninger, teglværket ved Nr. Vosborg samt Gørding og Vemb sognes konge- og kirkekorntiende for 12 år fra 1879 1/4 til 1891 1/4 til en samlet forpagtningsafgift af 63.000 kr. De gamle brændevinsbygninger måtte brødrene nedrive efter eget valg, eftersom brændevinsfabrikationen var indstillet.

Forpagtningsafgiften blev det første år fastsat til 1900 kroner halvårligt, året efter forhøjet til 2000 kroner, og fra 1881-1891 forhøjet til 2650 kroner halvårligt. I tilfælde af restancer skulle forpagtningskontrakten være brudt.⁴⁹

Skærum Mølle blev efter forskellige reparationer og forbedringer endeligt overdraget til brødrene i januar 1880. Niels Villemoes tog sig i de første år mest af landbruget, mens Chresten Villemoes, som havde været i Eng-

land og arbejdet på en fabrik for landbrugsmaskiner, holdt møllen i orden og ofte måtte foretage reparationer. Møllen var endnu det største aktiv, og hertil kom landbruget med opfedning af stude og svin. Som biforretning drev brødrene fabrikation af landbrugsmaskiner, kendtest blev den såkaldte Vemb-avance.⁵⁰

Det gamle utidssvarende teglværk ved Nørre Vosborg drev brødrene Villemoes i tre år uden større udbytte. Under indtryk af nye opfindelser i Tyskland med ringovne og maskinel fremtilling af mursten opstod den tanke hos Niels Villemoes, at man også ved Skærum burde forsøge at fabricere mursten efter nye metoder, idet vandkraften ved møllen måtte kunne tages i anvendelse som trækraft for en murstensmaskine. Flytningen af teglværket blev ordnet ved en overenskomst 1882 med Nørre Vosborg, og 1883 4/1 indgik enken efter Henrik Stampe Valeur, fru Christine Tang Valeur, en kontrakt med brødrene Villemoes om opførelsen af et teglværk ved Skærum Mølle. Der blev bygget ringovn og dampskorsten, og foretagendet lønnede sig med tiden godt på grund af stor efterspørgsel efter teglvarer.⁵¹

Forpagtningskontrakten vedrørende Skærum Mølle blev fornyet i 1891, idet Niels Villemoes fortsatte som eneforpagter, efter at broderen Chresten havde købt Teglgården i Lemvig. Mølledriften trådte i disse år noget i baggrunden; også på grund af manglende tidssvarende fornyelser. I 1895 traf Niels Villemoes aftale med fru Tang Valeur om at forny møllen og installere turbineanlæg. Efter forbedringerne blev Niels Villemoes' forpagtningskontrakt fornyet i 1897, og der blev afholdt synsforretning efter 1879-prisniveau.⁵²

Den voksende virksomhed i Skærum afspejles i de kommunale skatte-ligninger. I 1899 ansattes fru Christine Tang Valeur til Nørre Vosborg til 695 kroner, mens Niels Villemoes skulle betale 587 kr. I det følgende år var tallene henholdsvis 434 kr. og 553 kr., og i 1901 på 516 kr. for fru Tang Valeur og 602 kr. for Niels Villemoes. I 1902 tegnede enkefruen sig for 594 kroner, mens Niels Villemoes var ansat til 683 kr.⁵³ Vosborg Teglværk, som det benævntes, var den væsentligste indtægtskilde for Skærum Mølle, og der blev årligt før 1. Verdenskrig produceret ca. 2 millioner teglvarer. Den store årlige produktion passede til det opsving, som i løbet af få årtier forvandlede Vestjylland, og hvis ledende faktorer var Andelsbevægelsen og den jyske Længdebane (åbnet for drift i 1875). Allerede etatsråd Tang havde været en ivrig talsmand for at få anlagt en jernbane i Vestjylland.⁵⁴

I Niels Villemoes' forpagtningskontrakt var indføjet den bestemmelse, at han ved forpagtningens ophør skulle have erstatning for de forbedringer på ejendommen, som han selv havde bekostet. Forholdet var efterhånden blevet indviklet, hvorfor fru Christine Tang Valeur erklærede sig rede

til at sælge Skærum Mølle. Handelen blev aftalt i slutningen af november 1905 og købesummen fastlagt til 85.000 kr. Forpagtningskontrakten var blevet fornyet i 1904 for 10 år, men blev ved påtegning i december 1905 ophævet uden vederlag for fru Tang Valeur og Niels Villemoes. Den 29. marts 1906 modtog Niels Villemoes skøde på Skærum Mølle⁵⁵

Sammenfatning

Nr. Vosborg undgik at dele skæbne med mange andre vestjyske godser, som omkring 1800 fik frasolgt alt fæstegodset og hovedgården udparcelleret. Endnu i 1868 omfattede Nr. Vosborg 247 tdr. hartkorn, heraf var de 201 tdr. bøndergods. Imidlertid overgik dele af fæstegodset i årene umiddelbart herefter til arvefæste med ret til salg og pantsætning, og indtægterne fra hovedgården, afbyggergårde m.v. fik større betydning for godsets ejere fra 1870'erne.

Skematisk kan hovedindtægtskilderne, som her alene er belyst, opstilles således:

Indtægtskilde	Begyndelsen af ^{a)} 1800-tallet	1860-erne ^{a)} / 1870-erne	1890- ^{a)} erne	Bemærkn.
Hovedgården	800 mark (= 133 rdl.)	2000 rdl.	4500 kr. (= 2250 rdl.)	
Skærumbro kro, brohus og afbyggergård	45 rdl.	200-240 rdl.	700 kr. (= 350 rdl.)	Selveje 1910
Skærum Mølle med tilknyttede småindustrier	(124 rdl.) ^{b)}	3000-3500 rdl.	5300 kr. (= 2650 rdl.)	Selveje 1905
Fæstegodset	(2588 rdl.) ^{b)}	0	0	

Anm.

- Hovedgården årene 1835, 1874 og 1900-07, Skærumbro 1803, 1861-67 og 1900, møllen 1803, 1866-70 og 1881-91, fæstegodset 1803.
- Ved omregning af naturalieydelser (for møllens vedkommende 20 tdr. rug + 16 rdl; vedr. fæstegodset se s. 189) til penge er Ringkøbing amts kapitelstakster lagt til grund, jvf. Stat. Medd. 4 Rk. 15. bd. (1904), s. 54f.

Hovedgården, hvis jorder var af gennemgående lav bonitet, blev drevet med hovedvægten på den animalske produktion - først stude, men fra 1860'erne i højere grad malkekøer. Som en indtægtskilde af særlig stor betydning for ejerne af Nr. Vosborg må fremhæves den driftige virksomhed

ved *Skærum Mølle* ved Lilleåen. Foruden mølleriet fandtes her fra 1845 et brænderi, hvis affaldsprodukter blev benyttet til en omfattende stude- og svinefedning. I møllen blev der omkring 1870 indrettet et bageri, ligesom der til komplekset af småindustri omkring Nr. Vosborg hørte et teglværk. Ejerne foretog igennem årene betydelige investeringer i møllen og de øvrige virksomheder. Den årlige forpagtningsafgift af møllen oversteg mod slutningen af det 19. århundrede endog forpagterafgiften af hovedgården.

Indtægterne fra den nærliggende Skærumbro kro havde ikke større betydning, men forlenede Vosborgs ejer med prestige som følge af kongeligt privilegium til krovirksomhed. Afbyggergården fik sit tilliggende forøget i 1830'erne og 1840'erne ved leje af jordstykker fra hovedgården. Forpagtningssystemet på hovedgård, mølle, kro og afbyggergård skulle sikre ejerne af Nr. Vosborg en fast indkomst, der ikke blev påvirket af konjunktursvingningerne. Denne passive driftsform synes at have fungeret godt i etatsråd Tangs ejertid 1826-68, hvor der blev foretaget en række forbedringer på hovedgårdsjorderne, bl.a. dræning. Men mens hans enke og senere datteren var ejer indtil 1923, var der i lange perioder betydelige vanskeligheder med at få forpagterafgiften fra hovedgården ind. Særlig gjaldt det under landbrugskrisen i 1880'erne og begyndelsen af 1890'erne. Måske var godset for lille til at kunne ernære både ejer og forpagter. Det er desuden karakteristisk, at investeringerne på hovedgården synes at have været beskedne i enkens og datterens ejertid. Tværtimod kneb det med at få vedligeholdt de gamle avlsbygninger. Godsets ledelse var blevet gammeldags.

Anvendt utrykt kildemateriale

1. Landsarkivet for Nørrejylland:

Godsarkiver.

G 438	Nr.	Vosborg	
	8	1687-1912	Jordebøger og matrikelvæsen
	24	1816-1913	Forpagtningskontrakter
	54-69	1840-1880	Forpagtning og diverse regnskabsmateriale vedr. brændevinsbrænderiet
	70	1759-1900	Dokumenter vedr. Skærumbro og Skærum mølle
	71	1851-1860	Hovedbog for møllen
	79	1812-1866	Regnskaber m.m. vedr. teglværket

2. Skærum mølle

Familiearkiv (jvn. note 22 og 55).

Noter

1. Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed (1656, genoptrykt 1971) side 136.
2. Diplomatarium Danicum (udg. ved F. Blatt og C. A. Christensen 1943) 2:5 (1299-1305) nr. 50 (1299 13/7).
3. P. Storgaard Pedersen: Ulfborg Herred. En historisk-topografisk Beskrivelse (1900) side 127-156. L. Bobé: Danske Slotte og Herregaarde ved 1920, bind III (1923) side 589-600. J. E. Olesen: Skærum og Nørre Vosborg. To vestjyske lokaliteter (1984) passim.
4. L. Bobé III (1923) op.cit. side 595-596.
5. L. Bobé III (1923) op.cit. side 596-597.
6. L. Bobé III (1923) op.cit. side 598.
7. Hardsyssels Aarbog 1958 side 130.
8. Jens Holmgaard: En jysk godsslagtning (trykt i Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang 1970 5/8) side 129 ff.
9. Se Hugo Matthiessen: Snapstinget (1946) side 107 ff og samme i Snapstingsklubben i Viborg (Fra Arkiv og Museum 2, II) side 211 ff.
10. S. Nygaard: Godsslagtningen i Bøvling Amt (Hardsyssels Aarbog 1918) side 49 ff, 69 ff.
11. Hardsyssels Aarbog 1958 side 130 f.
12. Ifølge en fortegnelse 1833 14/1 i Nørre Vosborgs godsarkiv i Landsarkivet i Viborg: G 438-8, var der i alt 245 tdr. bøndergods til Nørre Vosborg. Det tilkøbte bøndergods var på i alt 126 tdr. Om situationen i 1868, se Hardsyssels Aarbog 1958 side 130.
13. Om landbrugskrisen 1818-1828, se foruden bogens indledning også O. Halding: Den store landbrugskrise fra 1818 til 1828 (Fra Randers Amt 1967 side 42 ff; 1968 side 51 ff. Landbohistorisk Tidsskrift: Bol og By 2:6 (1980) med flere afhandlinger om landbruget og landbrugskrisen. Se også Landbohist. Studier 1970 op.cit. s. 174-198.
14. L. Bobé III (1923) op.cit. side 598. Hardsyssels Aarbog 1944 side 48, 54-57 for hoverioverenskomsten 1796 22/4. Vedrørende lovgivning om hoveri, se O. H. Christensen: Storlandbrug under omformning (1982) side 15-17.
15. Jordebog 1803 31/5 i Landsarkivet i Viborg: G 438-8. Ifølge en jordebog fra 1779 sammesteds i godsarkivet var de årlige landgildeindtægter 383 rigsdaler, 2 mark og 8 skilling, 61 tdr. og 4 skæpper rug, 19 tdr. og 4 skæpper byg, 2 tdr. havre og 60 dritler smør.
16. A. Kaae: Ulfborg Sogn og Saga I (1952) side 171.
17. Dansk Biografisk Leksikon 14 (1983) side 365-366. Se også P. Storgaard Pedersen: Slægten Tang (Hardsyssels Aarbog 1921) side 16-21. A. Tang Barfod: Nørre Vosborg og dens ejere gennem 600 Aar (Hardsyssels Aarbog 1936) side 57-65.
18. A. Kaae I op.cit. side 176.
19. Se materiale i Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg: G 438-8.
20. 1852: Prospector af Danske Herregaarde, Nørre Vosborg (F. Richardt og C. E. Secher 1867) XIX. 1870 1/11: Landsarkivet i Viborg: G 438-24. 1873: A. Kaae I op.cit. side 176.
21. Se foruden bogen indledning side 38 også A. Knudstorp: Bondevennerne, bonden og fæstesagen (Landbohistorisk Tidsskrift 2:6 (1984) side 145 ff, og F. Skrubbelttrang: Da staaer en ny Tids Bonde (1948) side 174 ff.
22. J. C. Hald: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende (1833, genoptrykt 1985) side 96. L. Bobé III (1923) op.cit. side 598. A. Kaae I op.cit. side 179-180. Regnskaber for teglværket ved Nørre Vosborg findes i Landsarkivet i Viborg: G 438-79. I familiearkivet på Skærum-Mølle (teglværket flyttedes 1879 til Skærum Mølle) er bevaret et register om teglværkets produktion og salg i årene 1838-1853.
23. Om det Landøkonomiske Selskabs virksomhed, se Hardsyssels Aarbog 1916 side 1-68;

- 1917 side 1-44; 1918 side 1-48. K. Thøgersen: Ringkøbing Amts Indsats i Dansk Landbrugs Udvikling gennem det sidste Hundredår (1831-1934) (1934) side 77 ff. *Dyrskuet i Ulfborg 1832*: P. Storgaard Pedersen: Ulfborg-Hind Herreders Landboforening 1856-1906 (1906) side 9 ff. K. Thøgersen op.cit. side 85 ff. Aage J. Kjærgaard i Hardsyssels Aarbog 1983 side 91-95.
24. A. Kaae: Der ligger guld under gyvelrod. Ulfborg Plantage gennem hundrede år 1871-1971 (1971) side 10.
 25. Oplysningerne hviler på oplysninger af etatsråd Tang, som 1849 i »Dansk Forening« i København holdt et større foredrag: »Om Forbindelse med Danmark og England ved en regelmæssig Dampskibsfart og om den jydsk Studehandel«. Foredraget er trykt i Hardsyssels Aarbog 1962 side 109-126, og et mindre referat findes i Hardsyssels Aarbog 1918 side 35-40.
 26. Forpagtningskontrakter med gartnere findes i Landsarkivet i Viborg: G 438-24. - Nørre Vosborg havde allerede før 1832 en gartner blandt gårdens folk, se En jydsk Drengs Dagbog 1824-1835 (udgivet af O. Carlsen 1943) side 89.
 27. Forpagtningskontrakter vedrørende hovedgården: Landsarkivet i Viborg: G 438-24.
 28. Som note 27.
 29. Syns-, skøns- og taksationsforretning over Nørre Vosborgs besætning og inventar blev foretaget 1882 1/6: dokument i Landsarkivet i Viborg: G 438-24. Gennemgangen i det følgende støtter sig på de bevarede breve og dokumenter i Nørre Vosborgs righoldige godsarkiv i Landsarkivet i Viborg (G 438-24).
 30. Om landbrugs krisen 1877-1900, se bogens indledning side 38 samt blandt andre O. H. Larsen: Landbrugets Historie og Statistik (1929) side 307 ff. K. Hansen: Det Danske Landbrugs Historie bind V (1934-1945) side 180 ff. F. Skrubbeltrang: Da staaer en ny Tids Bonde. Landbrug og Landbokaar siden 1860'erne (1948) side 86 ff.
 31. Privilegier og afskrifter i Landsarkivet i Viborg: G 438-8, G 438-70, - Brotolden bortfaldt 1856, da amtet overtog og byggede ny vejbro.
 32. Privilegier og afskrifter i Landsarkivet i Viborg: G 438-8. Kronens Skøder på afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark bind 5 (udgivet ved L. Laursen, F. J. West og S. Nygaard 1955) side 412. A. Kaae: Ulfborg Sogn og Saga II (1956) side 43.
 33. Aage Welblund og A. G. Hassø: Gamle Landevejskroer fra København til Korsør (1946) side 22 ff.
 34. A. Kaae I op.cit. side 172.
 35. E. Bloch: Gamle vestjyske veje (Hardsyssels Aarbog 1946) side 64-65, jfr. tillige Hardsyssels Aarbog 1950 side 119. - Postdiligenceruten indstilledes efter anlæggelsen af jernbanelinien fra Ringkøbing til Holstebro 1874.
 36. Forpagtningskontrakter i Landsarkivet i Viborg: G 438-70. Jordebog 1779 sammesteds: G 438-8.
 37. Kontrakterne 1825 3/9 (med påtegning 1832 13/3), 1831 1/10 i Landsarkivet i Viborg: G 438-70. A. Kaae II op.cit. side 43 jfr. I side 197 ff.
 38. En 11-siders opgørelse over forskellige udgifter i Skærumbro kro fra maj til oktober 1860 i Landsarkivet i Viborg: G 438-76.
 39. Breve og dokumenter i Landsarkivet i Viborg: G 438-70.
 40. Forpagtningskontrakter m.m. i Landsarkivet i Viborg: G 438-24; G 438-70. En artikel om Skærumbro i Holstebro Dagblad 1960 16/8.
 41. Kronens Skøder I (1892) op.cit. side 29. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi IV (1872-73) side 273 f. P. Storgaard Pedersen: Ulfborg Herred (1900) side 123 ff. - Om Skærum under Nørre Vosborg før 1649, se G. Olsen: Hovedgård og bondegård (1957, genoptrykt 1975) side 325, 350, 363. A. Kaae II op.cit. side 44-46.
 42. A. Kaae II op.cit. side 44, 46.

43. Regnskabsbog (»Møllebog«) m.m. materiale i Landsarkivet i Viborg: G 438-70. G. 437-71.
44. Som note 43.
45. Dokumenter og materiale om Brænderiet i Landsarkivet i Viborg: G 438-69. Regnskaber sammesteds G 438 pakkerne 54-68. J. E. Olesen: Om brændevin og et vestjysk landbrænderi (Zise. Toldhistorisk Tidsskrift 1986:2) side 55-66.
46. Som note 43.
47. Forpagtningskontrakter 1860 27/4, 1862 28/9 og 1867 3/7 i Landsarkivet i Viborg: G 438-70.
48. Skatteopgørelser m.m. i Landsarkivet i Viborg: G 438-8.
49. Korrespondance om forpagtningsbetingelserne og kontrakt fra januar 1879 i Landsarkivet i Viborg: G 438-70. Den 15. april 1879 blev Skærum Mølle overdraget til brødrene Villemoes.
50. Se bogen Villemoesgaard i Hjerem Herred (1952) side 53 ff, 69 ff.
51. J. E. Olesen (1984) op.cit. side 38-40. K. Mikkelsen: Vosborg Teglværk på Skærum Mølle (1986) side 24 ff.
52. Forpagtningskontrakter 1897 8-9/10 og tillæg 1902 29/11 samt overslag vedrørende ombygningen i Skærum Mølle i Landsarkivet i Viborg: G 438-70.
53. Som grundlag for opgørelserne i årene 1899, 1900, 1901 og 1902 er benyttet avisudklip i familiearkivet på Skærum Mølle.
54. J. E. Olesen (1984) op.cit. side 40. K. Mikkelsen (1986) op.cit. side 34. - Etatsråd Tangs interesse for den vestjyske længdebane, se Vigand Dan Rasmussen: Nørrejske Jernbanebyer (1981) side 32.
55. Påtegninger m.m. på forpagtningskontrakten fra 1897 i Landsarkivet i Viborg: G 438-70. I familiearkivet på Skærum Mølle findes orig. købekontrakt 1905 2/12 og skøde 1906 29/3.

Godssystemets afvikling

Fæstegodssalg og lensafløsning på Fyn 1850-1920
illustreret ved grevskabet Brahesminde

*Af Ellen Christensen-Dalsgaard**

Indledning

Perioden fra landboreformerne i slutningen af 1700-tallet til fæste- og lensafløsningsreformen i 1919 blev frem for alt en tid, der betød en opløsning af det igennem århundreder fastforankrede godssystem, bestående af en hovedgård med dertil knyttet fæstegods. Demokratiseringen af det danske samfund efter grundloven i 1849 gav sig et ydre udtryk i afviklingen af de privilegier, der var knyttet til en hovedgård og dens besiddere. Denne artikel vil i hovedtræk beskrive dette afviklingsforløb og søge at belyse nogle af de økonomiske og politiske faktorer, der lå bag. Hovedvægten vil blive lagt på afviklingen af forbindelsen mellem fæstegods og hovedgård. Artiklen vil kronologisk omtale den lovgivning og de økonomiske konjunkturer, der kom til at præge afviklingsforløbet. I dens anden del vil godssystemets endeligt blive belyst ud fra eksempler, dels fra fynske godser i almindelighed og dels på et mere detaljeret plan fra grevskabet Brahesminde i Sallinge herred på Sydvestfyn. Afviklingsprocessen blev særligt langstrakt på Fyn-Langeland på grund af de mange bundne besiddelser - grevskaber, baronier og stamhuse. Dette giver mulighed for at følge udviklingen over en lang periode og helt op til 1920'erne.¹

Udviklingen frem til 1850

Den økonomiske usikkerhed i tiden efter Englandskrigen og ikke mindst landbrugskrisen i 1820'erne havde sat en stopper for frasalget af fæstegods. Godsejerne havde nok været interesserede i at sælge, men hverken de eller bønderne kunne skaffe den nødvendige kapital. De tidlige selvejere fra slutningen af 1700-tallet, der hurtigt i pengeforringelsens tid havde kunnet nedbringe deres gæld, var de, der lettest kom gennem krisen, hvorimod selvejere, der havde købt i perioden efter 1810, fik meget strenge økonomiske kår. En del gårde gik tilbage til fæste, vel oftest fordi de ikke kunne betale afdrag og renter til godsejeren. Men det var ikke blot bøn-

* Redaktionen har suppleret artiklen med undersøgelsen af fæstegodsfrasalgets periodisering (figur 1 og tabel 1) samt af de fynske lens udvikling (tabel 2 og 3), samt kommentarer hertil s. 220-222, 223-225.

derbrugene, krisen ramte. Flere hovedgårde blev i 1820'erne og '30'erne sat under statslig administration. Den gæld, godserne havde pådraget sig, var for det meste i form af skatterestancer for deres bøndergods, og største kreditor var derfor som oftest staten.

Det billede, der tegner sig af godssystemet på Fyn omkring år 1850, er, at de mindre hovedgårde havde skilt sig af med deres fæstegods, medens de store besiddelser havde beholdt deres. Dette hænger sammen med de særlige forhold, der gjorde sig gældende på de store besiddelser; grevskaber, baronier og stamhuse, de såkaldte majorater. Ved et majorat forstås gods, der nedarves udelt til en enkelt person efter bestemte arveregler. Disse afveg fra hinanden på de forskellige majorater og var fastsat i erektionspatentet (oprettelsesbrevet). Majoraterne var udelelige, usælgelige og måtte ikke pantsættes. Dette gjaldt såvel hoved- og avlsgårde under besiddelsen som det dertil hørende bøndergods.

Et majorat kunne være et grevskab, et baroni eller et stamhus. Loven af 25/5 1671 fastsatte grevernes og baronernes privilegier. Til oprettelse af et grevskab krævedes 2500 tdr. htk. omfattende hovedgårdsjord, fæstejord og tiendehartkorn. Til oprettelse af et baroni krævedes 1000 tdr. htk. Grevskaber og baronier kaldes ofte len. Til oprettelsen af et stamhus krævedes 400 tdr. htk. Grevskaberne og baronierne var ligesom de øvrige hovedgårde begunstiget af skattefrihed for hovedgårdsjorden, men herforuden fik len oprettet før ca. 1750 skattefrihed for 300 tdr. htk. bøndergods for grevskaber og 100 tdr. for baronier. Til gengæld skulle disse ældre len hjemfalde til kronen, hvis stifterens slægt uddøde. Denne hjemfaldspligt gjaldt dog heller ikke for de »nyere« grevskaber og baronier, hvoriblandt det her behandlede Brahesminde.² Den almindelige struktur for et grevskab eller baroni var, at der til besiddelsen var knyttet flere hovedgårde eller avlsgårde samt et bøndergods samlet omkring hovedgårdene af hensyn til hoveriet.

En lang række administrative gøremål var frem til 1849 lagt i hænderne på lensbesidderne, men de fleste bortfaldt med grundlovens indførelse. Det gjaldt lensbesiddernes ret til selv at udøve amtmandsmyndighed over deres gods, deres birkeret (ret til egen retskreds) og retten til at holde skifte over dødsboer. Derimod var skatteopkrævningen af fæstegods pålagt hovedgårdene helt frem til fæstevæsenets endelige afslutning i 1919.³ Efterhånden kom det dog til at omfatte stadig færre gårde med selvejets vækst.

Udviklingen efter 1850

Junigrundloven bestemte, at der ikke i fremtiden måtte oprettes majorater, og at de forrettigheder, der var knyttet til greverne og baronerne som personer skulle bortfalde. I grundlovens § 98 blev det ligeledes bestemt, at

lenene efter nærmere bestemmelse skulle overgå til fri ejendom. Der var ikke hermed lagt normer for, om det skulle være ved frivillig overenskomst eller ved tvangsindgreb, ejheller om det kun var fæstejorden, der skulle overgå til fri ejendom, således at den kunne sælges til selveje, eller om lenene helt skulle ophæves.

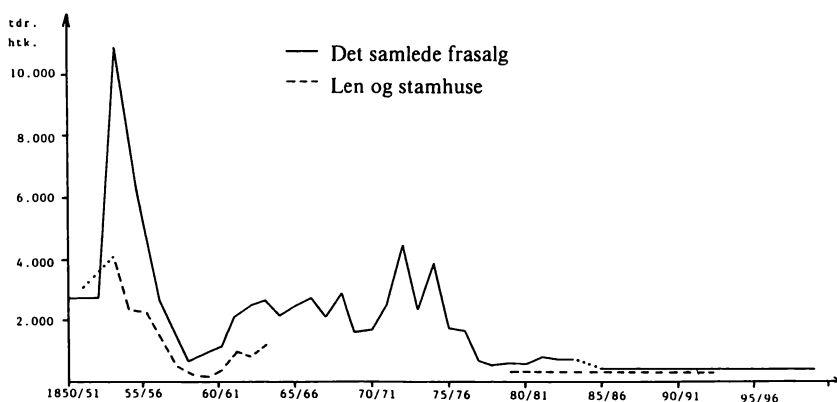
To hovedproblemer inden for landbrugspolitikken tog man straks fat på efter grundlovens indførelse, nemlig udjævningen af skattebetalingen mellem privilegeret og uprilegeret jord, samt fæstegodsets overgang til selveje. Skattefriheden for hovedgårde var en ældgammel hævdvunden ret. Flere gange havde statsmagten prøvet at skærpe mulighederne for at få skattefrihed, således i 1682 ved kravet om, at en hovedgård skulle have mindst 200 tdr. htk. bøndergods inden for en radius af 2 mil fra hovedgården for at opnå skattefriheden. I 1802 og 1818 blev de første skridt mod en beskatning af det privilegerede hartkorn taget, idet der blev pålagt skattebetaling grundet krigen med England og landets dårlige økonomi. 20/6 1850 vedtog Rigsdagen så en egentlig udligning af forskellen mellem den forholdsvis ringe skat, der lå på privilegeret jord, og skatten på uprilegeret jord, og samtidig betød loven beskatning af konge- og kirketiendehartkorn. Hvor nødigt myndighederne ville tilsidesætte godsejerinteresser, viste sig derved, at der er blevet ydet erstatning for skatteforhøjelsen fra staten. Omkring dette punkt havde der dog været stor uenighed i Folketinget. Med hensyn til erstatningernes størrelse skelnede man mellem hovedgårde, der var komplette, d.v.s. havde mindst 200 tdr. htk. bøndergods, og som fik en erstatning på 15 gange den årlige skatteforhøjelse, og ukomplette, der i erstatning fik 20 gange forhøjelsen. I denne lovgivning lå således en begunstigelse af de hovedgårde, der havde frasolgt eller påbegyndt frasalg af fæstegods. Det grevelige og friherrelige frihedshartkorn - d.v.s. skattefriheden for 300 tdr. bøndergods for grevskaber og 100 tdr. for baronier - bortfaldt uden vederlag.

Det andet vigtige landbopolitiske emne for Rigsdagen blev fæstesagen. Med de bedre tider fra århundredets midte blev selvejekøb atter aktuelle, og fæste blev efterhånden anset for et levn fra fortiden, der både hæmmede fæsterens personlige udfoldelse og landbrugets udvikling. Nedenstående figur viser udviklingen i fæstegodssalg:

Figur 1 viser et udbredt fæstegodssalg i den tørste halvdel af 1850'erne, der imidlertid næsten ophørte kort før 1860. Der kom atter gang i frasalg fra 1861, og herefter solgtes der årligt 2-3.000 tdr. htk. til selveje eller arvefæste, indtil landbrugskrisen satte ind i slutningen af 1870'erne. Resten af århundredet lå salget på et beskedent niveau.

Desværre er talserien for majoraternes fæstegodssalg brudt, men i de perioder, hvorfra tal haves, udviklede det sig på samme måde som det samlede frasalg.

Fæstegodsfrasalget 1850-1900.

Anm.: Det samlede frasalg 1850/51-52/53 og 1885/86-1899/1900 og frasalget fra len og stamhuse 1879/80-92/93 er angivet som årligt gennemsnit.

Tal for det samlede frasalg mangler 1884/85 og for lens og stamhuses frasalg mangler 1852/53, 1864/65-1878/79.

Kilde: Jens Christensen: Landbostatistik, Kbh. 1985, s. 230-31.

For majoraterne var der særlige problemer med at få fæstegodset solgt. Et frasalg herfra var betinget af, at der blev ansøgt kongen (lenskontoret) om tilladelse til at sælge fra, men i 1800-tallets begyndelse ses dette kun at være sket i ganske få tilfælde. De manglende ansøgninger må forstås ud fra det forhold, at flere af majoraternes oprettelsesbreve direkte forbød frasalg, ja endog ansøgning om frasalg. Ved lov af 12/4 1851 blev det fastlagt, at begrænsningerne i majoraternes erektionsbreve m.h.t. at søge bevilling til frasalg af fæstegods skulle ophæves. Bevillingen skulle altså stadig søges. Af figur 1 ses, at dette allerede det første år førte til salg af godt 3000 tdr. htk. fra majoraterne.

Det næste skridt til en yderligere liberalisering af forholdene på majoraterne blev taget, da det ved lov af 21/6 1854 blev bestemt, at besiddere af len, stamhuse og fideikommissgodser uden at søge særlig bevilling skulle have lov til at afhænde deres bøndergods til selveje. Loven indeholdt følgende betingelser for frasalget.

1. Prisen på en fæstegård måtte ikke være mindre end den af justitsministeriet fastsatte pris.
2. Salget skulle fortrinsvis foregå til fæsteren eller dennes nærmeste slægtninge.

3. Af den ved salget frigjorte kapital måtte sælgeren personligt beholde 12%, dersom gården blev solgt til fæsteren eller hans nærmeste familie; i andre tilfælde 8%. resten af salgssummen skulle indgå i majoratets bundne kapitaler.

Lovgivningen omkring fæsteafløsningen byggede således stadig på frivillighedens grund. Bondevennernes parti havde helst set et tvangsindgreb, men politisk var tiden slet ikke moden til noget sådant.⁴ Godsejernes modstand mod en tvangsafløsning skyldtes nok mere en principiel varetagelse af deres ejendomsret end egentlig uvilje mod frasalg. De ønskede nok at sælge, men også selv at bestemme tidspunktet. Endelig kan de stigende ejendomspriser på landbrugsejendomme have været medvirkende til, at godsejerne forventede fortsatte stigninger, og derfor trak udviklingen i langdrag.

På øerne var prisen for 1 td. htk. i	1830 1000 kr. ⁵
	1848 1642 kr.
	1862 5318 kr.

I løbet af 30 år var priserne således mere end 5-doblet.

Kløften mellem fæstere og selvejere uddybedes under de stigende priser. Medens selvejerer kunne nyde godt af værdistigningerne i form af bedre lånemuligheder, var de for fæsteren kun en ulempe, der gjorde det dyrere for næste generation at fæste gården, idet indfæstningen og i nogen grad også landgilden steg i takt med ejendomspriserne. I tidens liberale ånd så regeringen helst, at fæsteafløsningen skete uden tvangsindgreb fra statsmagten, men det var et spørgsmål, om frivillighedens vej var tilstrækkelig til at sætte det skub i frasalget, som efter regeringens opfattelse var nødvendig for at få en øget vækst inden for landbruget.

Allerede i 1856 kom det i debatten i Folketinget frem, at godsejerne for at ville sælge skulle have helt klare fordele ved frasalget. Denne fordel blev givet med lov af 19/2 1861. Loven blev et delvist brud med tidligere tiders beskyttelse af bondejord mod at blive inddraget til hovedgårdsdrift.⁶ Lovens hovedtræk var, at godsejerne fik lov til at udtage så meget hartkorn som svarende til en niendedel af det bortsolgte. Der skulle være solgt mindst 9 gårde, før der måtte inddrages jord. Eneste undtagelse var de godsejere, der havde under 10 gårde. De kunne udnytte inddragelsesretten, hvis de solgte alt deres fæstegods.

Inddragelse af bondejorden måtte kun ske ved fæsteledighed eller med brugerens samtykke. Oplysninger om det inddragne areals størrelse og anvendelse skulle meddeles til Indenrigsministeriet. Loven gjaldt alle godsejere, også majoratsbesiddere. Foruden denne paragraf om inddragelse af

fæstejord indeholdt loven forbedringer i fæsternes forhold. Ved fratrædelse af fæstet skulle der ydes fæsteren eller hans arvinger erstatning for større grundforbedringer, opdyrkning af overdrev, mergling samt bygningsforbedringer. Fæsteren kunne ikke i fremtiden fratages gården eller dele deraf, og endelig måtte en gård ikke udflyttes uden fæsterens samtykke - en undtagelse herfra var udflytning i forbindelse med ildebrand.

Bondevennernes parti havde nok ønsket en mere vidtgående løsning, men loven blev dog vedtaget i Folketinget med 66 stemmer mod 6. Loven af 1861 fik på ny sat skub i frasalget, begunstiget af de fortsat gode konjunkturer i landbruget. Frasalget skete dog ikke på én gang, men over en længere periode, da inddragelse var betinget af fæsteledighed.

Efter indførelsen af den reviderede grundlov i 1866 blev tanken om en tvangsafløsning af fæsteforholdene stadig mere usandsynlig, og godsejernes interesser vandt stadig større politisk indflydelse. Loven af 9/3 1872 betød således på flere punkter en reaktion. Vedrørende bortsalget af fæstegods blev 1861-lovens bestemmelse om, at der mindst skulle sælges 9 fæstegårde, før man kunne begynde at inddrage jord til hovedgårdsdriften m.v., ophævet. I stedet blev der sat visse tidsfrister for, hvor lang den periode, frasalget strakte sig over, måtte være.

Lovens hovedpunkt var at fastslå, hvilke landbrug, der var undergivet fæstetvang, d.v.s. skulle bortfæstes på livstid modsat forpagtning på åremål. Grænsen blev i nogle tilfælde 1 td. htk. og i andre 2 tdr. Det sidste betød, at et antal jordbrug nu faldt uden for fæstetvangen. Alt i alt var der dog kun tale om en mindre justering af den lagte linie: fæstetvangen opretholdtes, og fæstegodset søgtes solgt ad frivillighedens vej.

I 1880'erne og 1890'erne var fæstegodssalget beskedent. Krisen i landbruget satte sin helt naturlige begrænsning for frasalget, og politisk var tiden fortsat ikke moden til tvangsindgreb over for de bundne besiddelsers fæstegods. Et vigtigt skred var dog sket, nemlig i en fælles opfattelse hos bonde og godsejer af fæstet som en forældet organisationsform for landbruget. Fæstesagen havde dog mistet sin betydning som det altovervejende problem i landbrugspolitikken ud fra det faktum, at der kun var 5436 fæstegårde tilbage i 1885.⁷

Under krisen var det en fordel at være fæster, idet afgifterne til godset normalt var regulerede efter de faldende kornpriser, mens selvejernes afdrag til kreditforeninger og lignende lå fast. Efter år 1900 vendte de gode tider for landbruget tilbage, og det blev atter attraktivt at være selvejer. Systemskiftet i 1901 åbnede politisk mulighed for, at fæstesagen igen blev taget op. I 1910 nedsattes »Kommissionen til Forberedelse af Fæstegodsets Overgang til Selveje«. Hovedspørgsmålet for kommissionen blev at fastlægge, til hvilken pris og med hvilke fordele brugeren skulle kunne overtage sin fæstegård.

I den endelige lov af 30. juni 1919 blev det bestemt, at en fæster skulle kunne overtage sin gård for en i loven nøje defineret købesum.

Loven mødte naturligvis modstand fra godsejerside, idet priserne for gårdene ved en tvangsafløsning var lavere end ved frivillig handel. Loven, der satte det endelige punktum for fæstet som besiddelsesform, fik kun betydning for ca. 1500 gårde.⁸

Langt vigtigere end fæsteafsløsningsloven var loven om len, stamhuse og fideikommissgodsers overgang til fri ejendom for besidderne («Lensafløsningsloven»). Efter grundloven i 1849 var det ikke længere muligt at oprette majorater, ligesom der i § 98 hed, at det ved lov nærmere skulle ordnes, hvorledes de eksisterende majorater kunne overgå til fri ejendom. I anden halvdel af 1800-tallet var talen om overgang til fri ejendom fortrinsvis ment som frigivelse af fæstejorden til selveje. Omkring århundredeskiftet havde situationen ændret sig sådan, at de fleste majorater havde frasolgt fæstegodset. Tilbage var den jord, der blev drevet under majoraternes hoved- og avlsgårde, samt båndlagte kapitalformuer.

Som noget helt nyt fremkom på dette tidspunkt tanken om at sikre jordløse husmænd jord. Den nedsatte Lenskommission, der forhandlede 1909-13, udvirkede, at der blev oprettet en kontrolinstans under justitisministeriet, lenskontrollen, der bl.a. havde til opgave nøje at følge frasalget af fæstegods, navnlig med hensyn til de priser, det skete til. Lenskommissionen kom ikke med noget direkte forslag til en afløsningsform. Udspillet kom derimod fra Landbokommissionen af 1911, der for første gang rent konkret pegede på muligheden for at skaffe jord til udstykning fra de bundne besiddelser. Det var en ny og ganske revolutionerende tankegang. Efter at Landstinget ved grundloven i 1915 havde fået en demokratisk valgordning, blev der politisk mulighed for en tvangsafløsning. Fra Højre og dermed fra godsejerside mente man, at der her var tale om en omfattende krænkelse af ejendomsretten. I årene op mod selve lovens fremkomst skærpedes de krav til afgifter i forbindelse med afløsningen, der blev stillet, og den endelige lov blev vedtaget med den højeste procentvise afgift af de, der var foreslået. Når loven rummede så høj en afgift og samtidig blev forceret igennem, må dette ses i sammenhæng med den politiske situation. De store revolutioner i Rusland og Tyskland har helt klart gjort indtryk på det politiske liv. Lensafsløsningsloven af 4/10 1919 har følgende hovedpunkter for lenenes vedkommende:

1. Besidderne skulle betale 25% af lenets samlede værdi i afgift til staten.
2. 1/3 af lenets dyrkede jord skulle overtages af staten mod erstatning.

For stamhuses og fideikommissgodsers vedkommende var afgiftssatsen lidt lavere.

Hvilken jord, der skulle stilles til rådighed, blev bestemt af et lensnævn, der blev nedsat i hvert enkelt tilfælde. Erstatningen for den afståede jord blev fastsat af vurderingsrådet til en værdi svarende til den pris, en køber ville give for jorden, såfremt den tilhørte en middelstor bondegård. Begæring om afløsning skulle være indgivet inden udgangen af 1920. Derefter skulle der betales en årlig afgift på 1% af den samlede værdi, indtil den egentlige afløsning havde fundet sted.

Afrunding omkring lovgivningen

Perioden 1850-1920 blev for de store besiddelser en opgangsperiode, hvor der satsedes på ny teknologi og nye driftsformer. Hoved- og avlsgårdenes jordtilligende udvidedes, dels ved inddæmninger og nyopdyrkning og dels ved de arealer, der kunne inddrages ifølge 1861-loven. Samtidig blev det den anden store fæstegodsfrasalgsperiode, hvor springene i afviklingsforløbet primært må ses som værende bestemt af konjunkturerne i landbruget.

Lovgivningen omkring afviklingen af godssystemet har med undtagelse af loven af 1861 derimod haft en sekundær indflydelse, da den helt frem til 1919 var baseret på frivillig overenskomst mellem fæster og godsejer. Da tvangsafløsningen kom 1919, havde fæstesagen løst sig selv.

Den danske gårdmandsstand blev sikret ejendomsretten til jorden uden tvangsindgreb. Sikringen af jord til husmændene blev derimod kun mulig gennem tvangsindgreb med lensafløsningen som kronen på værket. Lensafløsningsloven, der blev et hårdt økonomisk slag for majoratsgodserne, ja betød fleres undergang, kunne nok havde fået et lempeligere tilsnit, dersom godsejerne selv 50-70 år forud havde sikret husmandsstanden inden for godssystemets rammer.

Da afviklingen af godssystemet varierede så meget fra landsdel til landsdel og fra gods til gods, vil det være naturligt at undersøge de nærmere omstændigheder ved forløbet, del på landsdelsniveau, dels på godsniveau.

Godssystemets afvikling på Fyn

I det følgende vil der i grove træk blive redegjort for godssystemets afvikling på Fyn (med Tåsinge og Langeland). Fyn var og er fremfor nogen landsdel kendt som »herregårdslandet«. Et gammelt sagn siger, at herregårdene har fanden skabt, og da han kom over Fyn med sin sæk, gik der hul, og herregårdene væltede ned over de arme fynboere.

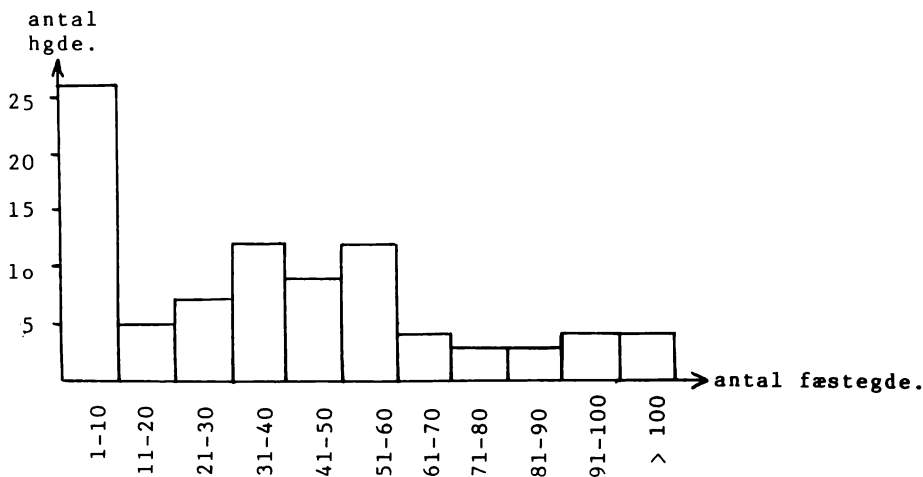
Størsteparten af de i dag eksisterende fynske hovedgårde ligger på Sydøstfyn - i Vindinge, Sunds, Sallinge og Gudme herreder - mens det centrale område omkring Odense og Vestfyn er forholdsvis godsfattige. En væsentlig del af forklaringen ligger i ældre tiders besiddelsesforhold. Før reformationen var Odenseegnen domineret af kronens og især kirkens besid-

delser. Ved reformationen kom også disse under kronen, der forblev egnens dominerende godsbesidder, til det meste af fæstegodset så tidligt som 1764 solgtes til selveje.⁹ Desuden havde også private godser på Odenseegnen allerede i 1790'erne frasolgt deres fæstegods. Man har også sat fordelingen af hovedgårde i forbindelse med de naturlige ressourcer. Hovedgårdene placerede sig således, at de havde adgang til både ager, eng og skov, og især skov fandtes i rigest mål på Øst og Sydfyn.

Antallet af hovedgårde lå o. 1800 på ca. 120, og dette tal holdt sig konstant resten af 1800-tallet. I sidste halvdel af århundredet fremkom der ganske vist et stort antal gårde, der i størrelse overgik flere små herregårde, men disse regnes ikke som hovedgårde. Størrelsesmæssigt lå de fynske hovedgårde i gennemsnit på 46,6 tdr. htk. hovedgårdsjord (ager og eng) o. 1850.¹⁰

I 1850 havde 89 af de 120 hovedgårde stadig fæstegods tilbage. I nedenstående skema ses antallet af fæstegårde fordelt på hovedgårde.

Figur 2. Fynske hovedgårde fordelt efter fæstegodsets størrelse 1850.

Kilde: LAF, jordebøger for samtlige fynske godser 1843-1854.

Det fremgår, at 58 hovedgårde - altså lige knap halvdelen af alle - havde over 20 fæstegårde hver og dermed et intakt eller i hvert fald betydeligt fæstegods. I 1835 var 54% af gårdene på Fyn i fæste, mens tallet for hele landet lå på 37%. Den videre udvikling ses af tabel 1:

Tabel 1. Procent af gårdenes* hartkorn i fæste 1850-1905.

Landsdel	1850	1860	1873	1885	1895	1905
Jylland	19,8	10,6	5,7	2,7	1,9	1,2
Fyn	56,0	41,7	33,3	22,3	18,9	16,8
Sjælland	58,1	44,2	21,7	14,2	11,4	9,8
Lolland-Falster	63,2	33,9	16,9	7,5	5,7	6,0
Bornholm	2,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Danmark ialt	39,2	26,2	15,3	9,3	7,5	6,4

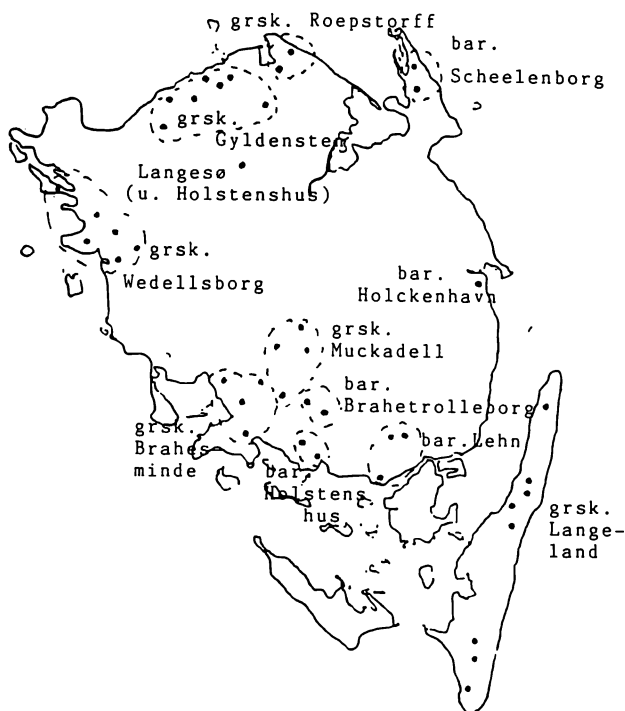
* 1-12 tdr. htk.

Kilde: Stat.Med. 4,24,2 (1907), tabel IV.

I 1850 var fæstegodsandelen lavere på Fyn end på Sjælland og Lolland-Falster. Frasalget gik imidlertid væsentligt langsommere på Fyn end i det øvrige land i 1850'erne og 60'erne, så øen i 1873 udpræget var landets fæstegodsegn frem for nogen, og gennem hele resten af perioden gik afviklingen af fæstevæsenet langsomt her. Inden for det fynske område var det især i Svendborg amt, at fæsteforholdene fortsatte. I 1885 var der i Svendborg amt endnu 1281 fæstegårde tilbage, og det var en fjerdedel af amtets gårde.¹¹ I 1910 tegnede Fyn sig for næsten halvdelen af de tilbageværende fæstegårde, nemlig 892 mod ca. 2000 på landsplan.¹² I de her angivne tal er arvefæstere fra 1873 regnet som selvejere. Arvefæstet var kun ringe udbredt på Fyn. I 1850 var der ialt 199 arvefæstere fordelt på 10 godser, men her markerer baroniet Brahetrolleborg sig stærkt med 102 arvefæstere, altså over halvdelen af alle.¹³ Allerede i 1788 havde den daværende besidder af baroniet, Ludvig Reventlow, som den første godsejer på Fyn givet 88 af sine fæstere arvefæsteskode på deres gårde.¹⁴

Af de 89 hovedgårde, der i 1850 stadig havde fæstegods, hørte de 48 til de bundne besiddelser, ligesom størstedelen af fæstegårdene hørte under disse 48 hovedgårde. Flere af disse var forbundne med hinanden i store godskomplekser. Den helt almindelige bygning af et grevskab eller baroni var, at det bestod af flere hovedgårde, gerne nabohovedgårde (se kortet). Hertil kom ofte et antal avlsgårde, der i stort antal blev anlagt i midten af 1800-tallet. Anlæggelsen af avlsgårdene hang nøje sammen med ophøret af det direkte bondehoveri. Hovedgårdene måtte nu selv stille redskaber, trækraft og arbejdskraft til rådighed, og det kunne mest effektivt gøres på flere enheder, særligt for at forbedre dyrkningen af de fjernereliggende marker.

Der var på Fyn tydeligt to generationer af len - 5 fra grevskabernes og baroniernes første år 1672-1680 og 5 fra den sene periode 1779-1810. Kun Gyldesten ligger imellem, men hørte i kraft af hjemfaldspligt og greveligt fri-

lenets navn	oprettet	underliggende hovedgårde 1850
<i>Grevskaber:</i>		
Wedellsborg	1672	Wedellsborg, Tybrind, Sparretorn, Billesborg, Orelund, Minendal
Langeland	1672	Trækær, Korsebølle, Pæregård, Blegholm, Nordenbrogård, Nygård, Tryggelevgård, Søgård
Gyldensten	1720	Gyldensten, Oregård, Huggetgård, Uggerslevgård, Harritslevgård, Jerstrup, Sandagergård
Muckadell	1784	Arreskov, Brobygård, Gelskov, Ølstedgård
Brahesminde	1798	Hvedholm, Stensgård, Østrupgård, Damsbo
Roepstorff	1810	Einsiedelsborg, Kørup
<i>Baronier:</i>		
Brahetrolleborg	1672	Brahetrolleborg, Brændegård
Holckenhavn	1672	Holckenhavn
Scheelenborg	1680	Scheelenborg, Brockdorff
Holstenshus	1779	Holstenshus, Nakkebølle, Langesø
Lehn	1781	Hvidkilde, Nielstrup, Lehnskov

Note: Ved siden af disse hovedgårde havde grevskaberne Wedellsborg og Langeland samt baronierne Lehn og Brahetrolleborg et større antal avlsgårde/forpagtergårde og de øvrige len normalt 1-2. Især ved grevskabet Langeland er der nogen tvivl om, hvorvidt visse af disse avlsgårde bør regnes for hovedgårde.

hedshartkorn sagligt til den ældre gruppe. I 1850 ejede de 11 len ialt en fjerdedel af det fynske hartkorn.¹⁵

**Tabel 2. Bøndergods til fynske len 1850-1910
Hartkorn under gårde og huse.**

	1850	1872	1910
Langeland	2050*	1520	240
Wedellsborg	1692	1626	1596
Gyldensten	1601	25	6
Muckadell	939	939	923
Brahesminde	1683	1649	262
Roepstorff	723	682	66
Holckenhavn	588	586	389
Scheelenborg	437	446	99
Holstenschus	629	293	213
Lehn	1039	100	33
ialt	11381*	7866	3827

*: inklusiv stamhuset Ahlefeldt (ca. 350 tdr. htk.)

Kilder: Statistisk Tabelværk ny række 6 (1852) s. 64-83, Ministerialtidende 1872 B side 826 ff, Betænkning afgiven af den ved lov nr. 32 af 5. marts 1909 nedsatte kommission. A: Lens, stamhuses og fideikommissgodseres overgang til fri ejendom, Kbh. 1913 s. 145-45.

Baroniet Brahetrolleborg er udeladt, da dets fæstegods helt overvejende var blevet arvefæstegods før 1800.

I årene 1850-72 solgte disse ti len mellem en tredjedel og en fjerdedel af deres fæstegods til selveje. Frasalget var imidlertid næsten helt koncentreret på 3 len, hvoraf Gyldensten og Lehn solgte næsten hele deres betydelige fæstegods og Holstenschus ca. halvdelen af sit. De øvrige 7 len havde stort set bevaret deres fæstegods intakt. Der var altså ikke tale om, at hverken 1851/54- eller 1861-lovene omgående førte til frasalg overalt.

1872-1910 betød en halvering af det tilbageværende fæstegods under de ti len. I denne periode fik grevskaberne Langeland, Brahesminde og Roepstorff og baroniet Scheelenborg solgt langt størstedelen af deres gods. Alligevel er det markant, at en tredjedel af de ti lens samlede fæstegods 1850 endnu var bevaret. Det skyldes frem for noget, at grevskaberne Wedellsborg og Muckadell endnu ikke var gået i gang med et systematisk fæstegodsfrasalg.

Ved siden af grevskaberne og baronierne omfattede de bundne besiddelser også stamhusene, der ligeledes lå særdeles tæt på Fyn og normalt omfattede 1-2 hovedgårde med fæstegods og tiender. De er ikke nærmere undersøgt i denne sammenhæng. Uden for majoraterne var Frederiksgave og Brahesborg de største fæstegodsbesiddere. Bemærkelsesværdigt nok havde de begge været blandt de godser, staten kom i besiddelse af under landbrugskrisen i 1820'erne og 1830'erne, men staten havde lige så lidt her som andre steder benyttet sig af lejligheden til at sælge fæstegodset fra. De helt

små hovedgårde på 20-30 tdr. htk. havde næsten alle frasolgt deres fæstegods i begyndelsen af 1800-tallet. Flere var blevet købt af såkaldte gods-slagtere, der frasolgte hovedgårdens fæstegods og håbede på fortjeneste af dette. De mindre hovedgårde var ofte i handelen i 1800-tallet, og man kan ikke se bort fra, at en hovedgård uden fæstegods var en lettere omsættelig vare end en hovedgård med et stort og komplekst fæstegods. Samlet vurderet har frasalget af fæstegods på Fyn bevæget sig fra den centrale del, hvor salgene under indflydelse af krongodsfrasalgene begyndte, og ud mod periferien, hvor de store majorater har tegnet sig for en sen afvikling af fæstegodset.

Et væsentligt udtryk for samhørigheden mellem fæstegods og hovedgård er udviklingen inden for hoveriet. Efter 1850 har kun få fynske bønder ydet hoveri in natura, og hoveriet ses overvejende at være afløst med en årlig afgift i penge, der betaltes samtidig med de øvrige ydelser til hovedgården. Hoveriet på Hvedholm under grevskabet Brahesminde var efter en overenskomst i 1844 mellem bønderne og godset blevet afløst. Hoveriafgiften blev på 35 rdl. sølv om året, som blev erlagt 1. maj og 1. november. Alle gårdene ses her at have betalt den samme afgift, hvilket hænger sammen med, at fæstegodset var egaliseret. Østrupgård fik en hoverioverenskomst i 1850, men her varierede hoveriafgiften fra 18 rdl. til 40 rdl., alt efter gårdens størrelse. Selvom også Østrupgård hørte under grevskabet Brahesminde, var der ikke her foretaget en egalisering af fæstegodset.¹⁶

Samtidig med at fæstegods blev frasolgt og hoveriet afløst, voksede godsernes hovedgårdsjorder og skove imidlertid, og det gjaldt især len og stamhuse. Udviklingen for de fynske lens vedkommende er vist i tabel 3.

Tabel 3: De fynske lens hovedgårds- og skovhartkorn 1850, 1872 og 1910

tdr. htk.	hovedgårdshtk.			skovhartkorn			ialt		
	1850	1872	1910	1850	1872	1910	1850	1872	1910
Langeland	250	293	413	75*	76	90	325	369	503
Wedellsborg	284	399	402	37	69	99**	321	468	501
Gyldensten	292	297	326	52	52	52	344	349	378
Muckadell	172	174	170	17	17	34	189	191	204
Brahesminde	201	216	302	37	42	80	238	258	382
Roepstorff	146	166	230	9	9	30	155	175	260
grevskaber ialt	1345	1545	1843	227	265	385	1572	1810	2228
Holckenhavn	98+	109	130	7	7	7	105	116	137
Scheelenborg	128	143	143	2	5	5	130	148	148
Brahetrolleborg	169	167	165	145	133	177	314	300	342
Holstenshus	166	234	166	28	53	155	194	287	321
Lehn	195	207	198	57	80	95	252	287	293
baronier ialt	756	860	802	239	278	439	995	1138	1241
11 len ialt	2101	2405	2645	466	543	824	2567	2948	3469

* Inklusiv stamhuset Ahlefeldt (1910: 13 tdr. skovhtk.)

** Inklusiv 43 tdr. htk. skov, anført under bøndergodset. 1930 var der ialt 103 tdr. skovhtk. til godset (J. J. Hansen: Større danske Landbrug bd. 3. s. 646).

+: Ekskl. Sludegård (22 tdr. htk.), der var en fæstegård.

Kilder: Statistisk Tabelværk Ny rk. 6 (1852) s. 64-83; Ministerialtidende 1872 B s. 826 ff; og Betænkning af den ved Lov nr. 32 af 5. Marts 1909 nedsatte Kommission, A. Lens, Stamhusets og Fideikommissgodsets Overgang til fri Ejendom, Kbh. 1913 s. 142-45.

Det samlede hovedgårds- og skovhartkorn under de fynske len voksede med ca. 15% i årene 1850-72, og den samlede stigning i hele perioden 1850-1910 blev på ca. 35%.

Væksten var dog særdeles ulige fordelt. I årene 1850-72 voksede Holstenshus og Wedellsborg begge med knap 50%, mens der for de øvrige len var tale om stilstand eller en ganske beskedne vækst. I de følgende knap 40 år var der især på grevskaberne Langeland, Brahesminde og Roepstorff og til dels baroniet Holckenhavn, at hovedgårdsjorder og skove blev udvidet. Over hele perioden voksede hovedgårds- og skovhartkornet med ikke mindre end 55-68% på de 5 len Langeland, Wedellsborg, Brahesminde, Roepstorff og Holstenshus, mens omvendt Gyldensten, Muckadell, Scheelenborg, Brahetrolleborg og Lehn kun oplevede en ret beskedne vækst på 8-16%. En mellemstilling indtog alene Holckenhavn med en udvidelse på ca. 30%. Den vigtigste enkelte faktor til at forklare disse forskelle er tidspunktet for fæstegodsfrasalget. Lehn og Gyldensten solgte tidligt fra, og Brahetrolleborg havde langt tilbage givet de fleste af bønderne arvefæste med ret til at sælge og pantsætte. De gik derved alle tre glip af en stor del af 1861-lovens mulighed for at inddrage jord. Omvendt ventede Muckadell så længe med frasalget, at de i 1872 fastsatte tidsfrister blev overskredet, og godset derved stort set mistede sine inddragelsesmuligheder. Det samme gjaldt ganske vist også Wedellsborg, men her var hovedgårdsarealerne blevet udvidet væsentligt ved nyopdyrkning, især på Fønsskov-halvøen.¹⁷

Godsernes anvendelse af den inddragne jord varierede også meget. Før 1872 var det især hovedgårdsjorderne, der blev udvidet, mens væksten 1872-1910 overvejende faldt på skovene, hvis hartkorn under hele perioden næsten fordobledes. Tabellen overdriber dog formentlig forskellen mellem de to dele af perioden. Det er åbenbart, at store inddragne arealer under baronierne Holstenshus og Lehn i 1872 var opført som hovedgårdsjord, men 1910 som skov. Det er sandsynligt, at de fra begyndelsen af var udset til at blive tilplantet.

De enkelte len satsede i meget forskellig grad på at udvide skov- og hovedgårdsarealer. Brahetrolleborg, Holstenshus, Lehn og Muckadell havde pr. 1910 anvendt den samlede vækst til at udvide skovene, der for 2-3 af disse godsets vedkommende allerede 1850 var af meget betydeligt omfang.

Gyldensten, Langeland, Holckenhavn, og Scheelenborg satsede lige så entydigt på udvidelse af hovedgårdsjorden. En væsentligt stigning på begge felter ses ved Wedellsborg, Brahesminde og Roepstorff, men i alle 3 tilfælde gik det meste af væksten til udvidede hovedgårdsjorder.

Godssystemet påvirkede også kulturlandskabet. I de godsdominerede områder var gårdtallet meget stabilt i 1800-tallet, hvorimod der i de områder, der overvejende var præget af selveje, blev åbnet mulighed for udparcelleringer og oprettelse og deling af gårde. På godserne var man interesseret i et fastforankret system, hvor antallet af hoverigørende og landgildeydende enheder blev holdt konstant. Hustallet steg derimod i hele 1800-tallet såvel inden for de godsdominerede områder som udenfor. I godsernes jordebøger ses talrige eksempler på opførelse af familiehuse og arbejderboliger til den stigende befolkning.

Det fynske landskab præget i høj grad af den konserverende effekt, godssystemet havde på bebyggelsen. Områderne omkring hovedgårdene fremstår i dag med store herregårdsmarker uden bebyggelse. Kun oprettelse af husmandskolonier bryder dette bebyggelsesbillede. Endelig præges hovedgårdsejerlavet af de mange funktionærhuse til forvalter, skovridder, skovfoged m.v.

Afviklingen af fæstegodset på grevskabet Brahesminde

Grevskabet Brahesminde i Sallinge herred blev oprettet i 1798 af stamhuset Hvedholm, og det var i slægten Bille-Brahe-Selbys eje. Grevskabets hovedsæde var Hvedholm i Horne sogn, der i 1855 var på 70 tdr. htk. hovedgårdsjord og 793 tdr. htk. fæstegods. De øvrige hovedgårde var Østrupgård i Håstrup sogn, der havde et hovedgårdstilliggende på 40 tdr. htk., Damsbo i Jordløse sogn, der havde 46 tdr. htk. hovedgårdsjord, og Stensgård i Svanninge sogn med 38 tdr. htk. Disse 3 gårdes samlede fæstegods var på 803 tdr. htk.¹⁸

Antallet af gårde og huse under hovedgårdene fremgår af tabel 4.

Tabel 4. Gårde og huse under grevskabet Brahesmindes hovedgårde 1848/56.

	antal gårde		antal huse	
	ialt	heraf i hgdssogn	ialt	heraf i hgdss.
Hvedholm (1856)	147	98	213	165
Stensgård (1848)	72	72	28	28
Østrupgård (1848)	27	23	40	20
Damsbo (1848)	31	21	60	40
ialt	297	214	341	253

Kilde: LAF, Brahesminde godsarkiv, nr. 3/13 (1848) og Svendborg Amtstues arkiv, jordebog over Hvedholm 1856.

Størstedelen af fæstegodset lå helt samlet omkring de fire hovedgårde i deres hjemsogne Horne, Svanninge, Håstrup og Jordløse. Af det øvrige lå noget i nabosognene Sdr. Broby og Vr. Hæsinge, og resten dels i de noget fjernere Vantinge og Heden sogne og dels på øerne Avernakø og Drejø.

Frem til 1870'erne var fæstegodset komplet. Greve Preben Bille Brahe, der ejede grevskabet i perioden 1789-1857, foretog ingen frasalg, og det gjorde den følgende besidder greve Henrik Bille-Brahe heller ikke, måske delvis fordi han indtil 1862 var borte fra grevskabet som diplomat. Først med den næste ejer Preben Bille-Brahe-Selby kom der gang i salgene. Personlige forhold i besidderfamilien bestemte altså i høj grad tidspunktet for påbegyndelsen af fæstegodssalget.

I tabel 5 vises omfang og tidspunkt for fæstegodsfrasalget på Brahesminde, opgjort i 4-årsintervaller:

Tabel 5. Fæstegodsfrasalg fra grevskabet Brahesminde 1873-1920.

Periode	Tdr.htk.	Gårde	Huse	Periode	Tdr.htk.	Gårde	Huse
1873-76	694	130	195	1897-1900	27	6	16
1877-80	166	57	37	1901-04	43	9	18
1881-84	73	12	34	1905-08	47	9	23
1885-88	34	5	22	1909-12	31	6	16
1889-92	105	17	26	1913-16	114	18	25
1893-96	25	7	15	1917-20	125*	20	57

*: Beregnet tal. Fremkommer ved fra de 262 tdr. bøndergods i 1910 (den som kilde til tabel 3 nævnte betænkning fra 1913) at trække 137 tdr. htk., som vides solgt 1911-16.

Kilde: LAF, Brahesminde godsarkiv 7/91, regnskab for afhændelse af bøndergods frasolgt fra grevskabet Brahesminde 1873-1923.

Tabel 4 viser, at der gennem hele perioden foregik frasalg af fæstegods fra Brahesminde, men at det særligt koncentrerede sig på tre perioder: 1870'erne, omkring 1890 og 1913-20. Næsten halvdelen solgtes i den første fireårsperiode, hvorefter salget synes at have været beskedent under landbrugskrisen i 1880'erne. Det store frasalg i de sidste 8 år skyldtes dels negative forventninger til resultatet af fæsteafløsningskommissionens arbejde, dels krigsårenes høje ejendomspriser. Det er bemærkelsesværdigt, at salget af huse også kom tidligt i gang og næsten forløb parallelt med gård-salget.

Frasalget skete først i hovedgårdssognene, mens de fjernere besiddelser blev solgt sidst. Det hænger sammen med, at det var ved hovedgårdene, man ønskede at få jord fri til inddragelse. Frasalget skete under nøje overvågning af indenrigsministeriet. Der blev således indsendt skemaer for de ejendomme, der blev udbudt til salg. Disse skemaer gav oplysninger om fæsterens navn, ejendommens størrelse, dato for fæstets indgåelse, om fæsteren ønskede at overtage gården, samt vurderingsprisen. Vurderingen af

ejendommene blev foretaget af to vurderingsmænd, der ikke havde nogen tilknytning til godset. Når vurderingsskemaerne var gået tilbage til gods-kontoret, kunne frasalget ske. Ofte blev gårdene solgt lavere end vurderingen. I 1873 blev en gård i Horne by på 8 tdr. htk., der var vurderet til 25.000 rdl., solgt for 16.300 rdl. med en udbetaling på 6600 rdl., der blev fordelt på 2 portioner, som skulle betales 11/6 og 11/12 samme år. Obligationer blev udstedt til lensbesidderen på de resterende 9700 rdl. med en rente på 4%, der skulle indbetales på Hvedholm gods-kontor. Sælgeren forbeholdt sig jagtretten. I over 95% af salgene på Brahesminde var fæsteren eller hans nærmeste familie køber. Salget ses ofte at være sket ved fæsterskifte (generationsskifte).¹⁹ Den ved salget frigjorte kapital blev anbragt i fideikommismidlerne. Indtægterne har det været svært at følge i godsregnskaberne, men de er fortrinsvis blevet anbragt i værdipapirer. En gennemgribende ombygning af hovedbygningen på Hvedholm i 1870'erne blev dog finansieret gennem et lån på 450.000 kr. i fideikommiskapitalerne. Dette lån blev senere yderligere forhøjet.²⁰

Hovedgårdsudvidelser og lensafløsning på Brahesminde

På Brahesminde henholdt man sig i høj grad til loven af 1861 ved fæstegodsfrasalgene. Godsledelsen har korresponderet med indenrigsministeriet om de jorder, der skulle inddrages til hovedgårdsdrift m.v. Indenrigsministeriet gav således i en skrivelse af 18/3 1876 tilladelse til at indlemme 23 tdr. htk. efter salg af 38 gårde., Heraf gjorde godset kun brug af retten til at indlemme 18 tdr. Senere på året gaves der tilladelse til at indlemme yderligere 62 tdr., hvoraf der blev indlemmet 40 tdr.²¹

Resultatet blev en betydelig vækst i hovedgårds- og skovarealerne, som er vist i tabel 6:

Tabel 6. Hovedgårds- og skovarealerne under grevskabet Brahesminde 1850-1930.

Tønder hartkorn	1850	1872	1912/14	1930
Hvedholm	70	79	67	51
Stensgård	38	40	58	59
Østrupgård	48	50	40	-
Damsbo	47	47	47	48
Horne Møllegård	-	-	22	15
11 forpagtergårde	-	-	68	-
ager og eng ialt	203	216	302	172
skov	37	42	80	82
ialt	240	258	382	254

Kilder: 1850: Statistisk Tabelværk, Ny Række 6 (1852), s. 78-81; 1872: Ministerialtidende 1872B s. 826 f; 1912/14: LAF, Brahesminde godsarkiv 3/22: jordebog over grevskabet 1891,

ajourføring af skovhartkornet pr. 1912 (skovene); og LAF, Brahesminde godsarkiv 3/24, jordebog over grevskabet 1914 (ager og eng - ukomplet om skovene); 1930: J. J. Hansen: Større Danske Landbrug, bd. 3, 1930, s. 286, 293 ff og 197 ff.

Anmærkning: I 1930 var de tilbageværende ejendomme opdelt i tre dele: Horne Møllegård; Damsbo med noget af skoven; og Stensgård-Hvedholm med resten af skoven.

I årene før Brahesminde i 1876 tog fat på fæstegodsfrasalget, voksede hovedgårds- og skovjorder kun lidt. Men da man ved frasalget kunne udnytte 1861-loven, voksede hovedgårds- og skovjorderne med over 50%, og Brahesminde var derved ét af de fynske len, hvor væksten var størst. I jordebogen over hele grevskabet 1914 opførte man særskilt de ager- og engarealer, der var inddraget i henhold til 1861-loven. Det var ialt 109 tdr. htk., hvoraf de 68 fortsat blev drevet under 11 almindelige bondegårde (6 i Horne ved Hvedholm, 4 i Svanninge ved Stensgård og 1 i Jordløse ved Damsbo), der nu blot forpagtedes ud på åremål. Hovedgårdsudvidelser i egentlig forstand er der tale om med de 18 tdr. htk., der lagdes under Stensgård, og den nye avlsgård Horne Møllegård. Med sine 22 tdr. htk. var denne mere på linie med hovedgårdene end med bøndergårdene, og den blev i en længere periode drevet af lensgreven selv. 7 af de 11 mindre forpagtergårde blev solgt i årene 1914-19 - altså før lensafløsningen.²²

Greve Preben Bille-Brahe-Selby døde i 1918 og efterlod godset til sin søn greve Henrik Bille-Brahe-Selby, der boede på Stensgård. Her havde han allerede i 1880'erne satset på en animalsk produktion med malkekøer som speciale. I perioden 1903-14 ombyggede han ladegården og anskaffede den første større jersey-besætning (300 stk.) i landet.²³ I 1920 var der kun 24 tdr. htk. fæstegods tilbage, fordelt på 25 huse og færgegården i Bøjden.

Lensafløsningen kom til at betyde hele grevskabets opløsning. Grevskabet overgik til fri ejendom i 1928, men hovedgården Damsbo var allerede i 1922 afgivet til greve Henriks yngre broder Preben Bille-Brahe-Selby. For at sikre de øvrige hovedgårde blev Østrupgård afgivet i sin helhed. 228 ha. blev udstykket til 24 husmandsbrug og 11 tillægsparcereller til eksisterende brug, mens hovedbygningen med de tilbageværende kun 40 td. land i 1927 blev solgt til generalkonsul Valdemar Ludvigsen. Også Horne Møllegård blev helt afstået. Ca. ¼ - 19 ha. - blev udstykket i 4 husmandsbrug, mens resten blev solgt. Også fra selve Hvedholm avlsgård blev der afstået jord - 79 ha., der blev udstykket til 12 ny husmandsbrug og 7 tillægsparcereller.²⁴ Endelig skilte slægten Bille-Brahe sig af med selve grevskabets hovedsæde, Hvedholm hovedbygning og park, der blev overtaget af staten og indrettet til plejehjem under statshospitalet i Middelfart. Slottet var ved lensafløsningen blevet vurderet til 600.000 kr., hvoraf der alene ved selve lensafløsningen blev svaret 120.000 kr. i afgift, hvortil kom ejendoms- og formueskat. Da staten købte i 1928, var prisen 175.000 kr.²⁵

Tilbage var Stensgård, den reducerede Hvedholm avlsgård og største- delen af de store skove. 1937 solgte greven imidlertid yderligere 400 tdr. land fra Hvedholm til udstykning, mens resten af gården blev afhændet til anden side. Da greven døde året efter, blev også det tilbageværende - Stensgård og skovene - solgt.²⁶ I løbet af mindre end 20 år efter lensafløs- ningen var grevskabet således totalt opløst.

Konklusion

Undersøgelsen af godssystemets afvikling på Fyn har vist store forskelle i, hvornår de enkelte besiddelser valgte at påbegynde fæstegodsfrasalget. Baggrunden herfor er nok så meget at søge i de interne forhold på de enkelte besiddelser som i indgreb fra statsmagts side og konjunkturerne. Meget markant er de store udvidelser af hovedgårdens arealer, såvel af agerland som skov. Flere af lenene forøgede deres hovedgårdstilliggende med op til 50%. En fremtidig undersøgelse vil vise, om sådanne udvidelser er specielle for majoraterne, eller de er generelle for de større landbrug i perioden. Afviklingen af godssystemet på Brahesminde viser, at et ejer- skifte i en periode med gode konjunkturer har virket igang sættende på fæ- stegodssalget, og mere end halvdelen af fæstegodset solgtes i løbet af gan- ske kort tid. Den efterfølgende afmatning i frasalget må nok ses som be- stemt af de dårlige konjunkturer, men også den kendsgerning, at de mest købelystne fæstere allerede havde købt. På Brahesminde ses også en stærk udvidelse af hovedgårdsjorden, og grevskabet fulgte her den generelle ud- vikling for de fynske len. Derimod var lensafløsningens totale opløsning af Brahesminde atypisk. De fleste majorater fortsatte som storgodser i de gamle ejerfamiliers besiddelse, omend i stærkt reduceret form. Dog udgør ca. halvdelen af arealet fra 1920 endnu en samlet besiddelse omfattende Stensgård og skovene.

Utrykt materiale:

Landsarkivet for Fyn, godsarkiv, grevskabet Brahesminde Jordebøger:

- nr. 3/13 Jordebog over grevskabets 2. forvaltningsdistrikt 1848
- nr. 3/11 Jordebog over Hvedholm 1855
- nr. 3/20 Jordebog over grevskabet 1876-77 m. forandringer til 1890
- nr. 3/22 Jordebog over grevskabet 1891 m. forandringer til 1923
- nr. 3/24 Jordebog over grevskabet 1914
- nr. 3/25 Jordebog over grevskabet 1920

Andet:

- nr. 7/89 Sager vedrørende salg af fæstegods I
- nr. 7/90 Sager vedrørende salg af fæstegods II
- nr. 7/91 Regnskab for afhændelse af bøndergods frasolgt grevskabet Brahesminde 1873-1923

Landsarkivet for Fyn, Svendborg Amtsstues arkiv:

Jordebøger indsendt af godserne: 1856, Brehesminde

Rigsarkivet, Landbrugsministeriets Jordlovskontor:

GL 543002 pk. 134: Lensafløsningen på Brahesminde

Desuden en generel gennemgang af alle fynske godsers jordebøger o. 1850 foretaget af forfatteren som medarbejder på Fyns Amtskommunes fredningsafdelings hovedgårdsregistrering.

Noter:

Med hensyn til de omtalte love henvises generelt til Lovtidende, hvor lovene kan findes ved hjælp af de anførte datoer, samt til Hans Jensen: Dansk jordpolitik II, Kbh. 1945, reprotryk Kbh. 1975, hvor lovene og omtalen af dem kan findes ved hjælp af et kronologisk lovregister s. 469f.

1. Forfatteren har været konsulent på Fyns Amtskommunes fredningsafdelings registrering af de fynske hovedgårde og arbejder på et projekt omkring afviklingen af godssystemet på Fyn 1770-1920.
2. Greve- og friherreprivilegierne er gengivet hos Lotte Dombernowsky: Lensbesidderen som amtmand, Kbh. 1983, s. 404ff. samt Louis Bobé, Gustav Graae og Fr. Jürgensen West: Danske Len, Kbh. 1916; generelt samt side XV.
3. Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark, Kbh. 1985 s. 223.
4. Hans Jensen: anf. arb. s. 314.
5. V. Falbe Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik II (Kbh. 1887) s. 253ff.; jvf. Hans Jensen: anf. arb. s. 294.
6. Hans Jensen: anf. arb. s. 236.
7. Statistiske Meddelelser 4.24.2 (1907) s. 89.
8. Hans Jensen: anf. arb. s. 416 note 9.
9. Erland Porsmose: Den regulerede landsby, Odense 1981, s. 112-14 og 301-27.
10. LAF: Jordebøger for samtlige fynske godser 1843-54.
11. Statistiske Meddelelser 4.24.2, (1907), s. 54f.
12. Betænkning ang. fæstegodsets overgang til selveje eller andre besiddelsesformer, 1911.
13. LAF: Jordebøger for samtlige fynske godser 1843-54.
14. Danske Slotte og Herregårde, Kbh. 1963-68, bd. 8 s. 185 f.
15. Lotte Dombernowsky, anf. arb. s. 57.

16. LAF, Brahesminde godsarkiv 3/13; Jordebog over 2. forvaltningsdistrikt 1848.
17. Sammenlign Statistisk Tabelværk Ny række 6 (1852) s. 70-73, hvor hovedgården Sparretorn var på 46 td. htk. med Bobé m.fl. anf. arb. s. 74, hvorefter hovedgården med afbyggersteder 1872 var på 154 td. htk. Grevskabets øvrige hovedgårde havde alle uændret hartkorn.
18. LAF, Brahesminde godsarkiv, nr. 3/11 jordebog over Hvedholm 1856 + nr. 3/13 jordebog over (grevskabets) 2. forvaltningsdistrikt 1848.
19. LAF, Brahesminde godsarkiv, nr. 7/90: Sager vedrørende salg af fæstegods II.
20. Danske Slotte og Herregårde bd. 8 s. 254-56.
21. LAF, Brahesminde godsarkiv, nr. 7/89: Sager vedrørende salg af fæstegods I.
22. LAF, Brahesminde godsarkiv 3/24, jordebog over grevskabet 1914.
23. J. C. B. la Cour: Danske Gaarde III, Århus 1907, s. 94ff.
24. J. J. Hansen: Større danske Landbrug, Kbh. 1930 bd. 3, s. 286, 293ff og 297ff; Danske Slotte og Herregårde, bd. 8, Kbh. 1965 s 256-57.
25. Palle Rosenkrantz: Taarne og Tinder, Kbh. 1929 s. 100.
26. Trap: Danmark, 5. udg. Bd. 13, Kbh. 1957, s. 812.

Litteratur

Anm.: Den efterfølgende litteraturliste anfører de værker, afhandlinger og kildeudgaver m.v., som er benyttet enten i afsnittet om godssystemet 1500-1919, kildeoversigten eller artiklerne. Den udgør således ikke nogen bibliografi til det danske godssystems historie.

- Allen, C. F.: Haandbog i Fædrelandets Historie med stadigt Henblik paa Folkets og Statens indre Udvikling, 7. udg., 1870.
- Allen, C. F. (udg.): Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiørn den Andens og Frederik den Førstes Historie, 1854.
- Andersen, Bent Schiermer: Staldgård - eller hollænderi? Forsøg på en status ved 1782, i: Jyske Samlinger, Ny rk., VI, 1962-65, s. 377-422.
Mejeri - eller staldgård. En studie i dansk hovedgårdsdrift i det 18. århundrede, i: Bol og By 1986:2, s. 75-114.
- Arup, Erik: Danmarks historie I-III, 1925-55.
- Bang, G. (udg.): Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle, 1898-99.
- Bang, Th. B.: Frederik II: skaanske Godspolitik, i: Historisk Tidsskrift för Skåneland, 7, 1917-21, s. 121-39.
Kronens Mageskifter under Frederik 2., i: Historisk Tidsskrift, 9. rk., I, 1918-20, s. 1-42.
- Begtrup, G.: Beskrivelser over Agerdyrkningens Tilstand, I-VII, 1803-12/1978.
- von Below, G.: Der Osten und der Westen Deutschlands. Der Ursprung der Gutsherrschaft, i: Territorium und Stadt, München und Leipzig 1900, s. 1-94.
- Bennike Madsen, H.: Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660, 1978.
- Bergsøe, A. F.: Den danske Stats Statistik, I-IV, 1844-53.
- Berntsen, Arent: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed, 1656/1971.
- Betænkning afg. af den ved Lov nr. 32 af 5. Marts 1909 nedsatte Kommission. A. Lens, Stamhus og Fideikommissgodsets Overgang til fri Ejendom, 1913.
- Betænkning ang. Fæstegodsets Overgang til Selveje eller andre Besiddelsesformer, 1911.
- Bjørn, Claus: Bonde, Herremand, Konge, 1981.
Bondeuro på Fyn 1768-70, i: Fynske årbøger 1978, s. 73-87.
»De danske cahiers«. Studier i bondereaktionerne på forordningen af 15. april 1768, i: Bol og By, 2. rk. 5, 1983, s. 145-70.
Den jyske proprietærfejde 1790-91, i: Historie XIII, 1979, s. 1-79.
The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark, i: Scandinavian Economic History Review, XXV, 1977, s. 117-37.
Udskiftningsforordningen af 23. april 1781 og dens plads i dansk landbrugs historie, i: Forordning om Jord-Fælleddskabets Ophævelse, 1981, s. 5-30.
- Bjørn, Claus (udg.): Bondefrigørelsen i Danmark. Tre bidrag til den offentlige drøftelse af bondens stilling 1786-90, 1980.
- Bobé, L., Graae, G. og Jørgensen West, Fr.: Danske Len, 1916.
- Boye Poulsen, T.: En vejledning til benyttelse af godsregnskabsmateriale ældre end ca. 1800 i landsarkiverne, Arkivserien nr. 22, 1983.
- Bro-Jørgensen, J. O.: Matriklerne 1664 og 1688, 1976.

- Christensen, C. A.: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede, i: Historisk Tidsskrift, 12. rk. 1, s. 257-349.
- Christensen, Jens: Landbostatistik. Håndbog i dansk landbohistorisk statistik 1830-1900, 1985.
- Storlandbrug - Industrifinansiering 1850-1915, 1984.
- Christensen, O. H.: Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1892, 1982.
- Christensen, P. V.: Den lille Landbokommission og indførelsen af arvefæste på krongodset i Nordsjælland, i: Fra Frederiksborg Amt, 1975, s. 27-71.
- Christensen, W.: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903.
- Christensen Hørsholm, C.: Agrarhistorisk Studier, I-II, 1886-91.
- Chronologisk register over de kongelige forordninger og åbne breve, samt andre trykte anordninger ... 1670-1849 (»Schous forordninger«), 1-25, 2. udg. 1795-1849.
- Dahlerup, Merete (udg.): Herlufsholm frie skoles regnskab 1585-86, 1975.
- Dahlerup, Troels: Anm. af B. Scocozza: Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen, i: Historisk Tidsskrift, bd. 78, 1978, s. 298ff.
- Om kirkens dom for gæld, i: Kirkehistoriske Samlinger, 1980, s. 105-14.
- Dahlerup, Troels (udg.): Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid, I-II, 1959-69.
- Danmarks Adels Aarbog, I-, 1884-.
- (Schultz) Danmarks Historie, red. af Aage Friis m.fl., I-VI, 1941-43.
- (Politikens) Danmarks historie, red. af J. Danstrup og Hal Koch, I-14, 3. udg., 1977-78.
- (Gyldendals) Danmarks historie, red. af Aksel E. Christensen m.fl., I-, 1977-.
- Danmarks Riges Historie, af Johs. Steenstrup m.fl., I-VI, 1896-1907.
- Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg. red. af Sv. Cedergreen Bech, I-XVI, 1979-84.
- Danske Magazin, 1745-.
- Danske Slotte og Herregaarde ved Aar 1920, udg. af L. Bobé, III, 1923.
- Danske slotte og herregårde, bd. 1-20 (2. udg.), red. af Aage Roussell, 1963-68.
- Denhardt Nielsen, Lars: Den landøkonomiske debat i Danmark under landbrugskrisen 1818-28, i: Bol og By, 2. rk. 6, 1984, s. 111-42.
- Diplomatarium Danicum, I-III R., 1938-
- Dombornowsky, Lotte: Lensbesidderen som amtmand, 1983.
- Erslev, Kr. Den danske Adels Hartkorn i Kristian den fjerdes Tid, i: Danske Magazin, 5. Rk., I, 1887, s. 161-90.
- Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede, 1879/1970.
- Erslev, Kr. og Møllerup, W. (udg.): Danske Kancelliregistranter 1535-1550, 1881-82.
- Kong Frederik den Førstes danske Registranter, 1879.
- Enemark, Poul: Oksehandelens historie ca. 1300-1700. Særtryk af: Sortbroget kvæg - baggrund og udvikling i Danmark, 1983.
- Falbe Hansen, V.: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt, 1888/1975.
- Falbe Hansen, V. og Scharling, W.: Danmarks Statistik, I-V, 1878-91.
- Frandsen, Karl-Erik: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede, i: Fortid og Nutid, 27, 1977, s. 21-36.
- Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83, 1983.

- Fridericia, J. A.: Historisk-statistiske undersøgelser over Danmarks landboforhold i 17de Aarhundrede, i: Historisk Tidsskrift, 6 rk. II, 1889-90, s. 469-622.
- Friis, A. og Glamann, K.: A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800, I, 1958.
- Fritzbøger, Bo: Hovedgårdsdrift og godsøkonomi: Skinnerup 1616-1660, i: Bol og By, 2. rk. 6, 1984, s. 165-204.
- Fussing, Hans H.: Gessingholm 1609-1663, i: Historisk Tidsskrift, 3. rk. III, 1935, s. 193-241.
- Godsregnskaber fra Gessingholm 1619-1661, i: Jyske Samlinger, 5. rk. I, 1933, s. 393-423.
- Herremænd og Fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600, 1942/1973.
- Gissel, Sv.: Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder, 1968.
- Gissel, Sv. (udg.): Jacob Ulfelds jordebog på Ulfeldsholm, Selsø og Bavelse 1588, 1964.
- Green-Pedersen, Sv. E.: Christoffer Valkendorf som godspolitiker, i: Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark, 1983, s. 277-97.
- Hald, J. C.: Randers Amt, 1827.
Ringkjøbing Amt, 1833/1985.
- Halding, O.: Den store landbrugskrise fra 1818 til 1828, i: Fra Randers Amt, 1967, s. 42ff og 1968, s. 51ff.
- Hansen, J. J.: Større danske Landbrug, 1930-37.
- Hansen, K. (red.): Det danske Landbrugs Historie, I-V, 1924-45.
- Hansen, Sv. Aa.: Adelsvældens grundlag, 1964.
Økonomisk vækst i Danmark, I: 1720-1914, 1976.
- Hassø, Arthur G.: Rigshofmester Kristoffer Valkendorf til Glorup (1525-1601). En Biografi, 1933.
- Heise, A.: Bidrag til Familien Rosenkrantz' Historie i det 16. Aarhundredes sidste Halvdel, i: Historisk Tidsskrift, 5. rk. V, 1885, s. 279-442. 5. rk. VI, 1886-87, s. 1-158 og 485-654.
- Heilesen, H. (udg.): Krøniken om gråbrødrenes fordrivelse fra deres kloster i Danmark, 1967.
- Helmer Pedersen, E.: Dansk landbrugsudvikling i det 18. århundrede. En oversigt, i: Bol og By, 2. rk. 5, 1983, s. 43-75.
- Herlufsholm Birks Tingbog 1616-19, 1630-33, ved K. M. Olsen, 1954-59. Sagregistre 1979.
- Holm, Edv.: Kampen om Landboreformerne, 1888.
- Holmgaard, J.: Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740, i: Historie, XII, 1978, s. 334-59.
En jysk godsslagtning, i: Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang, 1970, s. 129-41.
Indberetninger om kornavl i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring, i: Bol og By, I. rk. 3, 1962.
Landboreformerne - drivkræfter og motiver, i: Fortid og Nutid, 27, 1977, s. 37-47.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne, i: Erhvervshistorisk Årbog 1954, s. 59-78.
Østjyske godsejeres syn på fællesskab og udskiftning i 1759, i: Østjysk Hjemstavn, 3. årg., 1965, s. 26-38.
- Holmgaard, J. og Rasmussen, P. (udg.): Viborg Landstings skøde- og pantebog 1624-1637, 1645-1652, 1653-1657, I-III, 1963-78.
- Hornbeck, K. og Land Hansen, H.: Tanggård gods 1553-1559, 1980.
- Huitfeldt, Arild: Danmarks Riges Krønike, 1595-1603/1976-77.
- Hvidtfeldt, Johan (red.): Håndbog for danske lokalhistorikere, 1952-56.

- Ilsoe, Grethe: Tingbøger i Landsarkivet for Sjælland før år 1700, i: Fortid og Nutid, 24, 1969-71, s. 700-09.
- Iuul, Stig: Fællig og Hovedlod, 1940.
Lov og Ret i Danmark, 1942/1969.
- Jansen, Lotte: De fynske godsarkiver - en introduktion, 1975.
Hoveriet til Egeskovgård. Gårdmandshoveriet indtil hoveriafløsningen i det 19. århundrede, 1977.
- Jarnhus, K. L.: Om 1844-Matriklen som landbohistorisk Kilde, i: Fortid og Nutid, 20, 1958, s. 201-11.
- Jensen, Hans: Dansk Jordpolitik 1757-1919, I-II, 1936-45.
Godsejerklassen og Herregaardene i historisk Belysning, i: Th. Mathiasen (red.): Herregaardene og Samfundet, 1943, s. 13-92.
Storgodsudviklingen og lensafløsningen, i: Danske Slotte og Herregårde, 2. udg., 16, 1967, s. 303-30.
- Jensen, J. V.: Adelig godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i 16.-17. århundrede, i: Bol og By, 2. rk. 4, 1982, s. 85-123.
Adelsgodser i Vendsyssel og Hanherred i slutningen af 16. århundrede, i: Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark, 1983, s. 255-76.
Skifteprincipper og skiftepraksis for adeligt jordegods i det 16. århundrede, i: Festskrift til Troels Dahlerup, 1985, s. 333-50.
- Jespersen, K. J. V.: Rostjenestetaksation og adelsgods, 1977.
Skaføgårds adkomstbreve og jordebøger 1647-1797, 1975.
- Jexlev, Thelma: Lensregnskaberne. En oversigt, 1978.
- Johansen, Hans Chr.: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. Dansk social historie 4, 1979.
- Johansen, Merete: Landbrugskrisen 1818-28 og gårdmændene. En lokalundersøgelse, i: Bol og By, 2. rk. 1984, s. 89-110.
- Jørgensen, F. og Westrup, M.: Dansk centraladministration indtil 1848, 1982.
- Jørgensen, H.: Lokaladministrationen i Danmark, 1985.
- Jørgensen, J. U., Hald, Kr. og Steensberg, A.: Tingbøger, i: Fortid og Nutid, 23, 1966-68, s. 412-421.
- Jørgensen, J.: Skifter og testamenter, 1968.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold. I Uddrag 1551-, udg. af C. F. Bricka m.fl., 1885-.
- Kjærgaard, Th.: Gårdmandshoveriet i økonomisk og social sammenhæng, i: Fortid og Nutid, 27, 1978, s. 419-27.
Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning, i: Fortid og Nutid, 28, 1979, s. 178-91.
- Kjærgaard, Th. (udg.): Konjunkturer og afgifter. C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet, 1980.
- Knudsen, Gunnar: De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser, i: Fortid og Nutid, 2, 1919, s. 1-42.
- Knudsen, Hans: De danske Raadstueprotokoller og Tingbøger, i: Fortid og Nutid, 15, 1943-44, s. 73-90.
- Knudstrup, A.: Bondevennerne, bonden og fæstesagen, i: Bol og By, 2. rk. 6, 1984, s. 143-64.
- Kolderup-Rosenvinge, J. L. A. (udg.): Danske Recesser og Ordinantser af Kongerne af den Oldenborgske Stamme, I-IV, 1824.
Udvalg af gamle Danske Domme, afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting, 1466-1596, I-IV, 1842-48.

- Kong Christian den Femtes danske lov af 15. april 1683, udg. af Stig Iuul, 1949.
- Krak: Større gårde og skove, 1947-.
- Kristensen, Klaus Th.: Når hver fik sin lod. Studier i udskiftning og konjunkturforløb i et midtjysk herred, 1985.
- Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden, I-, 1892-.
- Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, I-XXII, 1956-78.
- Kaae, A.: Der ligger guld under gyvelrod. Ulfborg Plantage gennem hundrede år 1871-1971, 1971.
- Ulfborg Sogn og Saga, I-II, 1952-56.
- La Cour, J. C. B.: Danske Gaarde, I-IV, 1906-10.
- Ladewig Petersen, E.: Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark, i: Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974, Föredrag och mötesförhandlingar, Uppsala 1976.
- Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet, i: Hilsen til Hæstrup, 1969, s. 91-109.
- Dansk adelig økonomi 1600-1660, i: Fortid og Nutid, 22, 1963-65, s. 453-71.
- Fra »adelsproletariatets» sidste dage. Rønningesøgård ved midten af 1600-tallet, i: Festskrift til Troels Dahlerup, 1985, s. 231-42.
- Fra domænestat til skattestat, 1976.
- Fra standssamfund til rangssamfund. Dansk social historie 3, 1980.
- Rigsråd og adelsopposition 1588, i: K. J. V. Jespersen (red.): Rigsråd, adel og administration 1570-1648, 1980.
- Larsen, O. H.: Landbrugets Historie og Statistik, 1929.
- Lassen, Aksel: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark, 1958.
- Linvald, A.: Hvem ejede Danmarks Jord omkring Midten af det 18. Århundrede?, i: Historisk Tidsskrift, 8. rk. IV, 1912-13, s. 147-58.
- Lovtidende for Kongeriget Danmark, 1871-.
- Lunn, C. D. O.: Knabstrup og dets ejere, i: Årbog for Holbæk Amt, 1958, 1961-67.
- Lunn, F. H.: Knabstrup i ældre og nyere Tid, 1876.
- Lunn, Villars: Nogle Oplysninger om Knapstrup, 1855.
- Løgstrup, Birgit: Jorddrot og offentlig administrator, 1983.
- Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-1772, i: Bol og By, 1 rk. 8, 1974, s. 22-57.
- Marquard, E. (udg.): Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anna Sparre, I-III, 1929-41.
- Mathiassen, Therkel (red.): Herregaardene og Samfundet, 1943.
- Mathiassen, Hugo: Snapstinget, 1946.
- Snapstingsklubben i Viborg, i: Fra Arkiv og Museum, 2, II, s. 211ff.
- Matzen, H.: Den danske Panterets Historie indtil Chr. V's Lov, 1869.
- Meddelelser fra det statistiske Bureau, I, 1852. Heri: Om den Fremgang, som Hoveriets Aflysning og Ophævelse har haft i Tidsrummet fra Slutningen af Kong Frederik den Femtes Regjering indtil Nutiden (s. 1-26).
- Mikkelsen, K.: Vosborg Teglværk på Skærum Mølle, 1986.
- Ministerialtidende, 1871-
- Ministerialtidende 1872 B med »Fortegnelse over det den 1ste Januar 1872 under Majoraterne hørende Hartkorn« (s. 826-59).
- Mogensen, Margit: Fæstebønder i Odsherred, 1974.
- Mogensen, M. og Olsen, P. (udg.): Godsejerrøster. Landøkonomiske indberetninger fra Roskilde amt 1735-1770, 1984.

- Nielsen, A.: Dänische Wirtschaftsgeschichte, Jena 1934.
- Nielsen, O. (udg.): Gamle jyske Tingsvidner samlede og udgivne med Oplysninger, Register og Ordlister, 1882.
- Nielsen, Sven B.: Landbrugseksportens varemæssige sammensætning og geografiske spredning 1850-90, i: Bol og By, 2. rk. 1, 1977, s. 37-64.
- Den nordiske adel i senmiddelalderen. Foredrag og forhandlinger ved Det nordiske historikermøde i København 1971, 1973.
- Nüchel Thomsen, B. m.fl.: Dansk-engelsk samhandel. Et historisk rids 1661-1963, 1966 (også i Erhvervshistorisk Årbog 1965).
- Nygaard, S.: Godsslagtningen i Bøvling Amt, i: Hardsyssels Aarbog 1918, s. 49ff.
- Olesen, J. E.: Om brændevin og vestjysk landbrænderi, i: Zise, Toldhistorisk Tidsskrift, 1986: 2, s. 55-66.
Skærum og Nørre Vosborg, 1984.
- Olesen, Søren: Det danske landbrug 1815-30 - en undersøgelse af det danske landbrugs produktions- og afsætningsforhold, i: Bol og By, 2. rk. 6, 1984, s. 9-42.
- Olsen, Gunnar: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774, 1957/1975.
Studier i præstemantallene 1677-1687, i: Fortid og Nutid, 13, 1939-40, s. 157-90.
Træhesten, hundehullet og den spanske kappe, 1961.
- Pedersen, Frank: Vornedskabets gennemførelse, 1984.
- Pedersen, Henrik: De danske Landbrug, 1928/1975.
Nogle Træk til Belysning af Hovedgaardstriften i sidste Halvdel af det 17de Århundrede, i: Historisk Tidsskrift, 8. rk. VI, 1915, s. 1-82.
- Pedersen, K. P.: Vestfynske fæstebønder. En undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold på de vestfynske godser Erholm-Søndergarde i 1700-tallet, 1984.
- Pontoppidan, Erik: Den danske Atlas, I-III, 1763-67. Fortsat af Hans de Hofman, IV-VII, 1768-81.
- Porsmose, Erland: Landsbynedlæggelser og hovedgårdseksponering på Fyn, i: Historisk Tidsskrift, bd. 78, 1978, s. 438-53.
Den regulerede landsby, I-II, 1984.
- Poulsen, Gert: Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede, i: Fortid og Nutid, 26, 1976, s. 358-71.
Foldudbyttet i det 17. århundrede - en replik, i: Fortid og Nutid, 27, 1978, s. 417-19.
- Rasmussen, Poul: Studier i Århus Stifts ældste ejendomshistorie, I-III, 1978-84.
- Rasmussen, Stig G.: Fæstegodssalg på østjyske majorater, i: Bol og By, 2. rk. 1, 1977, s. 92-112.
- Reitzel-Nielsen, E. (udg.): Danske Domme, I-, 1978-
Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte, 1. rk. I-IV og 2. rk. I-IX, 1894-1939.
Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, I, 1983.
- Rise Hansen, C.: Hoveriet på Ringsted kloster 1570-1620, 1968.
- Rise Hansen, C. (udg.): Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599, 1964.
Skiftet efter rigsråd Eske Brok 1626, 1965.
- Rise Hansen, C. og Steensberg, A.: Jordfordeling og Udskiftning, 1951.
- Rosenkrantz, Palle: Taarne og Tinder, 1929.

- Sammendrag af statistiske Oplysninger angaaende Kongeriget Danmark, I, 1869.
- Schousboe, Karen: Foldudbytte og bondeøkonomi, i: Fortid og Nutid, 28, 1979, s. 35-49.
- Schultz Hansen, Hans: Hovedgårdsdrift eller jordrente? System og økonomi på Trøjborg gods 1579-ca. 1660, i: Bol og By, 1986:1, s. 7-43.
- Scocozza, Benito: Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen, 1976.
- Secher, V. A. (udg.): Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660, I-VI, 1887-1918.
- Skast Herreds Tingbog 1636-1640, ved Poul Rasmussen, I-IV, 1955-69. Sagregistre 1980.
- Skriver, Jens: Fr. Chr. Güldenchrone og 1820-ernes landbrugskrise, i: Bol og By, 2. rk. 6, 1984, s. 43-88.
- Skrubbeltrang, Fr.: Bondeskifter og foldudbytte, i: Fortid og Nutid, 13, 1939-40, s. 20-31.
 Da staar den ny Tids Bonde, 1948.
 Det danske landbosamfund 1500-1800, 1978.
 Hoveriindberetninger som kilder til dansk landbohistorie, i: Fortid og Nutid, 14, 1941-42, s. 1-28.
 Husmand og Inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800, 1940/1974.
 Kapitelstakster og kirkekøb på Sjælland i det 18. århundrede, i: Festskrift til Erik Arup, 1946, s. 225-49.
 M. H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-1797, i: Bol og By, 1. rk. 7, 1973, s. 6-117.
 Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik, i: Historisk Tidsskrift, 11. rk. I, 1944-46, s. 245-86.
 Om brugen af landbohistorisk talmateriale, i: Fortid og Nutid, 19, 1954-56, s. 249-68.
 Tradition og nyindstilling ved benyttelse af kilder til dansk landbohistorie, i: Fortid og Nutid, 24, 1970, s. 230-42.
- Slottved, Ejvind: Tiendeafløsning og foldudbytte, i: Fortid og Nutid, 27, 1977, s. 74-80.
- Sode-Madsen, H.: Amtmandsindberetningerne 1735, landbrugskrisen og folkemængden, i: Arkiv 1972/73, 4, s. 87-110.
- Sokkelund Herreds Tingbøger 1621-22, 1624-37, ved O. K. Pedersen og K. M. Olsen, 1957-80. Registre 1630-37 1978.
- Statistisk Tabelværk, Ny Rk. 6. Bd., indeholdende en tabellarisk Fortegnelse paa de større Landeindomme og deres Tilliggende i Kongeriget Danmark, 1852.
- Statistisk Tabelværk, 3. Rk. 32. Bd., indeholdene Tabeller over Hartkornets Fordeling i Kongeriget Danmark den 1ste April 1873, 1877.
- Statistiske Meddelelser, 4. 5. Kapitelstakster i ældre og nyere Tid, 1904.
- Statistiske Meddelelser, 4. 24. 2. Danmarks Jordbrug 1850-1905, 1907.
- Steenstrup, Johs.: Den danske Bonde og Friheden, 1888.
- Storgaard Pedersen, P.: Slægten Tang, i: Hardsyssels Aarvog 1921, s. 16-21.
 Ulfborg Herred, 1900.
 Ulfborg-Hind Herreders Landboforening 1856-1906, 1906.
- Tang Barfod, A.: Nørre Vosborg og dens Ejere gennem 600 Aar, i: Hardsyssels Aarvog 1936.
- Thiset, A. (udg.): Fru Eline Gøyes Jordebog med tilhørende Brevuddrag, 1892.
- Thonning Olesen, P.: Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i dansk landbrug efter ca. 1850, i: Bol og By, 2. rk. 1, 1977, s. 10-36.
- Thøgersen, K.: Ringkøbing Amts Indsats i Dansk Landbrugs Udvikling gennem det sidste Hundreår (1831-1934), 1934.
- Trap, J. P.: Danmark, 5. udg., 1-31, 1958-72.

Ulsig, Erik: Danske adelsgodser i middelalderen, 1968.

Studier over registret fra Ringsted og Ramsø herreder, i: Bol og By, 2. rk. 2, 1978, s. 49-76.

Wegener, C. F.: Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter, genoptr. 1974.

Weibull, C. G.: Skånska jordbrukets historia indtil 1800-talets början, Lund 1923.

Vejledende Arkivregistraturer, XII, Rentekammeret I. Danske og norske afdelinger 1660-1848, 1964.

Viborg Landstings Dombøger 1616-18, ved Poul Rasmussen, 1965-81. 1616-1618. Juridisk oversigt, sted- og personregister, 1984.

De ældste danske Archivregistraturer, I-V.2., udg. af T. A. Becker m.fl., 1854-1910.

Aakjær, Sv.: Dansk Landsbyhistorie 1844-1660, i: Fortid og Nutid, 4, 1923, s. 147-63.

Aasum Herreds Tingbog 1640-1648, ved Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, I-III, 1955-62. Sagregistre, 1982.

Med denne bog ønsker Forlaget HISTORIA at følge godssystemets udvikling fra begyndelsen af 1500-tallet og frem til lensafløsningen og fæstevæsenets endelige afvikling i 1919. Stordriftens og fæstegodsets skiftende betydning for godserne vil stå i centrum. - Hidtil har gårdmænds og husmænds vilkår været det dominerende tema i den landbrugshistoriske forskning. Godsdriftens og godssystemets historie er af den grund blevet sparsomt undersøgt eller noget ensidigt belyst ud fra landalmuens interesser. I de senere år kan man notere sig en voksende opmærksomhed over for godssystemets rolle i samfundsudviklingen. Forlagets nye bog er et bidrag til denne begyndende nyorientering i forskningen.

Bogens første del er en introduktion til godssystemets historie ca. 1500-1919. Derefter følger en præsentation af de utrykte hovedkilder, og til slut bringer bogen 6 detailstudier af godshistoriske emner, der spænder fra 1523 til 1920-erne og fra Vestjylland til Sjælland.

Bogen henvender sig ikke mindst til personer, der uden at have større specialviden ønsker at stifte nærmere bekendtskab med godssystemets historie, f.eks. ved læsning af utrykt kildemateriale fra landsarkiverne. De 6 specialartikler vil desuden kunne demonstrere, hvordan kilderne kan anvendes i praksis. - Bogens målgruppe omfatter f.eks. historiestuderende uden større landbrugshistorisk erfaring og de mange personer ude omkring i landet, der syner med lokalhistoriske eller søgnehistoriske undersøgelser.

ISBN 87-88052-07-9

